

TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN

A REFORMÁTUS THEOLÓGIAI AKADÉMIÁK HALLGATÓI SZÁMÁRA AZ
EGYETEMES KONVENT 1911. ÉVI 183. SZ. HATÁROZATÁVAL MEGÁLLA-
PÍTOTT TANTERVNEK MEGFELELŐEN A TISZÁNTÚLI EGYHÁZKERÜ-
LET MEGBÍZÁSÁBÓL

Írta: DR. KOVÁCS GÁBOR

MAGÁNTANÁR,

A DEBRECZENI JOGAKADÉMIA NYILV. RENDES TANÁRA.

TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KIADVÁNYA

DEBRECZEN,

HEGEDŰS ÉS SÁNDOR KÖNYVKIADÓHIVATALA

1914.

Ugyanazon szerzótől könyvalakban megjelentek:

1. *Az orosz mir-szervezet szocialgazdaságtani jelentősége.* Budapest, 1904.
2. *Az orosz mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig.* Budapest, 1904.
3. *Die Reform des bäuerlichen Erbrechts in Ungarn.* Tübingen, 1906.
 4. *A népesedési elmélet újabb fejlődése.* Debreczen, 1906.
 5. *Pénzügytan.* (Államgazdaságtan.) Budapest, 1906.
 6. *A szocializmus.* Budapest, 1907
 7. *A népesedés elmélete.* Debreczen, 1908.
8. *Társadalomgazdaságtani előadások vázlata.* Debreczen, 1911-12. és 1913-14.

Előszó.

A debreczeni református főiskola teológiai fakultásán már az 1907-8. tanévtől kezdve tartottunk néhányan, jogi professzorok, népszerű jogi és közgazdaságtani előadásokat. Ezekkel az előadásokkal mi a magyar református lelkész-képzés gyakorlatiasabbá tételét céloztuk. Azt gondoltuk, hogy a magunk hozzájárulásával is segíthetünk a lelkésznevelés égető bajain s azt hittük, hogy így közelebb jutunk ahhoz a célhoz, hogy a felnövekedő és főleg falusi paróchiákra kerülő lelkésznevezdek a mindennapi élet gyakorlati jellegű kérdéseiben is tanácsadója lehessen a maga híveinek.

A tiszántúli egyházkerület 1907. évi őszi közgyűlése örömmel köszöntötte ezt a törekvést s gróf Tisza István indítványára kötelezővé tette a harmadéves hallgatók számára a közigazgatásijognak, a negyedéves hallgatók számára a nemzetgazdaságtannak heti két órában, két-két féléven át való hallgatását (1907. évi 342. közgy. hat. 4. pont). Ugyanekkor megbízta az előadó tanárokat alkalmas kézikönyv szerkesztésével s ezek kiadási költségét saját pénztára terhére elvállalta. Az Egyetemes Konvent pedig 1911. évi 183. számú határozatával biztosította e két stúdiumnak az új teológiai tanrendbe való beiktatását, tehát minden teológiai akadémián való előadását.

Ily előzmények után jelen meg ez a tankönyv.

A tiszántúli egyházkerületnek 1907. évi határozata már lehetővé tette e könyv kiadását, de az 1911. évben tartott Egyetemes Konvent említett határozata előtti tanrendi viszonyok nem voltak még alkalmasak arra s jó lélekkel nem is okozhattam volna költséget az egyházkerületnek. Ma azonban már másképp áll a dolog. Ha már kollokviumköteles tantárgy a teológiai akadémiákon a társadalmi gazdaságtan,

IV

akkor – véleményem szerint – elemi kötelesség világos és áttekinthető vázlatról vagy szillabusról gondoskodni, amely az időpocsékolással egybekötött jegyzetdiktálás és főleg a rendesen szemrontóan sokszorosított jegyzetek helyébe lépjen s a tanulásnak azokat a fontos momentumait is biztosítsa, aminők pl. az anyag könnyű áttekintése, rendszerezés stb. Mindez persze csak a nyomtatott könyv formájában lehetséges. Ki kell emelnem azonban, hogy ez a tankönyv csak vezérfonál, amely rögzíti a fontosat, segíti a lényegesnek emlékezetbe vésését, de csak váz, amelynek hézagait a részletek feltárásával az előadásnak kell kitöltenie. Ha ez nem lenne így, ha egy óriás anyagot ily kis könyvbe lehetne szorítani s ha az előadáson a professzor egyénisége nem lenne egyenlő fontosságú az anyaggal, amelyet összehord, – akkor nem lenne szükség professzorokra sem. De ez a tankönyv a gyakorlati lelkészképzés szolgálatában teológusoknak íródott; ez magyarázza meg, hogy az elméleti háttérből, amelynek megalapozása a jogi fakultáson annyi gondal jár, ebben a könyvben mind kilépnek a jelenségek s azoknak a gyakorlati közgazdasági és társadalmi életben jelentőséggel bíró összefüggése van itt elsősorban megvilágítva.

De ez a könyv csak bevezetés a társadalmi gazdaság tudományába. Mint ilyen, – felfogásom szerint – legjobban akkor közelítheti meg a célját, ha kiindulási pontjául azokat a nagyban és egészben ismert tényeket veszi, – persze a statisztikának tömegészlelésen alapuló adatai nyomán – amelyekkel elsősorban saját országunkban találkozunk. Ne riasszon meg senkit az, hogy ebben a kis munkában annyi statisztikai táblát és adatot talál: ez mind beszél és szemléltető hatásával tölti be a maga feladatát, így akarok közelebb jutni az olvasóhoz és főleg a tanulóhoz, amikor e könyv alapjává egy reális, valóságos, élő közgazdaságot: a saját magunkét igyekeztem odaállítani. E tekintetben, főleg a könyv felépítésénél, követem Wilbrandt, tübingeni professzor társadalomgazdaságtani előadásainak módszerét és beosztását.

A főiskolai tanárok személyében egyesülnie kell a tudomány művelőjének tudomány tanítójával. De amíg a tudós nincs korlátozva kutatásaiban, addig a professzort föltétlen

korlátozza az a nem kicsinyelhető cél, hogy hallgatói pozitív tudásbeli eredményt is mutassanak fel. Lehet, hogy ez a cél a professzort mesteremberré teszi a tudóssal, mint művésszel szemben s Kleinwächterrel együtt magam, is azt vallom, hogy a tankönyvírás csak a mesterember munkája. De épp oly szilárd az a meggyőződése is, hogy kétségtelenül van olyan érdem jó mesterembernek lenni ott, ahol erre van szükség, mint jó művésznek lenni ott, ahol ez kívántatik meg.

E könyv megírásánál nem volt szabad másnak lennem, mint egyszerű mesterembernek. Bár az olvasó is jó mesterembernek ítélné e könyvem elolvasása után!

Debreczen, 1914 április havában.

Kovács Gábor.

BEVEZETÉS.

1. §. Gazdasági jelenségek és problémák.

Az újságokban sok szó esik naponként oly gyakorlati kérdésekről, amelyek a lelkész szakbeli tanulmányaival a leg-távolabbról sem érintkeznek, de amelyek a mindennapi élet s a mindannyiunk megélhetése szempontjából vitális jelentőségű, egyént, társadalmat és államot, községi és állami politikát egyaránt érdeklő problémák. Akarva, nem akarva tudomást kell szereznie ezek létezéséről. A csendes falusi paróchiák ölné boldog és nyugodt lehet az élete, azt talán semmi gond és baj sem háborítja, de azért, ha másképp nem, az újságok útján mindennap eljut a csendes vidéki paplakba is a híre annak, hogy künn a világban tülekednek az emberek. Lärmás, zajos kor ez a mi időnk, amely gyors egymásutánban szinte forradalmi változásokat létesített. És ennek a kornak éppen úgy megvannak, mint ahogy minden egyes kornak megvoltak azok a nagy és megoldásra váró problémái, amelyek létezését még akkor sem tagadhatjuk, ha magunk nem élünk is azok közvetlen közelében, így aztán önmagunkra és a vezetésünkre bízott embertársainkra is előnyösebb, ha azokat gyökerükben megismerjük, még ha azok megoldása nem is ránk vár feladatul. De e megismerés közben meglátjuk azt is, hogy a mai korról szemben azok a sokat emlegetett „rég jó idők” csak a visszaemlékezés ködén keresztül csillognak oly csábítóan és megértjük, hogy a világ kerekét visszafordítani s a ma helyébe a szükségszerűen bekövetkező holnap helyett a tegnapot állítani emberi hatalommal nem lehet.

A napilapokban sokszor égetőnek nevezett egyik-másik kérdés felől a saját faluja határán belől is szerez a lelkész köz-

vetlen tudomást. Ilyen pl. – hogy csak egy néhányat említsünk fel – a kivándorlás, a földbirtok parcellázódása vagy ellenkezőleg egy kézbe való tömörülése, arató sztrájkok, a közép- és különösen a volt középnemesi földbirtokos osztály elszegényedése, a földbirtoknak külföldiek kezére való jutása, a föld árának emelkedése, a falusi uzsora, a munkabérek nagyobbdása, az élelmi cikkek, anyagszerek stb. drágulása. De azután tudomására jutnak a lapok útján más kérdések is, mint pl. vámterület, a kisipar pusztulása, bankszabadalom, a valuta-rendezés, a készfizetés, ipari sztrájkok, a munkások kizárása, a munkások betegség és rokkantság esetére vagy baleset ellen való biztosítása, az aggkori biztosítás, szocialista tüntetések, a kartellek és trösztök terjeszkedése, a vasúti tarifaemelés és zónarendszer, közvetítő kereskedelem, fogyasztási szövetkezetek, tőzsdejáték, spekuláció, pénz válság, adóreform, adó-emelés, munkanélküliség, női- és gyermekmunka, alkoholizmus, szegényügy, homestead, népirodák, a kisemberek védelme stb. stb. Sőt az élet maga is naponként szolgál oly benyomásokkal, amelyek ezekkel a kérdésekkel szorosan összefüggenek, mint pl. a gyárak, nagyobb és kisebb kereskedelmi üzletek, bankok, posta, távíró, vasutak, hirdetések, munkáslakások, szántóföldek, közlekedés, forgalom stb. stb.

2. §. *A társadalmi gazdaságtan s annak gyakorlati feladatai.*

Mindezek a többé-kevésbbé mindannyiunk előtt ismeretes fogalmak és jelenségek a hozzájuk fűződő problémákkal együtt annak a tudománynak a kérdései, amelyet *köz- vagy nemzet-*, de helyesebben *társadalmi (szociális) gazdaságtannak* nevezünk.

Minden behatóbb forgalommeghatározást mellőzve csak azt jegyezzük meg, hogy a társadalmi gazdaságtan az emberi társadalom életnyilvánulásaival s azok törvényei megállapításával foglalkozó azon tudomány egyik alkotó része, amelyet Comte Ágost (1798 – 1857) *szociológiának* keresztelt. A szociológia, vagyis a társadalmi tudomány elméletileg egységesnek látszik, de gyakorlatilag különálló résztudományokból áll, amelyeket nem lehet egymástól mindig élesen elválasztani. A szociológia a társadalomban élő embernek más emberekhez s ilyen embercsoportoknak másokhoz való vonatkozását veszi kiindulási pont-

jául, azonban ez a vonatkozás nem lehet más, mint erkölcsi, jogi, politikai, gazdasági, nyelvi stb.; így aztán a szociológia is az erkölcs, a jog, a politika, a gazdaság, a nyelv stb. stb. tudományára különül el.

Ezek közül bennünket a gazdaság tudománya érdekel, amely a fentebbiek szerint az emberek közti gazdasági vonatkozásokkal s ezek törvényeivel foglalkozik.

Ennek a tudománynak pedig kiindulási pontját az a tény alkotja, hogy az embernek szükségletei vannak. Ezek folytonos ismétlődése s a kielégítésükre alkalmas eszközök természete az emberi élet kényszerítő parancsává teszi azt az állandó gondoskodást, amely a külvilág dolgainak és erőinek megszerzésére, jövőbeli szükségletek kielégítése céljából azok megőrzésére és felhasználására irányul. Az emberi életnek ezt az oldalát nevezzük mi *gazdaságinak*. Azok a jelenségek, benyomások és problémák, amelyeket fentebb említettünk, mind ilyen gazdasági természetűek s mindannyioknál az a kényszerítő erejű szükség van meg, hogy a folytonosan növekedő népesség számára is, amelynek magasabb kultúrfokra való emelése állami, nemzeti és társadalmi cél egyszersmind, a szükségletek kielégítése, a természettől elhódítandó szükségletfedező eszközök és módok biztosítása minél jobban, minél tökéletesebben legyen lehetséges.

Így lesznek a gazdasági kérdések a gyakorlatban *gazdaság-politikai* kérdésekké, amelyek mellé, amint később látni fogjuk, *szociálpolitikai* kérdések is koordinálódnak.

Ezeket a problémákat mi elsősorban a magyar gazdasági viszonyok keretében akarjuk vizsgálni.

ELSŐ KÖNYV.

TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN.

ELSŐ RÉSZ.

**A gazdasági fejlődés tényei Magyarországon
és azok magyarázata.**

Első fejezet.

Magyarország közgazdaságának földrajzi alapjai.

3. §. Az ország földrajzi egysége, éghajlata, világgazdasági helyzete.

Magyarországot a földrajzírók rendszeren jól kifejlődött földrajzi egyéniségnek nevezik. Ezzel akarják jelezni azt, hogy hazánknak oly természetes határai vannak, amelyeken túl tartósan nem terjedhetett sohasem, de amelyeken innen sem bírt meggyökerezni tartósan semmiféle idegen hatalom. Az északi és keleti határ a legállandóbb: a Kárpátok vonala; délen a Duna és a Száva alkot határt, itt főleg a folyókat kétoldalon szegélyező széles mocsárban rejlett a határ országvédő ereje. Nyugaton már nyíltabb az ország: itt a Duna és a feléje siető számos alpesi folyó nyit utat az országba, amely különben is délen és nyugaton érintkezett leginkább a külfölddel. A római kultúra innen jött a régi Pannóniába és Dáciába, de innen jött a keresztyénség, a műveltség sok-sok áldása, a reformáció, majd a török pusztítás, az idegen uralom és legújában ismét a nyugati műveltség.

Magyarországot természetes egységgé a központtól távolabb eső Erdély és Horvát-Szlavonország egészíti ki, amelyek nemcsak később kerültek az ország testéhez, hanem többször is megpróbálták attól elszakadni, mint az ország egyéb kerületi részei. Ez egyfelől a központtól való távolságon, de meg azon különböző természeti viszonyokon is alapul, amelyek az ország testét különböző vidékekké, önálló belső határokkal bíró valószínű országrészekké alakítják. A Dunántúl, a Felföld, az Alföld, Erdély stb. a múltban, az Árpádok uralma óta egész a reformációig s a török hódoltságig önálló területi szereppel bírtak, de még ma is külön földrajzi fogalmája.

E különböző formájú, éghajlatú, lakosságú, foglalkozású és termékű országrészeknek nincs szétforgácsoló hatásuk az ország gazdasági egységére, bárha e vidékek gazdasági érdekei különbözők is, hisz különböző termékeikkel egymásra vannak utalva s a legerősebb kapcsolatot közöttük a kölcsönös kielégítés-adta belső egyensúly alkotja. Még a mi hazánk és a velünk egy uralkodói jogar alatt álló Ausztria között fennálló gazdasági kapcsolat alapja is abban rejlik, hogy a két állam gazdaságilag is egymásra van utalva, hisz gazdaságilag egymást kiegészíti.

De a gazdasági ok mellett Magyarország egyes részeinek összetartását az segíti elő leginkább, hogy ezek lejtődése mindenünnen az ország középpontját alkotó Alföld felé irányul, amelyet legelőször foglalt el az államalkotó magyarság. Az Alföld nyílt és népessége könnyen érintkezhetik egymással s az egymás mellé települt különböző nemzetiségek gyorsabban alakulnak át homogén népességgé. Akár politikai, akár gazdasági utón történjék is ez az u. n. integrálódás, könnyebb az itt, mint a hegyek között. Itt a hegygerincek, az Alföldön a vizek képezik a belső határokat, főleg a kultúra alacsony fokán, de az utóbbiak elkülönítő, differenciáló jellege idővel eltűnik s a belvizek s ezek sorában főleg a folyók az egyesülés, integrálódás eszközévé válnak, közlekedő utakká alakulnak. Ez az integrálódás már hatalmasabbá lesz a városokban, ahol a természetes utak kaput nyitnak a gazdasági fejlődésnek. (Simonyi.)

Ami az ország gazdasági helyzetét a többi országokkal szemben illeti, a folyók tekintetében annyiban vagyunk hátrányos helyzetben, hogy legfőbb folyónk, a Duna, amely, egy-néhány kivétellel, az összes többi folyónkat – legalább köz-

vetve – magába veszi, az ország határán túl ömlik az elzárt Fekete-tengerbe. Tengerpartunk pedig, amelynek útján manapság legkönnyebben történik más államokkal a gazdasági összeköttetés, csak 150 km. hosszú. Ha Dalmáciái vissza-csatolnák s a kb. 1000 km. hosszú dalmátpart a miénk volna is, ez számunkra az Adria beltenger-jellegénél fogva világgazdasági szempontból nem lenne nagy jelentőségű. Angliában egy hely sincs 120 km-nél távolabb a tengertől. A mi egyetlen kikötőnk, amelyen át szinte „kulcslyukon nézzük sóvár szemmel a tengert”, Fiume, Budapesttől 615, Körösmezőtől 1120, Kassától 888, Pozsonytól, Budapesten keresztül 828, Brassóból Budapesten át 1376 km-re fekszik vasúton. Talajviszonyaink általában jók; az ország legtöbb vidékén a föld jó vagy legalább ís közepes; kivétel a Nagy-Alföld némely homokvidéke és a Kis-Alföld középrése, hol a rász kavics-altalaj korlátozza a földművelést. Országos átlagban azonban sokkal több jó és mélyrétegű föld van nálunk, mint a Németbirodalomban, hol a föld egyharmada egész rász laza homok, szívós agyag és láp.

A klímánk nem a legkedvezőbb. Az Európa nyugati részeit érintő Golf-áramlat melegítő vagy pedig a tengernek mérséklő hatásából mi semmit sem kapunk. Hosszú, hideg tél, forró, száraz nyár, rövid tavasz, de szép ősz: ezek a mi évszakainké. A csapadékmennyiség évenként az ország négyötödrészen több mint 600 milliméter, csak a Közép-Tisza vidékén és a Kis-Alföldön váltakozik 5 – 600 milliméter közt. De ez nem oszlik el egyenletesen: májusra és júniusra a nyári csapadék háromötöde, júliusra és augusztusra pedig csak kétötöde jut. Ámde e természeti viszonyok mellett is a földművelés egész jól virágozhatnak. A természet utalta így Magyarországot az Alföldön és a Dunántúl a földművelésre, az esősebb vidéken az erdőgazdaságra; itt a perifériákon, az ásványi anyagokban bő hegyvidéken fejlett ki a bányászat s e vidékek az iparnak is a telephelyei, namely nagyobb jelentőségre emellett természetesen a városokban már inkább társadalmi okok hatására fejlődött.

Második fejezet.

Magyarország népességének változása az idők folyamán.

4. §. A népesség szaporodása.

Azon a területen, amely a mai Magyarországot teszi, az 1910 december 31-iki népszámlálás majdnem 21 millió embert talált. Az ország területe az elmúlt században időről-időre, hódítás és meghódolás következtében változott ugyan, ha nem is tartósan, de a mai terület, amelyet a legújabb felmérés 325,411 négyzetkilométerben állapított meg, jelentősen nem változott az utóbbi századév alatt.

A mai magyar nemzetet alkotó népesség száma az idők folyamán természetesen változott. Megbízható adataink a múltból nincsenek, de elfogadható becsléseink vannak. Pauler Gyula pl. kb. 100.000 főre teszi a magyarok létszámát Lebédiában, hol nyugat felé vándorlásuk közben egy időre hazát találtak. Amikor a mai Magyarországra a Kárpátokon át bejöttek, bizonyára még kevesebben lehettek. Vámbéry Ármin a honfoglaló magyarok számát csak 25-30 ezerre teszi. Későbbi számokról pontos adataink nincsenek. Csak egy 1494–95. évi adószámlálás nyomán, amely Ernuszt-Hampó Zsigmond pécsi püspöktől és kir. kincstartótól származik, tudjuk, hogy az országnak mintegy háromnegyedén a porták (jobbágy-telkek) száma 230 ezret tett ki. Ebből Acsády Ignác az egész ország népességét 4-5 millióra becsüli.

A XVI. századtól kezdve beállott sok-sok háború nagyon erősen csökkent a népességet. 1553-ban harminc nyugati, északi és északnyugati vármegyében a porták száma mintegy 60%-kal apadt az 1494–95-iki állapothoz képest, s a lakosság száma a felényire szállott le. A XVI. század végén a magyar király fenhatósága alá tartozó 33 magyar és szlavón megye csak 1 millió lelket számlált. Az 1720-iki összeírás alapján az ország egész népessége csak 2 és fél millió leiekre tehető.

A XVIII. századtól kezdve nagy telepítések folynak az ország elpusztuló és elnéptelenedett vidékein. 1785-87-ben

II. József alatt tartják meg az első teljes népszámlálást s ennek eredményeképp s a katonai határőrvidék nem számolt népességével együtt a statisztikai hivatal 9.394,305-re becsüli az ország ezidőbeli egész népességét. A telepítések s a háborúk elcsendesedése következtében 7 évtized alatt megháromszorozódott a népesség.

A XIX. század első teljes népszámlálása 1850–51-ben tartatott az osztrák abszolutizmus alatt. Ez az ország jogi népességét, tehát csak az állampolgárokat vette figyelembe s a katonaság nélkül 13.191,553 egyént talált, 1857-ben pedig 13,768,513-at.

Az alkotmányos élet visszaállításától kezdve 5 rendszere« népszámlálásunk volt. Ezek mind a jelenlevő népességet – tehát az állampolgárságra való tekintet nélkül – vették figyelembe. A katonasággal együtt az eredmény:

1869-ben	15.509,455
1880	15.739,259
1890	17.463,791
1900	19.254,559
1910	20.886,487

1850-1900 közt kb. 58%-ot tesz ki a szaporodás, az 1787-1910. közti 123 év alatt pedig 112%-ot.

Ez a szaporodás jóval elmarad a nyugati országoké mögött, de az nem csoda, hisz egyetlen állam sem volt talán kitéve úgy a századok viharainak, mint a Kelet és Nyugat ütközőjét alkotó Magyarország. A mai Németbirodalom népességét Caesar idejében 2-3 millióra becsülik, 1340 táján kb. 12 millióra. A középkor végén és a harmincéves háborúban szenvedett sok veszteségét 1700-ra már kiheverte a maga 14-15 milliós népességével, amely 1800-ra 22-24 millióra, 1910-ben pedig 65 jnillióra emelkedett. Angolország és Wales népessége is csak 8.⁸⁹ millió volt még 1801-ben, 1901-ben pedig már 32.⁵ millió. Az európai Oroszország (Finn- és Lengyelországgal együtt) ma 134 millió körüli népességet számlál, míg 1800-ban csak 35 millióra volt tehető.

Egy évszázad alatt egyik-másik országban tehát megkétszereződött, sőt mi több, megnégyszereződött a népesség!

5. §. *A népsűrűség, a fejenkénti fogyasztás és a nemzetvagon növekedése.*

Épp ily érdekes a változás a *népsűrűség* tekintetében is. A mai Magyarország, vagy mint a statisztikai évkönyvek jelezni szokták: a Magyarbirodalom (Horvát-Szlavonországot is beleértve) mai területe pontosan 325.411 négyzetkilométer. Ez a terület az alább figyelembe veendő idő alatt jelentékenyen nem változott, legfeljebb apróbb határkiigazítások és a pontosabb felmérés eredménye a különböző időből származó évkönyvekben közölt eltérő eredmény. Az 1910-iki népszámlálás e területen 20.886,487 lelket talált, így egy négyzetkilométer területre 64.₂ ember esik. Ez a népsűrűség 1900-ban 59.₂, 1890-ben 53.₇, 1880-ban 48.₅₃, 1869-ben 47.₈₁, 1857-ben 42.₇₂, 1850-ben pedig csak 40.₉₃ volt.

Magyarország népessége sűrűbb, mint Európáé általában (45.₂), de a nyugati államoké mögött messze elmarad; a legutolsó népszámlálási adatok szerint Belgium (252), Hollandia (174), Nagy-Britannia (144), Olaszország (121), Németbirodalom (120), Ausztria (95.₂), Franciaország (74) mind megelőznek bennünket. A nagyhatalmak közt legutolsó az európai Oroszország, ahol egy négyzetkilométerre csak 26 ember esik.

E számokból is le lehet szűrni eredményül azt, hogy a népsűrűség, vagy másképp az illető ország népességbefogadó képessége a kultúra fejlődésével növekedik. Persze a kultúra tekintetében érdemi sorrendet nem lehet azért az egyes államok közt azok népességének sűrűsége alapján megállapítani, mert a népsűrűség és a kultúra nem mindig állanak az ok és okozat közvetlen viszonyában. De ha figyelembe vesszük a legprimitívebb vadász népek (pl. bushmannok, patagóniaiak) sűrűségét, ahol egy négyzetmértföldre is csak 0.₁ – 0.₅ ember jut, a trópusok alatti félnomád, de egyszersmind már földművelést is űző törzseket, hol ez a szám 200–500 közt mozog, a mai közép európai mezőgazdasági és ipari vidékeket, ahol 4–6000 már az egy négyzetmértföldre eső népsűrűség száma, az európai nagyipar székhelyeit, a nagy keieskedő városokat és bányavidékeket, ahol 1,1 – 18,000 ember is megél egy négyzetmértföldön (egy négyzetkilométeren tehát 300-320 ember), akkor kétségtelen,

hogy minden magasabb gazdasági foknak nagyobb a népsűrűsége.

A népesség szaporodása magában véve még nem előny, hisz Írország egykori gyors népességszaporodása a burgonyára, mint fő táplálékra való átmenetelen alapult, ez pedig a népesség testi degenerálódását hozta magával.

Magyarország nincs még úgy benépesülve, mint a nyugati országok, de népessége folyton szaporodik. *Fogyasztási* statisztikánk nagyon hiányos és így nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy az egy főre eső táplálékmenyiség szaporodott-e vajjon és jobb lett-e minőségileg? Az körülbelől bizonyosra vehető, hogy a búza- és a rozstermésnek majdnem mindig ugyanaz a hányada kerül a belföldön fogyasztásra, ez a hányad azonban – szűk határok közt – a termés nagyságával arányban váltcszik. így levonva a termésből a vetőmagot, a szesz- és keményítőgyártásra felhasznált gabonát, a búza és rozsfogyasztás együtt kitett fejenként 1881-1885 közt 169,9 kg-t, 1886-1890 közt 170,2 kg-f, 1891-1895 közt 199,5 kg-t, 1896-1900 közt 155,7 kg-t és 1901-1905 közt 165,3 kg-t. Ez pedig az évi termés 57,1–61,5%-ának felel meg. (Gerster – Rác.)

A *nemzeti vagyont* Fellner Frigyes 1901-ben 31.¹⁰⁷, 1913 őszén pedig 41.⁵²⁰ milliárd koronára becsülte Ebből esett:

	1901-ben	1913-ban
A termőföldre . . .	15. ³⁷⁵ milliárd K (43. ⁰² /%)	19. ⁸¹⁸ milliárd K (39. ⁷ /%)
Bányákra és kohókra	1. ⁶³⁹ „ „	2. ²²³ „ „
Épületekre	4. ⁴³³ „ „	8. ⁵⁷⁴ „ „
Ingatlan vagyon . .	21. ⁴⁴⁷ „ „	30. ⁶¹⁵ „ „
Közlek. eszközökre .	3. ⁸⁷⁸ „ „	5. ⁷⁹⁷ „ „
Ingóságokra	10. ¹⁴² „ „	13. ³⁰⁹ „ „
Külföldi követelés .	0. ²⁷⁰ „ „	0. ¹⁹² „ „
Össz. nemz. vagyon .	35. ⁷³⁸ „ „	49. ⁹¹⁵ „ „
Külföldi tartozások	4. ⁶³² „ „	8. ³⁹⁵ „ „
Tiszta nemzeti vagyon . . .	31. ¹⁰⁶ milliárd K	41. ⁵²⁰ milliárd K

Egy háztartásra esett 1901-ben 6885 kor. tiszta vagyon, 1913-ban pedig 10.275 kor. Egy főre pedig 1495, illetve 1988 korona.

Ausztriának nemzeti összvagyonja Fellner szerint 1913-ban

91-655 ^s tiszta nemzeti vagyona 84,730 milliárd kor.-t tesz,, ami egy háztartásra 13,922 s egy töre 3201 korona tiszta vagyont eredményez.

Szende Pál az adóreformról irt legújabb tanulmányában (191 1) a sokak által nálunk is behozni kívánt általános vagyoni adó szempontjából korrigálja a Fellner számadatait, amelyeknél magasabbra értékeli a nemzeti vagyont, így szerinte az ingatlan vagyon a Fellner-féle 30 milliárdos számmal szemben 50 és fél milliárdot, az ingó vagyon 13 milliárdot s a tőkevagyon 12 milliárdot, tehát összesen 75,905 milliárd koronát tesz ki. Ha ebből az összegből 19 milliárd koronát jelzálogos és magánadósság! terhekre levonunk is, a vagyoni adó szempontjából adóköteles alapképpen 56.900 milliárd korona marad. Ez mindenestre más szempontból való figyelembevétel, mint a Fellneré, de ez is enged valamelyes betekintést a nemzeti vagyoni viszonyokba és bizonyára ezekből az adatokból is meg lehet állapítani a gazdasági haladást és előremenetelt.

Jókai költőileg fejezte ki ezt egyik ünnepi beszédében: „A XIX. század elején Magyarország még egy darab Ázsia. Lakatlan mocsarak, féktelen folyamok, műveletlen puszták,, homoksivatagok közepette városoknak nevezett sárfészek helyiségek, miket feneketlen utak kötnek össze. Pusztákon, erdőkön zsványoknak áll a világ. Az utazó testamentumot tett, mielőtt elindulna s áldhatja a sorsot, ha hetek múlva célhoz ér, – most egy degesz vasúthálózat fonja be az országot; egy nap alatt egyik határtól a másikig juthatni. És mindenütt, amerre a lát-határ terül, hullámzó kalással terített rónák, művelt szőlő-hegyek, értékes erdők, telepített puszták, a mocsarak helyén mintagazdaságok, a rozzant viskók helyén emeletes paloták^ városai, körülfalozva gyümölcsös kertekkel; a rabló kalandorok nem urai többé a pusztának, rend és közbiztonság minden zugában a hazának; az egy darab Európa most már. Hol a század elején csak a táblabíró nagy pipája füstölt azt hízelegve, hogy: „extra Hungariam non est vita”, most már száz” meg száz gyár kéménye s a vágató gőzmozdonyok s a folyamokat szeldelő gőzhajók füstje hirdeti fennen, hogy: „intra Hungariam jam est vita”.

Lássuk a tények világánál, miképpen volt ez a nagy változás lehetséges?

Harmadik fejezet.

A mai magyar mezőgazdaság.

I. A mezőgazdasági termelés növekedése.

6. §. A termőterület változása.

Magyarországot a nyugati államoktól gazdaságilag első-sorban az különbözteti meg s viszont az hozzá közelebb a tőle keletre eső országokhoz, hogy földművelő, vagyis mezőgazdasági ország. Az ipar és kereskedelem nálunk a legszorosabban összefügg a földműveléssel s az ország földművelő jellege a lakosság életének úgyszólván egész berendezésén érezteti a maga hatását. Az ország földművelő s egyáltalán őstermelő jellegére kétségtelenül befolyást gyakorol az a körülmény is, hogy Magyarország egész területéből csak 5.24% a terméketlen terület. De ebbe is be vannak már számítva az utak, folyóvizek, csatornák s a lakhelyül és ipari célokra szolgáló területek stb.; a többi, majdnem 95% földművelési célokra szántóföld, kert, rét, legelő, szőlő, erdő, nádas formájában felhasználható. Magyarországon van a legkevesebb terméketlen terület az összes európai államok közt s már Ausztriában is 6, a Németbirodalomban 9, Olaszországban 13, Franciaországban 14, Romániában 25, Svédországban – a tavak beszámítása nélkül – 35%-nál többet tesz ki ez az arányszám, amely Norvégiában éri el a maga 71.1%-ával a maximumot.

Amióta statisztikai adataink vannak e tekintetben, a termőterület folyton növekszik Magyarországon. Az ötvenes évektől kezdve a vízszabályozások, a lecsapolások és az árvédelem igen nagy területet hódítottak meg a mezőgazdaság céljaira; a föld felhasználásának vágya az azelőtt terméketlen területek megművelésére vezetett. Ezért szállt le nálunk a nem művelhető földterület arányszáma az 1853-iki felvétel szerinti 16%-ról az 1910. évi 5.24%-ra, pedig ez idő alatt az utak, vasutak kiépítése, a városok terjeszkedése stb. okából bizonyára jelentékeny terület került a nem termő föld csoportjába.

7. §. Az őstermelő népesség változása.

Az ország földművelő jellegét mindennél jobban mutatja a népesség foglalkozási statisztikája.

Az 1890-iki népszámlálás eredménye alapján a Magyarbirodalom (Magyarország, Fiume és Horvát-Szlavonország) népességének még kerek háromnegyedrésze őstermelő volt, vagyis föld- és erdőműveléssel, kertészettel, halászattal, vadászattal, méhészettel stb. foglalkozott.

Az 1900-iki népszámlálás adatai szerint a Magyarbirodalom 19.254,559 főnyi lakosságából összesen 13.175,083 egyén tartozott az őstermelés körébe, vagyis foglalkozott azzal keresőképpen vagy pedig tartatott el annak a terhére, mint családtag. Az egész őstermelési népesség arányszáma az egész népességnek tehát 68.4%-át tette ki. 1910-ben pedig a 20,886,487 főnyi népességből az egész őstermelő népesség 13,465,653 egyént tett ki, vagyis csak 64.5%-ot. Ennyire alászállott tehát nálunk az őstermelő népesség aránya 10 év alatt, mi az ország előrehaladó iparosodását is jelenti. De ez kiviláglik a tényleges szaporodásnak 1890-1900 és 1900-1910 közti összehasonlításából is. 1890–1900 közt az egész ország népessége 1.790,768 fővel szaporodott. Ebből a szaporodásból az őstermelésre 28.5, a bányászatra, iparra és forgalomra pedig 52.4% esett. 1900 – 1910 közt ellenben az 1.631,928 főt kitevő szaporodásból már csak 17.8% jutott az őstermelésre és 71.3% a bányászatra, iparra és forgalomra. Az ország iparosodása tehát a népesség kisebb szaporodása dacára is jóval nagyobb arányokban haladt előre az utolsó 10 év alatt, mint az azelőtti évtizedben.

Ha pedig csak a „kereső” népességet vesszük figyelembe és a statisztikailag „eltartottiaknak” nevezett csoportot figyelmen kívül hagyjuk, akkor is kiviláglik ez az eltolódás az őstermelés hátrányára az utolsó 10 év alatt.

1900-ban u. i. az összes népességből 8.830,995 volt a keresők száma s ebből az őstermelés kereső népességére 6.055,390, vagyis 68.6% jutott. Ez azt jelenti, hogy minden ezer kereső közül 686 volt kereső őstermelő a Magyarbirodalomban. Ugyanekkor a rendelkezésre álló nemzetközi adatok szerint 1000 kereső közül Angliában csak 130, Belgiumban 211, Dániában 482, a

Németbirodalomban 352, Olaszországban 594, Franciaországban 418, Oroszországban 583, Ausztriában pedig 582 volt kereső őstermelő.

1910-ben pedig összesen 8.956,922 volt a keresők száma, s ebből 5.600,602, vagyis 62.5% a kereső őstermelő népesség összege, tehát ezer kereső egyén közül már csak 625 tartozik az őstermelés kereső népességéhez. A nemzetközi összehasonlításra szolgáló adatok nem állanak még rendelkezésünkre, így az összevetésről le kell mondanunk. De ez a magyarbirodalmi adat magában véve is az országnak az egyoldalú őstermelő jellegből való kivetkeződését s az előrehaladó iparosodást jelenti.

Hogy ugyanazon területen több ember élhessen meg, ahhoz – az árúbehozattól eltekintve – kétségtelenül – az szükséges, hogy többet termeljenek. A fentebbi adatok szerint Magyarország népessége növekedett, de a kereső őstermelő népesség abszolúte és relatíve is csökkent. Ennek az abszolút és viszonylagos számára nézve is kisebb őstermelő népességnek tehát többet kell termelnie, hogy a maga és a más foglalkozásúak számára is szükséges élelmiszerek meglegyenek. Erre a többtermelésre többféle mód van. Egy ilyen már láttunk: ez a termőterület szaporítása. Ámde ez csak szűk határok közt lehetséges s Magyarországon a termőterület mennyiségi szaporítása soká már nem tarthat, hisz ha még sok lecsapolást, árvízvédelmet, folyószabályozást létesítenek is, a vasutak, csatornák kiépítése, a beépített házterületek mennyiségének növekedése ellensúlyozza a termőterület mennyiségi szaporodását. A sziklákat pedig, belátható időn belül, nem tudja az emberi hatalom termővé varázsolni.

8. §. A művelési ágakban beállott eltolódásul.

A termőterület fentebb említett abszolút szaporításának korlátain belül azonban lehetséges egy relatív szaporítás, t. i. azon termőterület növelése, amely emberi élelmül szolgáló növényi anyagokat terem. Ez a folyamat minden mezőgazdaságilag haladó országban megvan, nálunk is ezt igazolja a legelők és a rétek feltörése, szántófölddé váló alakítása, az ilyen célból történt erdőirtás, eddig nem ilyen célokra használt területek szőlővel való betelepítése stb.

Egy néhány statisztikai adat meggyőzhet bennünket e folyamat előrehaladásáról. A XIX. század elején a földnek csak egyharmada kerül szántás alá s az ötvenes évek ideiglenes katasztere is csak 36% szántóföldet, – Erdélyben pláne csak 26.16%-ot – mutatott ki, 1910-ben pedig már az ország 42.82%-a szántóföld. Abszolút számokban 1870-ben még 9.09 millió hektárt használtak szántóföldül, 1910-ben már 13.9 milliót. Persze ennek megfelelő módon fogy a rét és a legelő. 1870-ben még 13.42% volt az ország területéből a rét, 1910-ben már csak 9.82, a legelő arányszáma épp így szállt le 14.86%-ról, 12.24%-ra.

A földterületnek művelési ágak szerinti megoszlását a következő összehasonlító adatok mutatják:

	Összes terület	Ebből nem termő terület	
1893	32,466.069 ha.	1,727.238 ha.	= 5.32%
1910	32,496.437 ,,	1,701.604 ,,	= 5.24%

	Szántó	Kert	Rét	Legelő
1893	13,004.285 ha.,	398,976 ha.,	3,422.446 ha.,	4,317.432 ha.,
1910	13,916.061 ha.,	427.494 ha.,	3,191.686 ha.,	3,977,022 ha.,

	Nádas	Szőlő	Erdő
1893	91.773 ha.,	400.698 ha.,	9,109.221 ha.
1910	66.254 ha.,	309.813 ha.,	8,906.505 ha.

Arányszámok 1910:

Szántó	Kert	Rét	Legelő	Nádas	Szőlő	Erdő
42.82%	1.32%	9.82%	12.24%	0.20%	0.95%	27.41%

De a más művelési ágaktól való elhódításon kívül ott van a szántóföld körében is a jobb kihasználás: 1871-ben a szántóföld 22.93%-át hagyták ugarának, 1895-ben is még 12.51%-át, 1910-ben pedig már csak 7.71%-át.

Az elemi csapások folytán megsemmisült vetésterület is folyton csökken, ami a kultúra haladását, az észszerűbb gazdálkodást igazolja. 1880–84 közt a bevetett területből ez még évenként 5.67% volt, 1890–94-ig 1.75%, 1910-ben pedig már csak 1.13%.

9. §. *A terméseredmények összehasonlítása.*

A nagyobb területű és jobban kihasznált szántóföld természetesen nagyobb eredményeket is ad. A magyar anyaországnak a búza, Horvátországnak pedig a tengeri a főterménye. Az anyaországban a búza egymaga kb. akkora területet foglal el, mint a tengeri és a rozs, az utána következő két leginkább művelt termény együttvéve s egymaga többet, mint a rozs, árpa és a zab. A búza túlsúlya azonban régebben nem volt ily nagy.

A fenmaradt becslések szerint az 1851 – 1865 közti években a Magyarbirodalom búzatermése 20₂ – 29₃, rozstermése pedig 19₅–28₉ millió alsóausztriai mérő közt ingadozott, tehát alig volt a kettő közt különbség, sőt volt oly év, a-mikor a rozstermés nagyobb volt a búzatermésnél; a kétszeres – a búza és a rozs keveréke – pedig, amely ina alig játszik szerepet, ugyanakkor 15₉ –18₈ millió mérő közt váltakozott. Az Ausztriába és a Németbirodalomba irányuló búzakivitel nagyobbdása jutalmazóbbá tette a búzatermelést s ezen ok miatt, de meg a tengerentúli verseny folytán beállott extenzívebb termelés és 1906-tól kezdve a fokozott agrár vármok-adta előnyök miatt is terjed a többi növények rovására a búza termesztése.

A magyar anyaországban a learatott búzaterület 1869-ben 2₁₆, 1895-ben már 3₁₃, 1910-ben pedig 3₄₇ millió hektár volt. A növekedés tehát óriási. De a termesztett mennyiség még jobban növekedett. 1870–79 közt hektáronként 9₃₃ hektoliter búza termett átlagban az anyaország területén, 1880–89 közt már 14₃₅ hl., 1891 – 1900 közt 15₅₆ hl. s 1901-1910 közt –mhány gyöngébb búzatermő év, mint pl. 1901, 1904, 1907 és 1909 miatt – 15₃₈hl. De az országos átlagon belül, országrészek szerint igen nagy az eltérés: a mi időjárásunk szélsőségei, egy-egy várva-várt májusi eső elmaradása vagy épp egy-egy nem remélt tavaszi fagy, az aratás idején beállott esőzés stb. nagy kiugrásokban éreztetik hatásukat.

De a búza nem úrtartalom, hanem súly szerint kerül forgalomba. Eszerint az anyaországban 1886 – 1890 közt évenként átlagban 32₃, 1891-1900 közt 37₉, 1901-1910 közt pedig 40₉ millió métermázsa termett, az egész Magyarbirodalomban pedig 36₂, 40₃, illetve 44₂ millió métermázsa. A hektáronként métermázskára kiszámított átlagos búzatermés e huszonöt esz-

tendő alatt állandóan a 12 mm. körül ingadozik, emelkedés ezeknél az arányszámoknál nem, sőt ellenkezőleg néhány század-rés/ százaléknyi csökkenés tapasztalható. A legroszabb átlag az egész Magyarbirodalomban 1897-ben volt (7.⁸⁸ mm.), a legjobb pedig 1906-ban (14.⁶⁷ mm.).

A rozsnál, árpánál, zabnál, tengerinél s főleg a burgonyánál is hasonló, sőt ezeket az arányokat egyiknél-másiknál jóval meghaladó az emelkedés. Az utolsó 25 esztendőben az egész országban 1889-ben volt a legroszabb a rozstermés (hektáronként 5.⁷⁸ mm.), a legjobb 1906-ban (12.¹⁵ mm.), ugyanez a két esztendő volt a legroszabb és a legjobb az árpára is (7.⁵⁷, illetve 14.⁰⁹ mm.), a zab hektáronkénti átlagos termése az utóbbi 20 évben már, két róz évétől eltekintve, 9.³⁰-12.²³ mm. közt ingadozik, míg 1890 előtt 6.³¹ – 8.⁸⁷ mm. közt volt. A tengeritermés eredményei is sokat javultak: 1906-1910 közt átlagban 16.⁶⁸ mm. hektáronként az 1886 – 1890 közti 11.⁸³ mm. átlaggal szemben. Míg a burgonyánál 1886 – 1890 közt hektáronként 55.⁸⁰ mm., addig 1906 – 1910 közt már 79.²⁶ mm. termett, pedig az 1908. év egyike volt a legroszabb burgonyatermő éveknek az utóbbi tizenöt év alatt. Csak 1896-ban és főleg 1904-ben volt nála rosszabb burgonyatermés.

Nálunk a mindennapi életben azonban nem szokásos a hektáronként való számítás. Gazdáink is katasztrális holdanként, vagyis 1600 négyszögölre számítják a maguk termés-eredményeit. így számítva át a fentebbi számadatokat (1 hektár = 1.737726 -kat. hold s 1 kat. hold 0.⁵⁷⁵⁴⁶⁵ hektár), egy magán- 1 munkálat szerint a termésátlagok 1870-től kezdve Magyarországon kat. holdanként métermázsákban a következők:

	Buza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya	Czukur- répa	Takarm- répa
1870—1879.	4. ¹⁹	4. ⁰³	4. ⁶³	3. ⁵⁶	5. ⁴⁷	26. ⁰	83. ⁵	62. ⁰
1880—1889.	6. ⁴⁴	5. ⁶⁵	6. ¹⁵	5. ⁰⁰	7. ⁹⁹	51. ⁰	107. ⁰	123. ⁰
1891—1900.	7. ¹¹	6. ²⁸	6. ⁹⁷	6. ⁰⁷	8. ⁴⁵	38. ⁵	117. ⁰	144. ⁰
1901—1905.	6. ⁷⁵	6. ²²	6. ⁹⁵	6. ²⁴	7. ⁴²	45. ⁰	118. ⁰	138. ⁰
1906—1910.	6. ⁷⁷	6. ⁵⁶	7. ⁴⁸	6. ⁴⁶	8. ⁹⁵	46. ⁵	131. ⁰	159. ⁰
<i>Austriában :</i>								
1901—1910.	7. ⁴⁰	7. ¹⁶	7. ⁷²	6. ³¹	7. ⁰⁷	60. ⁰	147. ⁵	—
A termésátlag emelkedése 1870—79-től 1906—10-ig	62 ⁰ / ₀	63 ⁰ / ₀	62 ⁰ / ₀	81 ⁰ / ₀	63 ⁰ / ₀	79 ⁰ / ₀	57 ⁰ / ₀	150 ⁰ / ₀

	Vetett szálás takarmány	Réti széna
1870—1879.	13.7	7.6
1880—1889.	18.8	12.1
1891—1900.	38.5	16.5
1901—1905.	38.5	15.9
1906—1910.	40.0	18.1

A termésátlagok emelkedése 1870-1879-től 1906-1910-ig az összes gabonaneműeknél 64, a gumós- és gyökérnövényeknél 170 s a szálás takarmányféléknél 147%. (Matlaszkovszki.)

Ha pedig ehhez hozzávesszük a budapesti tőzsde 1914. évi jelentéséből a legutóbbi évekre vonatkozó adatokat Magyarországon és Ausztriában, akkor a következő képet nyerjük:

Volt a termésátlag a négy főterményben kat. holdanként

<i>Ausztriában</i>	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1896—1900 átlagában . .	6.33	5.75	5.29	5.24
1909	7.71	8.06	8.80	7.77
1910	7.42	7.71	7.71	6.50
1911	7.60	7.54	8.52	6.96
1912	8.63	8.40	9.21	7.48
1913	7.71	7.94	9.21	8.11
1909—1913 átlagában . .	7.81	7.93	8.69	7.36

<i>A Magyarbirodalomban</i>	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1896—1900 átlagában . .	6.50	6.04	6.85	6.10
1909	5.51	6.36	7.62	6.87
1910	7.48	6.61	6.00	5.35
1911	8.03	6.65	8.15	6.78
1912	7.46	6.77	8.09	6.10
1913	7.59	7.00	8.43	6.96
1909—1913 átlagában . .	7.23	6.68	7.65	6.41

Amíg a Magyarbirodalom kat. holdankénti termésátlaga búzában 10.9, rozsban 10.6, árpában 11.8 és zabban 5.1%-kal emelkedett, Ausztriában jóval nagyobb az emelkedés: 23.4, illetőleg 37.9, illetőleg 64.3, illetőleg 40.5%, ami viszont az osztrák mezőgazdaság előhaladását mutatja a mienkkel szemben.

Épp azért bármilyen megnyugtató legyen is, hogy az átlagos termés arányszáma nő, a mi termésátlagaink még mindig

nagyon alatta maradnak a nyugateurópai jobban művelt országok állagainak. Nem annyira a föld és az éghajlat kedvező vagy kedvezőtlen volta dönt ebben a tekintetben, mint inkább a kultúra állapota. Már másfél évtizeddel ezelőtt is 29 hl. volt a búzatermés átlag hektáronként Dániában, de észleltek ott már 40 hl.-es termést is. Angliában 24-32, Belgiumban és Hollandiában 25-26, még Svédországban is 24-25, a Német-birodalomban 15-21, Franciaországban 13-17 hl. közt váltakozott ez a szám, s azóta az bizonyára mindenhol csak emelkedett, pedig e földek a miénknél átlagban sokkal rosszabb minőségűek és kisebb termőerejűek.

Termett a Magyarbirodalomban millió métermázsákban:

1890-ben 42.⁹⁸ búza, 16.¹³ rozs, 12.⁶² árpa, 8.⁸⁷ zab, 26.⁵⁵ tengeri, 20.⁹⁹ burgonya.

1900-ban 41.⁴³ búza, 12.²⁵ rozs, 12.³⁶ árpa, 11.⁰⁶ zab, 37.¹⁷ tengeri, 48.⁶² burgonya.

1910-ben 49.³⁰ búza, 14.⁰⁹ rozs, 12.¹³ árpa, 10.⁸⁴ zab, 54.²³ tengeri, 55.⁹² burgonya.

Valamennyi mezőgazdasági termény közül a legfontosabb a búza, hisz egész Európában csak Francia- és Oroszország múlt felül bennünket a búzatermelés mennyisége – ha nem is minősége – tekintetében.

Ha azonban ismét a budapesti tőzsde 1914. évi jelentésének adatai alapján összehasonlítjuk a legutolsó években elért termésmennyiséget az Ausztriában elért terméseredményekkel, kiviláglik, hogy velünk szemben a közös vámhatáron belől igen erős versenytárs van a fő kalászos termények tekintetében, ami persze a magyar mezőgazdaság s a magyar malmok versenyképességének gyöngítésére is vezethet.

A termés millió métermázsákban kitétt:

<i>Ausztriában:</i>	Búza	Rosz	Árpa	Zab	összesen
1896-1900 átlagában .	11. ₇	18. _t	13. ₃	16. ₄	59. ₅
1909	15. ₉	29. _a	17. ₃	25. ₀	87. _s
1910	15. ₇	27. ₇	14. ₇	20. ₆	78. ₇
1911	16. ₀	26. ₄	16. ₂	22. ₇	81. ₃
1912	19. ₀	29. ₇	17. _d	24. ₃	90. _u
1913	16. ₂	27. ₀	17. ₅	26. ₈	87. ₅
1909-1913 átlagában .	16. ₆	28. ₀	16. ₆	23. ₉	85. ₁

A Magyarbirodalomban:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	összesei*
1896-1900 átlagában .	37.6	11.6	12.6	11.3	73.0
1909	34.0	12.9	16.2	14.2	77.3
1910	49.3	14.2	12.9	16.2	86.3
1911	51.7	13.8	16.6	13.8	95.9
1912	50.3	14.4	15.7	11.7	92.3
1913	45.8	14.2	18.0	15.4	93.3
1909-1913 átlagában .	46.2	13.9	15.7	13.2	89.3

Amint e táblázatokból is látszik, a főkalászosok ösztermése az utolsó öt évi átlagban nemcsak aránylagosan növekedett nagyobb mértékben, de abszolúte is alig kisebb Ausztriában, mint a Magyarbirodalomban, tehát a monarchia mezőgazdasági termelésének vámvédelme (lásd a 64. §-t!) ma már nemcsak speciális magyar érdek.

II. Az állattenyésztés fejlődése.*10. §. A: állatszámmlálások adatai.*

Az emberi táplálékok sorában a növényi anyagoknál nem kevésbé jelentős a hús, amelyet elsősorban a szarvasmarha, sertés, juh stb. nyújtanak, de az állattenyésztés a hússzolgáltatáson kívül a földművelést is elősegíti a szarvasmarha és a 16 erejének felhasználása útján, s jelentősen támogatja a mezőgazdaságot az állati trágyával. A húsiparon kívül más, főleg a ruházati iparágak nyers anyagát is az állattenyésztés szolgáltatja (állati bőrok, gyapjú, szaru, csont stb. útján).

Állatállományunk volt milliókban:

	1851	1869	1895	1911
Ló	1.97	2.56	2.90	2.35
Szarvasmarha	1.97	5.28	6.73	7.32
Sertés	4.96	5.28	6.73	7.32
Juh	10.69	15.97	8.92	8.55

Az öszvér, szamar, kecskeállomány nem nagy jelentőségű, 1895 és 1911 közt a gyarapodás a lovaknál 1.9, a szarvasmarhánál 8.6, a sertésnél 3.4 és a juhoknál 5.24%.

akarják átszámítani. E szerint a szarvasmarhára átszámított állatállomány 1895-ben 11.371,572 és 1911-ben 11.837,516 darabot tett ki. Persze, hogy ebben nem jut kifejezésre az egyes fajták minősége, már pedig a húsfogyasztás szempontjából kevésbé értékes fajtáknak a csökkenése megváltoztatja az egész szarvasmarhaállományt s alkalmat ad arra, hogy abból a húsadó állatállomány egyenes fogyására következtethessenek, ami pedig meg nem áll.

III. A mezőgazdasági haladás tényezői.

12. §. *A földművelési rendszerek változása.*

A fentebbi adatok kétségtelenül igazolják, hogy Magyarország mezőgazdasága az utóbbi félszázad alatt nagyot baladt előre. A haladás távolról sem olyan nagy arányú, mint a nyugati országokban. De ezek sokkal nagyobb népsűrűséggel bírván, érthetően többet is kell termelniök ugyanazon területen, hogy a nagyobb népességet eltarthassák. Magyarországon is erősen észrevehető a haladás ott, ahol megfelelő anyagi erő van, ami a haladásnak nemcsak következménye, de igen sokszor feltétele is, s ahol megvan az észszerű gazdálkodásra való törekvés. Itt már nem termelnek úgy, ahogy azt apáiktól látták, csak azért, hogy: „ha jó volt az így az ősöknek, jó lesz az unokáknak is”, hanem a mezőgazdasági vegytan-adta ismeretek alapján, a tudományt veszik segítő társul a földművelésben.

A XIX. század elején, a nyugati országok népességének szaporodásával szükségessé vált a föld jobb kihasználása, vagyis a többtermelés. A több táplálékot az eddiginél aránylag kevesebb embernek kellett előállítania, mert az ipari szükséglet hatására ugyanekkor előállott gyárak és telepek nagy tömegeket vontak el a földműveléstől. Ugyanazon földterületen nagyobb mennyiségű élelmiszert aránylag kevesebb ember csak akkor termelhet, ha a földművelés organikus természetének felismerése után a termelés technikáját javítja. E tekintetben jött segítségre a természettudomány, amelyet az empiria, a tapasztalat előzött meg. Ennek talán nem is volt mindig tiszta fogalma a hatást előidéző okokról, amikor az idők folyamán megváltoz-

tatta és tökéletesítette a földművelési rendszereket, de a maga munkájával a tudományak alapja leli.

E rendszerek kialakulásának technikai kérdése bennünket behatóbban nem érdekel, csak fejlődésük vázái akarjuk itt összefoglalni, amidőn jelezzük, hogy a legelső földművelési rendszer az állattenyésztés kifejlése előtt az úgynevezett *kapás gazdaság* volt, amikor az asszonyok kezdetleges kapával vagy kóvel tették porhanyóvá a föld felszínét s magvakat vetettek belé. Az állattenyésztés első rendszere pedig a *legelőgazdaság*, amelynél a föld kizárólag legelőül vagy kaszálóul szolgál. Ez a rendszer magasabb fejlettségi fokon is előfordulhat ott, ahol nagy kiterjedésű hegyi vagy alföldi legelők e rendszert a földművelés mellett alkalmassá teszik (pl. a Hortobágy). De az állattenyésztés idővel racionálisabb alapokra fektethető, így azután ennek is más rendszere támad.

Az erdők és lapos vidékek *égetőgazdasága* után, ahol a fák, illetve a turfa elégetése útján tették a talajt használhatóvá, a félig-meddig letelepült s állattenyésztéssel is foglalkozó népek a kezdetleges füves vagy *kétnyomású* gazdaságot alakítottak ki, amelynél a földterület két részre volt osztva: a kisebbik magtermelésre, a nagyobbik legelőül szolgál s ha a szántóföld már kimerült, újat törnek fel, vagy tovább vándorolnak. (A régi görögök s a germánok rendszere. Tacitus: Germania 26. c.)

Nagy Károly korától a XIX. század elejéig a hűbériség agrár alapokon nyugvó társadalmi rendszere a *hármás nyomású gazdaságot* tette uralkodóvá Európában, melynek keleti részein még mindig ez a legelterjedtebb szisztéma. A falvakba letelepült nép a földművelésre szolgáló földet 3 részre osztja: kettő tavaszi és őszi vetésre szolgál, a harmadik ugar marad, de e három nyomás évenként változik, forog; ami ugar volt, az tavaszi vetés lesz, s a vetésforgás minden gazdára kötelező. Az egyes birtoktestek így legalább is 3 helyre vannak szétszórva, de e rendszer 6–9 – 12 nyomásúvá való átjavításával, birtokváltással stb. még több helyre is szétszóródtak az egyes birtokos parcellái, aminek hátrányain a tagosítás (kommasszáció) volt hivatva később segíteni. Az állattenyésztés nagyobb szerepre jutásával az ugar takarmánynövények termelésére kezd szolgálni. Magyarországon még ma is eléggé el van e rendszer

terjedve, amelynek további fentartásáról, illetve elhagyásáról az 1894. XII. t.-c. intézkedik.

A rendszeres *fiives* vagy *sövényes gazdaságnál* a legelők a szántók közt vannak és sövény választja el az egyes nyomásokat, hogy a marha ne juthasson át a vetésre. Kedvező klímájú országoknak (Anglia, Holstein) nagy állattenyésztő rendszere ez.

A földművelési rendszerek tovább javítása legfőképpen annak a már a rómaiak által is ismert tapasztalati ténynek volt köszönhető, hogy a különböző növények a talaj különböző anyagait használják fel, amiből az következik, hogy pl. a gabona-termelésre már nem alkalmas, vagyis kiszipolyozott föld még mindig megfelelő pl. a kapásnövények termesztésére. Ugyanazt a területet tehát állandóan növénytermelésre lehet használni, nem kell azt ugarnak hagyva pihentetni, csak nem szabad azt évek hosszú során át mindig ugyanazzal a növényvel beültetni. Az ilyen földművelési rendszer az u. n. *váltógazdaság*, vagy nagyobb mértékben való elterjedése helyéről elnevezve *norfolki gazdaság*. Itt már ugar nincs, minden talpalattnyi föld észszerűen fel van használva s a termés fokozása céljából nagy szerepre jut a trágyázás. Az állattenyésztés is jobbadán takarmány és istállózás útján történik.

A XIX. század elejéig azonban még csak egyes birtokokon vagy elszórtan egyes országrészekben ismerték ezt a földművelési rendszert a nyugaton is, míg azután a német Thaer Albert (1819) annak tudományos elméletét megalkotván, e rendszer elterjedése számára is biztos alapot szolgáltatott.

A tudomány segítő ereje még sokkal nagyobb a *szabad gazdálkodásnál*. Ez a rendszer a mezőgazdasági kémia tudományának megalkotásával függ össze és így a Liebig Jusztusz nevéhez fűződik. Az élő testek táplálkozási és tenyésztési feltételeinek vizsgálata közben Liebig arra a nagyfontosságú tényre jött rá, hogy a növények, amelyeknek sok különféle ásványi anyagot kell a talajból felvenniök, e különböző táplálékelemeket mindig határozott arányban veszik fel. Ha pl. egy növény foszforszükséglete 4 milligramm, káliumszükséglete pedig 6 milligramm s a talajban ez az az utóbbi megvan, de a foszforból csak 2 milligrammnyit talál ott a növény, akkor a káliumból is csak annyit vesz magához, amennyi az ott talált foszformennyiséggel arányos, azaz e példában csak 3 milligrammot.

Kísérletekkel azóta bőségesen kipróbálták ennek az u. n. *minimum-törvénynek* az erejét, melyből a gyakorlati alkalmazásban az következik, hogy a váltógazdaság korlátait le lehet győzni s vetésforgás és termelési sorrend nélkül is úgyszólván mindent lehet termelni, csak a műtrágyák alakjában megfelelő és megkívánt mennyiségű ásványi anyagot kell a földbe juttatni. Ez a rendszer teljesen szabad kezet ad a földművelésnél a gazdának, akit munkájában megfelelő gépek segítenek.

Itt már a fejlődés csúcspontján álló intenzív rendszerről van szó, amely költséges voltánál fogva csak ott lehetséges, ahol a nagy népsűrűség, a nagy vagyoni erő, „a fogyasztó képesség óriási emelkedése annak behozatalára biztos előfeltételt nyújt.

E rendszer mellett legalább a szántóföld egy részén két termést igyekeznek elérni, vagy pedig a szántóföldön nemesebb kerti terményeket termelnek, sőt a két irányt egyesítik is úgy, hogy a szántóföldön mezei és kerti növényeket kettős termések céljából termelnek.

13. §. *Az okszerű gazdálkodás történeti feltételei.*

Az intenzív földművelési rendszerek, amelyek a szabad egyéni elhatározás alapján igyekeznek az adott körülmények közt a legokszzerűbben gazdálkodni, mindaddig nem alakulhattak ki, amíg a régi, hűbéri vagy legalább is ilyen színezetű agrárszervezet fennállott. A hármasszoros vetésforgási kényszere, a birtok parcelláinak szétszórtsága, ami a gazdálkodást másoktól függővé, költségessé és időpazarlással járóvá tette s a föld javításának is sokszor útjában állott, csak a tagosítás, összesítés és birtokrendezés útján szűnhetett meg; de ugyanígy kellett elkülöníteni sokszor a közösen bírt területeket, pl. a közös legelőket is. Mindez természetesen csak a régi agrárszervezet: a jobbágyság és úrbéresség megszüntetésével, a földesúr részére teljesített természetbeli tartozások (robot, kilenced, dézsma) eltörlésével vagy megváltásával (Magyarországon az 1848-ik évi IX.– XIII. t.-c.) s emellett a polgári, vagyis nem nemesi származású egyének birtokszerzési képességével (nálunk elvileg az 1844. IV. t.-c.) volt lehetséges. Mindezen törvényes intézkedések oka pedig végsőleg a

néesség szaporodásával beállott azon szükségszaporodás, amely többé nem elégíthető ki elszigetelt egyéni, hanem csakis összeműködő társadalmi munkával – „kollektív szükséglet”, amint tudományosan kifejezni szokták, – mely szétfeszítette az eddigi kereteket, létrehozta a nagyipart, s így alakította át a mezőgazdaság egész termelési szervezetét is.

14. §. A különböző birtokkategóriák.

Az a kérdés ezek után, mily módon veszik ki a részöket a gazdasági haladásból a különböző nagyságú mezőgazdasági birtoktestek? De ennek megválaszolásához előbb meg kell ismernünk a magyarországi *birtokmegoszlást*.

Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika szerint a közel 2,8 millió gazdaságból *törpegazdaság* (1-5 kat. hold) 1,46 millió, azaz az összes szám 52,2%-a, a területnek pedig 6,x%-a; *kisgazdaság* (5 – 100. kat. hold) 1,31 millió, azaz az összes szám 46,89%-a, a területnek pedig 48,4%-a; *középgazdaság* 20.797, azaz az összes szám 0,7%-a, a területnek 14,2%-a; *nagy gazdaság* pedig 3.977, azaz 0,14% s a területből erre a kategóriára 31,2% esik.

Nem tudjuk, hogy 1895 óta mennyiben történt változás ezen a nagyon kedvezőtlen arányon, amely szerint a száz holdon alóli birtokok száma 2,77 millió, vagyis az összes gazdaságok számának 99,2%-a, de ezekre az ország területének felénél csak valamivel több (54,6%) jut, míg a majdnem 4000 nagybirtokra az országnak közel egyharmadrész területe esik. Egyfelől nagy a birtokelaprózódás, de másfelől kevés kézbe óriási vagyontömegek halmozódnak fel, ami gazdaságpolitikailag egyáltalán nem egészséges, hisz kísérő jelenségei nagyon veszedelmes következményekkel járnak. Az utolsó évtizedben történt sok parcellázásból ugyan azt lehet remélnünk, hogy ezen az utón a közepes nagyságú parasztbirtokok számának növekedése által egészségesebb birtokmegoszlás létesül; ámde statisztikailag nem tudjuk ma még megállapítani az eredményt. Egyedül azt lehetne e tekintetben biztató jelnek venni, ami az 1910. évi népszámlálás eddig publikált adataiból világlik ki, hogy a mezőgazdasági kereső népesség körében a kisbirtokosok és kisbérlők, valamint a kisbirtokos- és kisbérlő-napszámosok

száma 1900-1910 között 1 millió 800 ezerről 1 millió 934 ezerre nőit, s ezzel szemben a mezőgazdasági munkások és napszámosok száma 1 millió 460 ezerről 1 millió 278 ezerre apadt. E számadatból u. i. azt lehet kiolvasni, hogy a gazdasági napszámosok egyrésze az elmúlt évtized alatt földhöz jutott és a kisbirtokosok sorába került be. Épp ezért nem lehetetlen, hogy az újabb időben nagy mértékű parcellázások által előidézett folyamat jut kifejezésre ezekben a számokban s persze emellett az a különben ismert tény, hogy a kisbirtok is elaprózódott. Ezek az adatok azonban ma még nem szolgálhatnak a következtetések számára alapul, csak ha több s más oldalról nyert statisztikai adatokkal egészítettetnek ki.

A nyugati államok birtokviszonyainak adataiból azonban tényleg ki lehet olvasni azt a fejlődést, hogy a közepes nagysága parasztbirtokok száma mindinkább gyarapodik a nagyobb birtoktestek rovására. A Németbirodalomban pl. 1882-től 1907-ig a két hektáron alóli gazdaságok száma 10.3%-kal, a 2–5 ha. nagyságúak 2.5%-kal, az 5–20 ha. nagyságúak pedig 15.0%-kal nőttek; ellenben fogyott a 20 – 100 ha. területű birtokok száma 6.9%, a 100 ha.-on felüliek száma 5.7%-kal (1 hektár = 1.737726 kat. hold). A legnagyobb (1000 ha.-nál nagyobb) területű birtokok a számbeli csökkenéssel együtt jelentékeny terület veszteséget szenvedtek, míg a 2 – 100 ha.-os parasztbirtok területileg is sokat nyert.

Mindez csak azt igazolja, hogy a Németbirodalomban a földművelés intenzitása a megnövekedett népesség sokszorozódott szükségleteinek nyomása alatt már hatalmas fokra emelkedett s a jövő fejlődésének egészséges irányát mutatja.

15. §. *A nagy- és kisbirtok szerepe a mezőgazdasági termelés fokozásában.*

A mezőgazdasági terményeket három főcsoportba lehet osztani: *közönséges termények*, pl. a tömegesen előállított gabonafélék, hüvelyes vetemények, burgonya, szalma, takarmány, fű, nád, továbbá a legalsóbb minőségű állati termékek, nyersbőrök stb., *középfinomak*, pl. az általános fogyasztásra szánt zöld kerti vetemény és gyümölcs, bor, komló, tej és tejtermékek, közönséges baromfi és tojás, ágytoll, méz, rendes hús és igás-

állatok, *legfinomabb termékek*, pl. a különös jó minőségű fajgyümölcsök, korai kerti termékek, virágok, hizlalt baromfiak és húszállatok, finom gyapjú, némely kereskedelmi növény, faj-nemesítésre alkalmas vetőmagvak, tenyészállatok stb.

A közönséges termények előállításánál leginkább érvényesül a nagygazdaságok előnye, mert aránylag kevés munkaerővel nagy területen nagymennyiségű egységes tömegárút állíthatnak elő. Viszont a legfinomabb termények előállításánál az a nagybirtok előnye, hogy kellő szakembereket alkalmazhat, azokat megfelelően díjazhatja és foglalkoztathatja s megteheti a költséges beruházásokat, mert azok költsége annál inkább megtérül e termékek magas árában, mert a nagyobb mennyiségű termés kedvező értékesítése leginkább a nagytermelőnek sikerülhet.

A közepes finomságú termények előállítására, vagyis az élelmiszer-piacok legnagyobb részének ellátására már határozottan alkalmasabbak a kisgazdaságok. E termények előállítása légióként gondosságot igényel, a munka lelkiismeretes elvégzését. A kisgazda, aki maga munkálkodik a földjén, bizonyos kedvező körülmények közt a maga javára fordíthatja a nagygazdaság előnyeit. Ennek az az oka, hogy – amint tudományosan kifejezzük – a termelékeny befektetések határa a kisgazdaságra nézve nagasabban fekszik, mint a nagyra nézve. A nagygazdaságban feltétlenül terméketlen s épp ezért meg sem teendő az olyan munka, amely az elérhető termék mennyiségét csak éppen az ezen munkáért kifizetett bér értékéig fokozza, míg a kisgazdára nézve még teljesen termelékeny az a saját gazdaságában elvégzett munka, amelyből a munkája bérértékének megfelelő terméktöbblet áll elő. Ez a munkatöbblet a nagygazdának csak újabb zavar és gond, a kisgazdának ellenben kedvező alkalom bizonyos számú olyan napjának hasznos értékesítésére, amelyet eddig kényszerű munkátlanságban töltött. A nagygazdaság termékei mennyiségét bizonyos határig fokozhatja, de ebben odáig nem mehet el, mint a kedvező körülmények között működő kisgazdaság.

A kisgazdaságok előnyeit azonban Magyarországon ellensúlyozzák, sőt eltüntetik azok a hátrányok, amelyeket elsősorban a kisgazda földterületének, állatállományának, eszközei mennyiségének, anyagi erejének csekélysége, testi munkája

mellett szükségképpen csekély szaktudása, s a piaci viszonyok körül való elégtelen tájékozottsága okoz. De másfelől épp így bénítja meg a kisgazdaságok termelőképességét azon középfinom cikkekre nézve is, amelyekben a kisgazdaságok fölénye elméletileg föltétlenül látszik, az a nehézség, amely a kisgazda csekély mennyiségben, talán hiányos kikészítéssel termelt áru értékesítése elé tornyosul. (Farkas Geiza.) Ezekben az akadályokon egyfelől a termelők szövetkezése, másfelől pedig a helyesen szervezett kereskedelem segíthet, de emellett az állam részéről jövő támogatás is, amely a mezőgazdasági ismeretek terjesztésében, jutalmak útján való buzdításban jó vetőmag, tenyészállatok kiosztásában, népies mintagazdaságok létesítésében stb. nyilvánulhat.

16. §. *A mezőgazdasági termelés fokozásának határa.*

A föld természetes termékenységet emberi munkával lehet fokozni, de ha az ember több és több táplálékot képes is elhódítani a természettől, a táplálék megszerzésére fordított munka eredménye egy bizonyos határon túl kisebb arányban növekszik, mint a reáfordított költségek, feltéve, hogy az összes többi körülmények nem változtak. Ez a *föld csökkenő hozadékképességének a törvénye*. Ezt már Turgot iratai nyomán (1768) ismerjük. Egy példa megvilágítja ennek a lényegét. Ha egy bizonyos nagyságú földterületre nem fordítunk más munkát, mint a vetés és learatás munkáját, ami – vegyük fel – 5 költségegységet képvisel, akkor a hozadék alig lesz több a nullánál. A szántás és a boronálás munkája, ami az előző költség kétszeresét, azaz 10 költségegységet te szén, már ugyancsak növeli az aratás eredményét, mert ez 30 hozadékegységet ér el. Mérsékelt trágyázással, amely ismét 10 költségegységnek felel meg, a terméseredmény összesen 65 hozadékegységre szökik fel, míg egy másnemű, de az előzőkkel egyenlő nagyságú költséget okozó munkakifejtés már nem növeli az előző arányban a hozadékot, mely – mondjuk – csak 10 egységgel gyarapodik. Mivel pedig ugyanennyit tett ki a költségszaporulat is, a hozadékban csupán ez térül vissza. Végül az ötödik, ismét 10 költségegységet okozó munkamennyiség már csak 5 egységgel szaporítja a hozadékot így e költség megtétele már kész veszteség.

Ezt a törvényt alapozza meg a Liebig-féle minimum-törvény, amelyről már volt szó. A föld csökkenő hozadékképessége törvényének végső oka a mezőgazdaság organikus természetében rejlik. Ez a törvény idézte elő a nagy népvándorlásokat. A Genézis könyve igen jól indokolja Ábrahám és Lót egymástól való elválását, hogy t. i. a föld nem tarthatta el őket, hogy együtt lakjanak, mert házuk népe már nagyon megszaporodott. („És nem bír meg őket az a föld, hogy együtt lakjanak, mert sok jószágok vala és nem lakhatának együtt...” „Monda azért Ábrám Lótnak: ...Válj el kérlek, tőlem: ha te balra tartasz, én jobbra megyek; ha te jobbra menédesz, én balra térek”. Mózes I. könyve XIII. 6. 8. 9.) A rómaiak „ver sacrum”-a, a hunok, avarok és magyarok nyugat felé vonulása mind e törvény hatása alatt történt, amelynek érvényesülését a népesség megosztásával igyekeznek ellensúlyozni.

17. §. A csökkenő hozadékképességi törvény végleges formulázása s érvényessége beálltának kitolása a technika haladása) folytán.

A föld csökkenő hozadékképességének törvénye azonban csak akkor érvényes, ha a „többi körülmények” nem változnak, ami alatt a technika adott állapotát kell értenünk. Amikor a hajdani kóborló vadász a nyilat feltalálta, akkor ugyanaz a terület is több vadat biztosított neki, mint amikor még doronggal kellett azt elejtenie. A technika haladása, a tudás és a szármok tökéletesedése emeli a föld népességbefogadó képességét, mert többet lehet termelni s kitolja egy időre a csökkenő hozadékképesség törvényének érvényesülését. A kapásgazdaságból így lett ekésgazdaság, a vaseke így pótolta a faekét, a trágyázás az ugart stb.

A mai földművelés keretében pedig még inkább van tere a technikai találmányoknak s a természettudomány vívmányai alkalmazásának. A szárazság ellen, – tehát a föld nedvességének védelmére – minden gazda ismeri nálunk a kapálást és a boronálást, ami a föld felületét lazává tévén, csökkenti az elpárolgást s módot ad az atmoszferiliák működésére. Az istállótrágyának hatását a föld humusztartalmának s ezzel együtt nedvességekötő erejének fokozására épp így ismeri. De már nem alkalmazza azt az egyszerű módot, amelynek használhatóságát

újabbán épp debreczeni kísérletekkel igazollak be, hogy a tarlót aratás után 18-20 cm-re felszántsa, mert így az őszi és a téli nedvesség jól leszívódik az altalajba s onnan nem egykönnyen párolog el, úgy hogy a föld még a következő év júniusában is jóval nedvesebb, mint ha tavasszal szántották volna meg.

A mezőgazdaság újabbán egész sikeresen tudja a talajt s annak növényeit oly állapotba juttatni, hogy azok 3–4 heti esőhiányt is kibírjanak. A Campbell amerikai tanár leírása szerinti mód, a tárcsás-borona és az altalajtömörítő alkalmazása – amelyet egyébként már nálunk is sok sikerrel s a magyar viszonyoknak megfelelő módon alkalmaznak –, szintén a talaj nedvességtartalma megőrzésére s ezáltal a terméseredmény fokozására irányul.

Legújabbán kísérleteznek egy Mandzsúriából származó művelési móddal amelyet első leírója Demcsinszki generális után szoktak manapság elnevezni. Ez a növények gyökereit akarja oly erőssé, mélyrenyúlóvá és nagyfelületűvé tenni, hogy az aránylag száraz talajból is még mindig légnedvességet szívhassanak fel; az erősebb gyökérzet a növényt bőven ellátja táplálékkal s rendkívüli módon növeli a termés eredményét is. A gyökérzet erősítése átültetés útján történik: a gabonát ősszel 3–3% héttel kikelése után kiszedik a földből s újra elültetik, de 3-4 cm-rel mélyebbre, mint előzőleg állott, s egyszer-kétszer meg is öntözik. Egy hektár földnek ily módon való beültetése 36-45 munkanapot igényel az öntözés és a tavaszi kapálás 12-16. napi munkáján kívül. De a termés-eredmény bámulatos: egy hektár átültetett gabona 50 métermázsa átlagos szemtermést és megfelelően nagy szalmatermést hoz. Persze ez a mód csak törpebirtokon – a birtokos és családtagjai, főleg a gyermekek munkájával – lehetséges, ha ősszel elég víz van az öntözésre.

Más ily módokat is talált fel a tudomány a termelés fokozására, amelyek eredményeket tekintve, a Demcsinszki-féle művelésnél sokkal inkább kipróbáltak, s így értek el a tengerinél egyes gazdaságok megfelelő feltöltő gépek alkalmazásával a mainál 2-3-szorosa nagyobb termésátlagokat; így lehet fel-emelni a burgonyatermés átlagát is a németbirodalmi 130-135 métermázására; a lóherével és a lucernával hasonlóképen áll a dolog. Oly vidékeken, amelyek szárazabbak, a szárazságot jól

tűrő takarmányfüveket lehet termelni az amerikaiak mintájára s ezáltal az állattenyésztés nagyobb fokozása is lehetővé válik. (Dániel Arnold.)

A föld jobb megműveléséhez az ipar szolgáltatja a gépeket: a cséplő-, vető- sorvető-, arató-, kaszáló-, trágyaszórógépek, a táresás és másféle javított boronák, rosták, gőzekék, jelentőségét mindenki ismeri e tekintetben. Az iparfelügyelők jelentése szerint 1901-ben 15,392, 1910-ben pedig 20,577 mezőgazdasági gőzkazán (gőzcséplőgép és gőzeke) volt üzemben a Magyarbirodalomban.

A terméseredményeknek ugyanazon területen való fokozása, – vagyis a csökkenő hozadékképességi törvény érvényesülésének kitolása – részben azon alapszik, hogy a mezőgazdaságot lehetőleg emancipálják az organikus élet korlátai alól. így a Liebig-féle agrikultúrchémiai kutatások alapján használják ma már a különböző anyagokból kémiaiilag összetett műtrágyát a szerves istállótrágya helyett. Kizárólagos istállótrágyával különben is csak bizonyos határig lehet fokozni úgy a gabona, mint a többi növények termését, azonfelül már csak foszforsav- és esetleg káli- és mésztrágyázással. Az ilyen trágyázás tehát szükséges a csökkenő hozadékképesség törvénye érvényesülésének, tehát a talaj kimerülésének meggátlására, valamint az istállótrágyázás jobb kihasználására s ezzel együtt a termések fokozására.

A talaj kimerülésének meggátlása országos jelentőségű és nagyon aktuális minálunk. Számítások vannak rá, hogy az évi ^terméssel kb. 2 millió mm. foszformennyiség vonódik el a földből s még ha ennek a felerésze visszatérül is, mindig marad 1 millió mm., ami csak műtrágyázással pótolható. Ez az ország minimális foszforszükséglete, amiből egy kat. holdra évenként kb. 30 kg. esik. Hogy pedig ez a szükséglet megvan a valóságban, azt igazolják a közelmúlt tapasztalatai. A múlt század végéig megvoltunk istállótrágyázás nélkül is, mert rengeteg szűzföldet törtünk fel s a talaj jobb kihasználásával s a takarmány-, valamint az istállótrágyatermelés fokozásával a hetvenes évek 419 kg-os búzaátlagát sikerült a kilencvenes évek átlagában kat. holdanként 711 kg-ra felvinni. De a múlt évtized első felében a búza, tengeri és a többi gabonaneműek átlaga csökkent, aminek az oka a talaj foszfortartalmának megfogyatkozása.

Ha a visszaesést a több évi szárazság okozta volna, akkor a takarmány- és a répafélék termésátlagának is csökkennie kellett volna. Az egyoldalú gabonatermeléssel járó zsaroló rendszer káros következményei így állottak be s a talajkimerülés 15 millió kat. hold gabona- és tengeritermő földön öt év alatt mintegy 500 millió koronával apasztotta a nemzeti jövedelmet.

Ezért kellett a magyar mezőgazdaságnak áttérnie a műtrágyák s ezek sorában első helyen a szuperfoszfát használatára, aminek igazi célja azonban a terméseredmények fokozása. A hetvenes években még a kat. holdanként! 419 kg-os búzáátlag mellett is jövedelmező volt a földművelés. Ma normális árak mellett csak 600 kg-os átlagnál kezd a nagybirtokon való gazdálkodás rentábilis lenni. Így érthető meg, hogy amíg 1895-ben csak 7922 gazdaság használt a Magyarbirodalomban műtrágyát, s 1897-ben is csak 2496 száz métermázsás kocsirakomány szuperfoszfát fogyott el, 1912-ben már 22.597 kocsirakományra ment a felhasznált szuperfoszfát mennyisége. A hazai gyárak termelése e mennyiségből kb. 21.000 waggont tett ki, míg 1500 waggon külföldről importáltak. (Matlasz-kovszki.)

A növénytermeléshez szükséges foszfátokat a külföldön még a Tomászsalak is szolgáltatja, ami az acélgyártás hulladékanyaga. Ezt a magyar acélgyárak nem készítik, mert a magyar acélsalak erre nem alkalmas, így külföldről 1911-ben is 1500¹ kocsirakomány Tomászsalakot kellett behozni.

A káliumot a kálisóbányák termékei szolgáltatják. Káli-trágyafogyasztásunk – ami a homokterületek megjavítására alkalmas – elég jelentéktelen, de folyton gyarapodik. 1911-ben 554 kocsirakományt használtunk fel 166,000 kg. kálitartalommal.

A nitrogént ma már az eddig ültetett különféle lupinus-fajták (hüvelyes növények, pl. a *Lupinus hirsutus* stb.) helyett a chilisalétrom pótolja. Ebből is 1425 waggon fogyott el 1911-ben. A chilisalétrom elég drága, ezért jutottak külföldön arra a gondolatra, hogy a levegőből nyerjék a nitrogént. Sőt kísérletek történtek már az elektromos kultúrára, vagyis a növény fejlődésének villamosság által való befolyásolására, de a rádium-emanációval s a különböző színű fénysugarakkal végzett experimentumok még hatalmasabb perspektívát nyitnak meg a

növénytermelés s az állattenyésztés jövő fejlődése s ezáltal a növekedő népesség előtt is, mint azt régebben még a legmerészebb álmokban is remélni lehetett.

Egyébként a 22 millió kat. hold szántóföldből egy holdra esett Magyarországon 1910-ben szuperfoszfát 8.6, Tomászsalak 0.6, chilisalétrom 0.8, kénsavas ammóniák 0.2 és kálitrágya 0.2 kg. Hol vagyunk még attól a ponttól, amelyen Belgium áll a maga 98, Németország 54, Franciaország 38 s Ausztria 17 kg-os holdankénti szuperfoszfát fogyasztásával?

18. §. A mezőgazdaság pótlása az iparral.

Szervetlen anyagok útján állítanak elő manapság oly használati tárgyakat, amelyek épp ugyanazt a szolgálatot teljesítik, mint „azelőtt a fa, amely az erdőn termett s az állat, amelynek eltartásához egy darab föld volt szükséges”. (Sombart.) A számtalan példából csak egynéhányat: A vas szolgál ma a fa helyett a hajók, vasúti kocsik, az utcai lámpák állványai istb. céljára, a házépítésnél, dobozok anyaga (bádog) készítésénél. A kőszén a fa helyett a fűtésnél. Tehát a bányák pótolják az erdőségeket, elektromosság és gáz a viasz helyét a világitásnál. (Csak Debreczenben mennyi faggyú- és viaszgyertyát és petróleumot pótol a gáz, amikor a városi légszeszgyár 1912-ben már 2.32 millió köbméter gázt termelt: ebből egy félmillió köbméter az utcák világitására, 1.08 millió pedig magánvilágitásra szolgált. S mennyi tüzelőfát pótol a 421,000 köbméter, amelyet fűtési célokra használtak fel.) Németországban az anilinyárok mesterséges indigót készítenek, s az indiai ültetvények növényeit festési céloknál a legkitűnőbbben pótolják, így gyártanak a japán borostyánból lepárolás útján nyert kámfor helyett is vegyi utón mesterséges kámfort. Mechanikus erők pótolják a lovat és az ökröt, mint igavonó állatot és erőforrást · a legelő helyét így a bánya s a takarmány helyét a szén foglalja el. A lovakat gépek helyettesítik, melyek erejét régi szokás szerint lóerővel mérjük, (már a ló vasutaknál is kevesebb ló kell a sínút következtében) s ezek közt újabban az automobilon, amelyek jelentősége a mi szempontunkból nemcsak az erőfokozás és nagyobb gyorsaság, hanem organikus erőnek anorganikussal való pótlása.

Sombart a lokomotív példáján igazolja ennek közgazdasági jelentőségét: a Németbirodalomban 8 millió lovat pótolnak a lokomotívok; ha ezek nem volnának s helyet tők 8 millió ló végezné el a munkát, akkor kétszerte annyi zabot kellene termelni, ami az emberi táplálékot termő szántóföldnek annyival való kevesbbedését s így az emberi táplálék csökkenését jelentené.

Magyarországról hasonló számításaink nincsenek. De nem sok fantázia kell ahhoz, hogy kitaláljuk, mit fog jelenteni még a mezőgazdasági termelés szempontjából is az erdélyi földgazdnak nemsokára bekövetkező felhasználása az egész országra?

A mezőgazdaságnak az iparral való pótlása ezek szerint a termőföldnek emberi táplálék részére való szabadon hagyását jelenti, tehát a táplálék termelési lehetőségének közvetett nagyobbodását, a népesség szaporodásának megkönnyítését s táplálkozása javulását. (Wilbrandt.)

19. §. A föld kiegészítése idegen országok termékeinek igénybevételével. – A magyar föld évi termésének értéke.

A földterület nem szaporítható ugyan, de az idegen országok termékei útján, amelyekért mi a mi mezőgazdasági vagy esetleg ipari termékeinket elcseréljük, vagy amelyeket pénzért vásárolunk meg, kiegészíthetjük országunk termelését. A föld csökkenő hozadéképességi törvényénél fogva, ha még a belföldi mezőgazdasági szükségletet technikailag lehetne is fedezni idehaza, gazdaságilag nem lenne az érdemes.

De emellett vannak termények, amelyek nálunk nem is állíthatók elő, mint a gyarmatárúk, de amikre feltétlen szükségünk van. S vannak oly termények, amelyeket nálunk is lehetne termelni, de ez amiatt nem érdemes, mert az előállításukhoz szükséges munkát más, jobban jutalmazó célra lehet fordítani. Épp ezek a tények hozzák magukkal a *nemzetközi kereskedelem* (ki-, be-, vagy átviteli kereskedelem) kialakulását. Ennek a nagyságára azután – minden más tényező között – elméletileg elsősorban épp az gyakorol befolyást, hogy az illető árucikkek itthon és a külföldön való előállításának költségei az u. n. *komparatív költségek* közötti tényleges különbség minő?

Mert ha pl. a műfát olcsóbban lehetne is idehaza előállítani,, mint külföldről hozatni, de az ezen árú előállítására szükséges munkaerő pl. annyi búzát képes termelni nálunk, hogy annak eladási árán kétszerte annyi műfát lehet vásárolni, akkor nem érdemes a műfát itthon előállítani, mert a reáfordítandó munkaerő megfelelő téren való felhasználásával nagyobb gazdasági eredményt érhetünk el.

Vannak végül olyan termények is, amelyeknek nálunk való termelése elé nem klimatikus vagy földünk minőségében rejlő akadályok tornyosulnak, hanem anyagi vagy munkabeli erőnk hiányai. Ezeket tehát külföldről kell hozatni. Természetes, hogy iparos államokban még nagyobb a szükséglet a mezőgazdasági termékek behozatala tekintetében, mint a földművelő államokban, mert az előbbiek ipari termeléséhez szükséges összes nyersanyagokat az ország maga egyedül nem termelheti.

Ha most már a fentebb csoportosított árúkat, illetve azok értékét összeszámítjuk, megkapjuk Magyarországnak az idegen országok mezőgazdaságától szükségelt nyers- vagy késztermékei összességét.

A nálunk nem termelhető ily mezőgazdasági árúk közül az 1910. évben *behoztunk* pl. hántolatlan rizsét 23.²⁴ millió korona, nyers kávé 20.⁷⁷ millió korona, nyers pamutot 18.⁸², millió korona, nyers jutát 5.⁶² millió korona értékben. De reászorulunk a nálunk is megtermő olyan őstermelési anyagokra, amelyek egy vagy más ok miatt nem elegendő mennyiségben állítódnak elő idehaza. 1910-ben pl. kikészített állatbőrt 68.⁷, nyers állatbőrt pedig 20.² millió korona értékben hoztunk be. Állattenyésztésünknek ennek megfelelő mennyiséget kellett volna termelnie, de ez persze vagy csak intenzív állattenyésztés mellett (istállózás, takarmányozás) lett volna lehetséges, amire anyagi erőnk hiányzik, vagy pedig a mai extenzív állattenyésztés mellett akkor, ha a szántóföldek nagy része legelökké alakítottatnék vissza. Sőt ebben az esztendőben még 34.¹⁶ millió korona értékű búzát is behoztunk (1909-ben 104.⁸ millió korona) javarészt a megelőző évi rász termékek pótlására. Ilyen termékek még a műfa, amelyből fűrészelt állapotban 17.⁶, bárdolt állapotban pedig 6.⁰⁴ millió korona értékűt importáltunk; nyers dohányból 15.⁷¹, borból 11.⁰⁹, gyapjából 10.⁶⁹, friss gyümölcsből

7.₀₂ s közönséges prémbőrökből 5.₇₆ millió korona értékű a behozatalunk.

Ezekkel a már félig kész ipari termékekkel (pamutszövőfonal, len-, kenderszövet, juta- és lenzsák, felselyemszövet, pamutfonál, gyapjúfonál stb.), valamint a teljesen kész iparcikkokkal szemben a mi országunk nem ipari, hanem sokkalta inkább őstermelési árúkat visz külföldre, sőt ezeknek egy része feldolgozva hozzánk kerül vissza, őstermelési árúink *kivitelét* 1910-ben a következő kis táblázat mutatja:

Árúk	Métermáza, illetve darab	Érték millió kor.
Gabonaliszt és buzadara	6. ₃₇ millió mm.	214. ₃₃
Ökör	245,600 darab	122. ₄₆
Sertés	550,900 „	97. ₄₆
Buza	3. ₆₁ millió mm.	81. ₀₅
Tengeri	4. ₃₆ „ „	55. ₈₂
Rozs	2. ₉₁ „ „	47. ₇₀
Fűrészelt műfa	5. ₁₀ „ „	47. ₄₅
Árpa	2. ₄₈ „ „	42. ₁₈
Bor	1. ₁₁ „ „	40. ₀₁
Ló és csikó	61,600 darab	36. ₃₁
Tehén	90,000 „	33. ₀₄
Zab	1. ₇₆ millió mm.	28. ₀₉
Kikészített bőr	61,700 mm.	26. ₈₃
Leölt szárnyas	144,600 „	22. ₄₂
Nyers dohány	363,000 „	21. ₁₅
Gyapju	75,600 „	19. ₆₀
Friss hus	109,300 „	16. ₅₀
Bika	31,000 darab	14. ₉₀
Bab	564,000 mm.	13. ₆₀
Friss gyümölcs	420,000 „	13. ₁₀
Disznózsir.	81,000 „	12. ₉₀
Eleven szárnyas	8. ₁ millió drb.	11. ₉₀
Takarmányliszt	746,000 mm.	9. ₉₀
Vaj	39,000 „	9. ₈₀
Toll	23,500 „	9. ₆₀
Tej.	685,000 „	9. ₆₀
Lóhere és lucernamag	69,000 „	9. ₂₀
Kender	123,000 „	9. ₀₃

	Árúk	Métermázsa, illetve darab	Érték millió
Szalonna		59,500 mm.	8.80
Nyers mûfa		1.60 millió mm.	7.60
Korpa		699,000 mm.	7.20
Cukorrépa		1.68 millió mm.	4.86
Növendékmarha		18,000 darab	4.70
Juh és kecske		150,000 „	4.08
Repre		152,000 mm.	4.02
Burgonya		743,000 „	3.80

Emellett a mezőgazdasági termelésből származó, de c félgyártmányszámba menő

Nyerscukor	165,000 mm.	12.80
Nyers selyem	1.365 mill. „	5.60
Maláta (a sörgyárt. hulladéka)	207,000 mm.	5.24
Dongafa	301,000 „	4.40
stb. stb.		

Emellett a mezőgazdasági termelésből származó, de csak félgyártmányszámba menő

Nyerscukor	165,000 mm.	12.80
Nyers selyem	1.365 mill. „	5.60
Maláta (a sörgyárt. hulladéka)	207,000 mm.	5.24
Dongafa	301,000 „	4.40
stb. stb.		

Itt a példa, mennyire mezőgazdasági ország még ma a Magyarbirodalom.

Egyébként a legjobban mutatja a mezőgazdasági (mező- és erdőgazdaság és halászat) kivitel és behozatal mértékét 1910-ben ez a szembeállítás:

Behoztunk nyers anyagokat 277.⁸⁶ s kivittünk 905.⁴⁴ mill. kor. értékben.

gyártmányokat 19.⁸⁴ s „ 53.⁶⁶ „

Összes mezőgazd. behozatal: 297.⁷⁰ összes kiv. 959.¹⁰ mill. kor. értékű.

Az 1910. évi egész, azaz mezőgazdasági, bányászati és ipari behozatal összes értékének a mezőgazdasági nyersanyag- és gyártmánybehozatal csak 16.07%-át, de az efajta kivitel az összes kivitelnek 55.86%-át teszi. Ezzel szemben az ipari termékek behozatala – amiről alább a 24. §-ban még bővebben lesz szó – az összes behozatalnak 77.46, s kivitele az összes kivitelnek 42.07%-át teszi.

Az 1910. évben az összes árúbehozatal 1852 s az összes árúkivitel 1717 millió koronát tett, míg 1868-ban a behozatal összesen csak 320, a kivitel pedig 330 millió forintra

oldalú őstermelő jellegéből az áruforgalmi statisztika tanúsága szerint is folyton vészit.

Ezek után felvethetjük azt a kérdést, hogy mennyi az értéke a magyar föld évi termésének, hogy – amennyiben ez egyáltalán lehetséges – tájékozódjunk afelől, mily értéket állít elő az ország földművelési és állattenyésztési téren? Különböző írók próbálták már ezt megbecsülni s egymástól különböző eredményre jutottak. Deutsch Antal Magyarország mezőgazdasági termésének évi bruttó hozadékát 5734 millió, Katona Béla pedig 6487 millió koronában állapítja meg. Balkányi Béla korrigálván a Deutsch adatait, 7017.⁶ millió koronára teszi a magyar föld bruttó hozadékát, de leütvén ebből azoknak a teimékeknek értékét, amelyeket a mezőgazdaság saját üzemében használ fel s azokat a készkiadásoknak tekinthető összegeket, amelyek vetőmagra, műtrágyafogyasztásra, tüzelő, világító[^] stb. anyagokra, az épületek s az eleven és holt leltár fentartására, közteihekre s a jelzálogos tőkék kamatainak fizetésére szolgálnak, végleges eredményül 3670 malid-koronát tesz ki, i a mezőgazdasági lakosság évi keresetét teszi, tekintet nélkül arra, hogy ezt birtoka, munkája vagy pedig befektetett tőkéje után élvezi. Ebből pedig a magyar földbirtok tiszta hozadéka szerinte évente csak 2546 millió koronára tehető.

Negyedik fejezet.

Az ipar.

I. Magyarország iparosodásának tényei.

20. §. Az iparos népesség s ennek iparágak szerinti megoszlása.

Már fentebb láttuk, hogy Magyarország őstermelő népességének arányszáma csökkenőben van, sőt a kereső őstermelő népesség száma 1900-tól 1910-ig abszolúte is megfogyott. Mind-ebből szükségképpen következik, amiről egyébként már tettünk is említést, hogy a többi termelési ágak népessége növekedőben van. A dolog tényleg így is áll, amint az alábbi táblázat mutatja.

A bányász- és kohász-, valamint az iparos népesség növekedése a legutolsó három népszámlálás adni ni szerint volt a Magyarbirodalomban:

	Kereső népesség		Eltartott népesség		összes népesség	
	bányász	iparos	bányász	iparos	bányász	iparos
1890 .	44,550	898,918	80,598	1.154,817	125.148	2.053,735
1900 .	57,270	1.127,130	106,434	1.476,952	163,704	2.604,082
1910 .	72,833	1.460,493	141,881	1.900,642	214,714	3.361.135

Ha az összes, tehát kereső és eltartott népességet e csoportban összefoglaljuk, úgy az ország iparosodásának újabb adatát találjuk meg abban, hogy 1900-ban még az ország lakosságának csak 14.4%-a tartozott a bányász-és iparos népességhez, az 1910-ik évi népszámlálás szerint pedig már 17%. Ez a 2.7%-os különbség a %-os arányszámban nagyon tekintélyes eltolódást jelent az iparosodás javára.

Ha pedig csak a kereső népességet vesszük tekintetbe, úgy az ország összes kereső népességéből 1890-ben 11.8%-ot, 1900-ban 13.5%-ot, 1910-ben pedig 16.3 %-ot tett ki a kereső iparos népesség, a bányász és kohász népesség pedig 0.7, illetve 0.8, illetve 0.9%-ot.

Nem áll ugyan módunkban a nemzetközi statisztika legújabb adataival összehasonlítást tenni, amelynek készítési és feldolgozási különbségei egyébként is nehezen engedik meg az összehasonlítást, de azért az iparosodás terén való hátramaradásunkról a többi államokkal szemben bizonyosságot szolgáltat az, hogy amikor az 1900-iki statisztika szerint 1000 kereső közül az iparhoz és bányászathoz tartozott a Magyarbirodalomban 144 egyén, akkor Ausztriában 233. Olaszországban 276, Svédországban 150, Norvégiában 229, Franciaországban 336, a Németbirodalomban 374, Svájcban 407, Dániában 239, Belgiumban 382, Angliában és Walesben 589 ember volt 1000 kereső közül iparos és bányász.

A Magyarbirodalom 1910. évi 1.460,493 főnyi kereső iparos népességéből a tulajdonképpeni iparral 1.405,324 egyén foglalkozott, ami a kereső iparos népességnek 96.22%-át teszi. A többi 3.78% a statisztikában úgynevezett házi-, nép- és azután a vándoriparra esik. A két első iparfajt magában foglaló csoport 49,205 kereső egyént számlál; s míg a tulajdonképpeni iparos népesség 1900 – 1910 közt 30.5%-kal nőtt, a házi és népiparhoz tartozók száma csak 16%-kal szaporodott. A vándoripar 5.964 főnyi népessége meg egyenesen 14%-os fogyást tüntet fel az 1900-iki állapothoz képest.

A házi- és a népipar fejlődése még így is eléggé megnyugtató, mikor tudjuk, hogy a gyáripár terjedése mily pusztító hatással van ezekre az iparágakra. Ez a 16%-os növekedés bizonyára az állam és a társadalom munkásságának számlájára írható, amely megmenteni akarja a népipart. A vándoriparosok fogyását természetesnek kell találnunk: az ipari foglalkozásnak a falvakon való terjedésével s a közlekedési viszonyok javulásával megszűnik a szüksége a vándoriparnak.

A tulajdonképpeni iparban a kereső férfiak száma 1900–1910 közt csak 29.⁴, a nők száma ellenben 35.7%-kal emelkedett. (1890-1900 közt pedig 22.¹ illetve 49.8 %-kal.) Ez a nőknek az ipari téren való kereseti alkalmá növekedését mutatja.

Az önálló iparosok száma 1900-ban 381,664 volt, 1910-ben pedig már 439,778. Ez is az industrializáció jele, de sokkal inkább mutatja ezt a folyamatot az, hogy az ipari segédszemélyzet száma 1900-1910 közt 695,562-ről 965,546-ra nőtt. Száz önálló iparosra 1900-ban 182 segédszemély esett, 1910-ben pedig már 219. Ez mindenesetre az ipari koncentráció kifejezője, amivel szemben eléggé örvendetes-4ényképp állapítható meg az is, hogy az önálló iparosok száma eléggé megsaporodott.

Az önálló iparosok szembeállítása a segédszemélyzettel (tisztviselő, segítő családtag, művezető, segéd, munkás, tanonc, szolgál) természetesen csak országos átlagban mutatja a fentebbi 100: 219 arányt. Az anyaországban 100 önállóra 225 segédszemély esik, a társországokban pedig csak 167. Az egész Magyarbirodalomra számítva a vármegyékben 100: 174, a városokban pedig 100: 401 az arányszám.

Érdekes különben összevetni az ipari segédszemélyzet számadatait a két népszámlálás idejéből:

Ipari segédszemélyzet megoszlása	Keresők száma		Szaporodás	
	19,0	1910	abszolút számokban	%
Tisztviselő	18,011	34,083	16,072	89. ₂
Segítő családtag	38,568	13,875	-24,693 -	-64-0
Művezető, előmunkás, altiszt	15,922	24,436	8,514	53. ₆
Segéd, munkás	452,822	645,953	193,131	42. _e
Tanonc	116,809	178,781	61,972	53. _x
Szolgál	53,430	68,418	14,988	28. _j
Összesen	695,562	965,546	269,984	38. ₈

Leginkább nőtt a tisztviselők arányszáma, ami a gyáripar erős fejlődését mutatja, s erre mutat a művezetők erős növekedése is. A tanoncok számának erős szaporodása is kedvező jel, mert az ipari szukkrescencia örvendetes tényei mutatja. A tulajdonképpeni munkások számának növekedése az átlag körül van. Legkevesebbé nőtt a szolgák száma, viszont a segítő családtagok száma meg megfogyott, de ennek az oka inkább a statisztikai felvételnek a két népszámlálás alkalmával való különböző berendezésére vihető vissza a hivatalos statisztika indokolása szerint.

A tulajdonképpeni iparral foglalkozó 1.405.324 főnyi kereső népességnek mintegy negyede (25.4%) a ruházati iparra esik. Ez a szám azonban nem jelenti ez iparágnak gazdasági súlyát, mert a ruházati ipar minálunk főleg kisipar s így nem vehető egyenértékűnek a nagy anyagi erővel és gépfőlszereléssel rendelkező nagyiparral. Jelentős iparágak még nálunk az élelmezési és élvezeti (12.0%), a vas- és fém- (11.3%) és az építőipar (11.8%). Az iparos népességnek közel kétharmada (849.587 ember) e négy ipari főcsoportban talál alkalmazást. A csont- és faipar közel 130.000 (9.2%), a szállodai, vendéglős és kávéipar, valamint a gép- és hajógyártás egyenként 112,000 embert, vagyis 8.0%-ot foglalkoztat. A kő-, föld-, agyag- és üvegiparra már csak 4.8% esik. Csak ezután következik a szükséglet mérvéhez képest nagyon is csekély számban, mindössze 52,000 fővel (3.7%) a fonó és szövőipar, ami pedig a nyugati államok legfejlettebb iparágát alkotja. A sokszorosító és műipar (24,460), a vegyészeti (24,055), a bőr-, sorté-, szőr- és toll (20,411) és a papiros-ipar (12,400) csak jóval ezek után következnek. Persze nagy az eltérés ezek közt is az országrészek szerinti megoszlás tekintetében. Az 1900-iki állapothoz képest legerősebb volt a növekedés a vegyészeti (66%) és a papirosiparban (60.5%), aztán a gép- és hajógyártásban (55.4%), a fonó- és szövőiparban (51.1%), a kő-, föld-, agyag- és üvegiparban (50.8%), a sokszorosító- és műiparban (43.4%), a fa- és csontiparban (51.3%) az építő- (32.8%) és ruházati iparban (26.9%).

21. §. Az iparüzemek s ezek változásai.

A tulajdonképpeni ipar neve alá fogható iparüzemek (vállalatok) száma az 1900-iki statisztika szerint 469,559, az 1910-iki szerint pedig 533.196 volt az egész országban.

Az iparüzemek nagyság szerint 1900-1910. közt a következő változásokat mutatják:

Iparüzem kategóriája	Iparüzemek száma		Növekedés		100 üzem közül volt	
	1900	1910	abszolút számban	%-ban	1900-ban	1910-ban
Segéd nélküli vállalat	301,025	330,975	29,950	9.9	64.2	62.0
1 segéddel dolg. váll.	88,001	98,305	10,304	11.7	18.7	18.4
2 „ „ „	38,598	45,323	6,725	17.4	8.2	8.5
3—5 „ „ „	30,016	39,059	9,043	30.1	6.4	7.3
6—10 „ „ „	7,025	10,991	3,966	56.4	1.5	2.1
11—20 „ „ „	2,633	4,523	1,890	71.8	0.5	0.9
20-nál több segéd. d. v.	2,261	4,020	1,759	77.6	0.5	0.8
Összesen	469,559	533,196	63,637	13.5	100.0	100.0

Ezek a számok is az ipari koncentráció gyors előhaladásának bizonyágai. Amint a táblázatból kitetszik, az összes ipari vállalatok 10 év alatti növekedése 13.5%-ot tett. Legkevésbé a segéd nélküli vállalatok szaporodtak (9.9%) s ahogy a vállalat nagysága nő, épp oly arányban növekszik a vállalatok növekedési arányszáma is. A 20-nál több segédszemélyt foglalkoztató vállalatok száma, amiket már igazi nagyipari vállalatoknak szoktunk nevezni, 77.6%-kal nőtt tíz év alatt. Azonban a mi iparunk kisipari jellege még mindig erősen kidomborodik, hisz az iparvállalatok 62%-a semmi segéderőt sem alkalmaz s közel 20% az, amelyben csak egyetlen egy segéd dolgozik. Ez a két kategória azonban fogyóban van s a több segédet foglalkoztató üzemek aránya fokozatosan növekszik.

Az ipari koncentrációt legjobban mutatná az, ha az 1910-iki iparstatisztikai adatok fel lennének dolgozva már abban az irányban is, hogy a segédszemélyzet miképp oszlik meg az iparüzemek nagysága szerint? De ez csak a későbbi kötetekben tétetik közzé. Viszont az 1890-es ilyen adatokkal az 1900-asokat összehasonlítani ma már itt nem lenne célravezető. Legfeljebb egész röviden megjegyezhetjük, hogy 1890-1900 közt az 1-5

segéddel dolgozó kisüzemek segédszemélyzete 33.4%-kal, a 6-20 segéddel dolgozó középüzemek segédszemélyzete 56.9%-kal, a 20-nál több segédet foglalkoztató nagyüzemek segédszemélyzete ellenben 91 %-kal gyarapodott. Hihetőleg a legutolsó évtized is ezt a fejlődési folyamatot fogja mutatni, vagyis azt, hogy a nagyüzemek és azok segédszemélyzete sokkal erősebben növekednek, mint a kisebb és középüzemek s ezek alkalmazottai. Ezzel a ténnyel függ össze az is, hogy az önálló iparosok száma azokban az iparágakban, amelyekben a termelés a gépek segélyével való üzés felé hajlik, amelyek tehát kisipari jellegűket elveszítik, megcsappan s önállóból munkássorba süllyedve le, a nagyobb iparüzem segéderőinek számát szaporítja.

22. §. A magyar nagyipar, a) Bányászat és kohászat.

A húsznál több segédszemélyt foglalkoztató üzemeket a magyar statisztika nagyüzemeknek nevezi.

Az egész Magyarbirodalom területén 1900-ban 213 ilyen bánya- és kohóüzemi volt. Ezek összesen 57,318 főnyi segédszemélyzetet foglalkoztattak. Viszont 1910-ben a bányavállalatok száma 223 volt, tehát csak 10-zel növekedett, a segédszemélyzet száma ellenben 74,024 főre emelkedett, tehát 29.2%-os szaporodást tüntet fel.

E bányaüzemek kategóriáit s a bennük alkalmazott segédszemélyzetnek e kategóriák szerinti megoszlását 1900-ban és 1910-ben a következő táblázat mutatja:

Bányaüzem nagysága	Az összes bányászati üzemből esett az illető kategóriára		Az összes segédszemélyzetből esett az illető kategóriára	
	1900	1910	1900	1910
21— 50 segéddel d. v.	26.8 %	22.4 %	3.3 %	2.3 %
51— 100 „ d. v.	22.5 %	16.1 %	6.4 %	3.2 %
100— 200 „ d. v.	15.0 %	17.4 %	8.5 %	7.7 %
201— 300 „ d. v.	7.5 %	12.5 %	6.8 %	9.7 %
301— 500 „ d. v.	14.1 %	13.4 %	19.8 %	15.6 %
501— 700 „ d. v.	5.1 %	7.6 %	13.4 %	13.4 %
701—1000 „ d. v.	2.4 %	4.3 %	6.7 %	10.9 %
1000-nél több segéd. d. v. (12)	5.6 %	(13) 5.8 %	35.1 %	36.9 %

Ezek az adatok a bányászati nagyipari jellegét világosan mutatják. De még inkább az, hogy az összes segédszemélyzet-

nek 61.4%-a, vagyis 45,427 ember az 500 segédszemélynél többet alkalmazó vállalatokban talál alkalmazást. 13 vállalat pedig 1000-nél is több munkással dolgozik s ez a 13 vállalat 27,370 munkásnak, tisztviselőnek stb. ad kenyerei. Legnagyobb bányavállalat a tatabányai (Komárom vármegye), amely 6200 segédszemélyt alkalmaz, a salgótarjáni (3150), a lupényi (2913), a stájerlakaninai (2378), a petrozsényi (2249), a zsilvajdejvulkáni kőszénbánya (2234 segédszeméllyel). A Selmezbányái arany-ezüst- és rézbányának 1162 s a gyalári vasbányának pedig 1081 főből álló 'segédszemélyzete van. Különben a 13 legnagyobb bányavállalat közül 10 kőszén- és barnaszénbánya (az utóbbi Petrillán van), 2 vasbánya (Gyalár és Rudabánya) s 1 arany-, ezüst- és rézbánya (Selmezbánya).

A többi 210 bánya- és kohónagyüzem kőszén- és barnaszén-, arany- és ezüst-, vas-, sóbánya és sófőzőüzemekre s vas-kohóvállalatokra oszlik el.

b) A tulajdonképpeni nagyipar.

Az 1900-iki statisztika 2261, az 1910-iki pedig 4020 olyan ipari vállalatot számolt össze, amelyek húsznál több segédszemélyt foglalkoztatnak. 1900-ban az ilyen nagyipari üzemekben dolgozó segédszemélyzet száma 230,641-et, 1910-ben pedig 416,543-at tett. Az üzemek száma tehát 77.8, a segédszemélyzet száma pedig 80.6%-kal nőtt ez évtized alatt.

E nagyipari üzemek kategóriáit s a bennük alkalmazott segédszemélyzetnek e kategóriák szerinti megoszlását 1900-ban és 1910-ben a következő táblázat mutatja:

Iparüzemek nagysága	Az összes iparüzemekből esett az illető kategóriára		Az összes segédszemélyzetből esett az illető kategóriára	
	1900	1910	1900	1910
21— 50 segéddel dolg. üz.	59.8%	55.09%	18.2%	17.5%
51— 100 „ „ „	21.0%	20.5%	14.4%	13.8%
101— 200 „ „ „	9.4%	10.6%	13.1%	14.1%
201— 300 „ „ „	4.0%	3.2%	9.6%	7.6%
301— 500 „ „ „	3.2%	3.8%	12.1%	13.9%
501— 700 „ „ „	1.3%	1.2%	7.0%	7.3%
701—1000 „ „ „	0.5%	1.1%	4.2%	9.2%
1000-nél több segéd. dolg. üz.	1.8%	0.9%	21.4%	16.3%

Hacsak az 500 segédszemélynél többel foglalkoztató nagyipari üzemeket vesszük figyelembe, úgy a két statisztikai felvétel a következő képet mutatja:

	Az üzemek			
	száma		személyzete	
	1900-ban	1910-ben	1900-ban	1910-ben
501-700 segédszeméllvel	28	51	16,139	30,448
701-1000	12	46	9,697	38,295
1000-nél több segéddel	29	37	49,346	68,191
Összesen	69	134	75,132	136,934
A nagyipari üzemek %-ban	3. ₁	3. ₃	32. ₆	32. ₉

A nagyipari üzemeknek ezek szerint 3,3%-a 500-nál is több munkást foglalkoztat s e 134 gyárban a nagyipar személyzetének majdnem egyharmada talál elhelyezést. Ezek az arányszámok – mint a hivatalos statisztika is konstatálja – 1900 óta alig változtak, ami azt jelenti, hogy ha a mi iparunk erősen halad is a koncentráció felé, viszonyaink mégsem kedveznek a gyári üzemek túlságos nagy megnövekedésének. Ezernél több munkást foglalkoztató üzemünk összesen csak 37 van, ezek közül is 17 Budapesten, vagy pedig a főváros környékén települt meg. Legnagyobb gyárunk a diósgyőri (Borsod vármegye) m. kir. vas- és acélgár 5796, a budapesti vaggongyár 3282, a lopéri (Zólyom vármegye) vas- és acélgár 3250, két budapesti gépgyár összesen 7032, az ózdi (Borsod vármegye) vasgyár 2769, a rózsahelyi textilgyár 2469, a budapesti vasúti műhely 2448, elektrotechnikai vállalat 2109 s az újpesti elektrotechnikai vállalat 2107 és a korompai (Szepes vármegye) vasgyár 1907 segédszeméllvel. A beocsini (Szerem vármegye) cementgyár (1833 alkalmazott) s a fiumei dohánygyár (1623 alkalmazott) következnek nagyság szerint a 11. és 12. helyen.

Egyébként a nagyipari segédszemélyzet körében 337,757 a férfiak s 78,786 a nők száma. Miután pedig az összes ipari segédszemélyzetből 807,731 férfi és 157,815 nő, az iparban foglalkozó nőknek sokkal nagyobb százaléka van a nagyipari üzemekben alkalmazva, mint a férfiaknak.

Foglalkozási viszony szerint tisztviselő 23,964, művezető és előmunkás stb. 13,765 s egyéb segédszemélyzet 378,814.

23. §. *A magyar ipar motorereje*

Az 1900. évi népszámlálási felvétel szerint a kis- és középüzemek, tehát a legfeljebb 20 segéddel dolgozó ipari vállalatok közül 23,975 használt motort, amelyek száma 24,787-et tett ki. Ezek közül 21,469 motor a malmokra esik, amelyek üzemének legalább is vízi, állati, vagy szélérő által hajtott motor szükséges, így a többi iparágakra csak 3318 motor esik, ami bizony kis- és középiparunknak motorokkal való nagyon gyenge ellátottságát mutatja. 1900 óta azonban ezek az állapotok lényegesen megváltoztak.

Az 1900-ik évi statisztikának az iparra vonatkozó motorerejéről nincs kimutatásunk, de az iparfelügyelői jelentésekből s magánszámításokból ismerjük az ipari motorok számát s teljesítő erejét.

1901-ben a gőzkazánok 25,441-nyi számából az iparra 8645 (34,02%), 1910-ben pedig az üzemben levő 33,708 gőzkazánból 11,122 (32,9%) esett. A százalékos visszafejlődés semmit sem mutat, mert a gőzkazán helyét azóta sok esetben más erőforrás foglalta el. 1912-ben pedig összesen 38,492 gőzkazán volt használatban az egész ország területén, de hogy ebből az iparra mi esett, azt nem tudjuk.

Egy magán munkálat szerint, amely részben az iparfelügyelői jelentésekre támaszkodik, az 1910. évben figyelembe vett 8993 motorral dolgozó ipariüzem 17,620 motor volt s ezek munkateljesítménye 739,439 lóerőt tett ki. Legtöbb lóerő volt a gépiparban (220,173), aztán az élelmiszeriparban (198,457), a vas- (124,812), textil- (51,513), fa- (50,479), agyagiparban (38,652). Csak ezután következnek a vegyészeti, papír-, bőr-, ruházati, sokszorosító és építőipar.

A közel 740,000 lóerő forrásai 6010 gőzgép, mely az összes lóerőnek 67%-át, 6629 elektromotor, amely a lóerőmennyiség 15%-át, 2463 vízerejű és 2518 robbanó motor, amely az erőösszeg 9-9%-át szolgáltatja. (Fodor István.)

24. §. *Az ipari termelés eredménye.*

A statisztikai adatokból egész örvendetesnek látszik a nagyiparnak ügy általános, mint az egyes csoportokon belől

való fejlődése, de ez mégsem áll arányban azokkal a szükség-
gel, amelyeket az ipari termelésnek fedeznie kellene.

Ipari termelésünk értéke ma már évi 4–5 milliárd koronára
tehető. A gyáripár az 1898-ik évi statisztika szerint kb. 1.4
millijárd korona értékű árucikket termelt, az 1906-iki termelési
statisztika adatai szerint pedig már 2,5 milliárd koronányit.
Az ipari fejlődés megítélhető abból is, hogy 1898-ban a szén-
fogyasztás 74,5 millió mm. volt, 1913-ban pedig már meghaladta
a 140 millió mm.-t. S tekintetbe kell venni, hogy mai iparunk
számára az erőforrást már nemcsak a gőzkazán szolgáltatja.
Az áruforgalmi statisztikából azonban kiviláglik, hogy ipari
végleteinket még mindig nem a hazai termelés, hanem túl-
nyomólag a külföld útján fedezzük. Az alább felsorolt adatok,
amelyek az 1910-ik évre vonatkoznak, feltűntetik az egyes
iparágakban a külföld részesedését az országnak gyárt-
mányokkal való ellátásában.

Volt a *behozatal* és *kivitel* ezer koronákban:

A bányászat és kohászat termékeinél:

a) nyersanyagok . .	Behozatal :	89,001,	Kivitel :	30,468	
b) félgyártmányok . .	„	30,759,	„	4,938	
	Összesen	„	119,760,	„	35,406

Az ipar termékeinél:

a) félgyártmányok :	Behozatal :	214,515,	Kivitel :	169,776	
b) gyártmányok . . .	„	1.220,438,	„	552,468	
	Összesen	„	1.434,953,	„	722,244

a bányászat, kohászat és ipar termékeinél az 1910. évi
yzatal 1.554,713,000 kor., a *kivitel* pedig csak 757.650,000 K,
Ws a *behozatali többlet* 797,063,000 koronát teszen.

E statisztika részletezésénél csak a gyártmányokat véve
figyelembe, a textiliparban (pamut-, len-, kender-, juta-, gyapjú-
és selyemipar) 507.944,000 korona értékű külföldi árúra szo-
rulunk, amivel szemben egész kivitelünk csak 57.895,000 koronát
adunk ki. Konfekcionált árukból 112 millió értékűt hozunk be és
csak 10 millió értékűt viszünk ki. Papirosnál és papirosárúknál
38,2 millió korona behozattal szemben 7 millió, bőrárúknál 37,8,
illetve 8,6 millió, fa- és esztergályosárúknál 48,19 illetve 17,1

millió, gyógy- és illatszereknél 10, illetve 3.4 millió, gyertya-, szappan- és viaszárúknál 10.3, illetve 1.7 millió, vegyészeti gyártmányoknál 25, illetve 14.8 millió, üvegárúknál 18.9, illetve 2.8 millió, kőárúknál 5.8, illetve 1.5 millió, agyagárúknál 15.2, illetve 2._x millió, vasárúknál 73.8, illetve 17.8 millió, nem nemes fémekből való árúknál 20.8, illetve 4.4 millió, gépeknél 98.6, illetve 24.2 millió, járműveknél 12.8, illetve 4.3 millió, mű- és hangszereknél 29.5, illetve 3.0 millió, nemes fémekből való árúknál s drágaköveknél 34.3, illetve 3.6 millió s végül irodalmi- és műtárgyaknál 11.9, illetve 2.7 millió korona értékű behozatal, illetve kivitel áll egymással szemben. Egyetlen egy gyártmány van csak, amelyből többet exportáltunk 1910-ben, mint amennyit behoztunk s ez a gyújtószerek csoportja, ahol 4.3 millió korona behozatallal szemben 8.5 millió koronát tett ki a kivitelünk.

Ez a statisztika a legékesebben szóló bizonyossága annak, hogy mily óriás tér nyílik még nálunk az ipar fejlesztésére.

II. Az ipari haladás tényezői.

25. §. *A munkamegosztás.*

Az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló javak mennyisége épp úgy korlátolt, mint az emberi munkaerő, amely a nyers anyagból állítja elő a szükségletkielégítésre alkalmas javakat, árúkat. Ez kényszerít bennünket a gazdaságosságra, vagyis arra, hogy a lehető legcsekélyebb áldozattal igyekezzünk a lehető legnagyobb eredményt elérni. De másfelől nem is egyenlő mértékben alkalmas mindenki minden munka elvégzésére. A gazdaságosság tehát azt parancsolja, hogy a munkafeladatokat individualizáljuk, hogy így a hozzáértés minden fajtáját ki lehessen használni. Az ősidők legkülönbözőbb feladatait ugyanannak az embernek kellett elvégeznie, így a munkaerővel a legnagyobb mértékű pazarlás történt. Ettől csak úgy menekedhetünk, ha a minőségileg különböző munkákat más és más ember végzi el, mert így nemcsak az ügyes, hanem a kevésbé ügyes embereket is felhasználhatjuk. Ez a folyamat a *munkamegosztás*, amely végsőleg tehát nem más, mint alkalmazkodási processus.

Az ősföldműves egy személyben volt földművelő, vadász,

harcos és mesterember is. De a népesség sűrűsödésével oly nagyra lett a szükséglet, hogy ennek minden részét ő maga és családja nem bírta kielégíteni, így jön létre az *elsődleges munkamegosztás*, amely szerint a földműves abban hagyja tevékenysége egy részét, amelynek szükségleteit nem tudja kellőképpen kielégíteni, azt átveszi tőle az iparos, aki viszont a mezőgazdasági tevékenység folytatásáról mond le, mivel e téren való szükségleteit könnyebben fedezheti, ha nem maga állítja elő annak fedezeti eszközeit. A két foglalkozás így ketté válik, önállósul, de épp ezáltal jut egymástól függőségbe, mert egyiknek a másikra föltétlen szüksége van. Igaz, hogy a földműves sem mond le teljesen a maga ipari tevékenységéről, hisz ma is fűr, farag, ácsol és épít a parasztember és fon meg sző a parasztasszony[^] amint az iparos is kertészkedik vagy szőlőt művel, de ez a tevékenység egyiknek sem főfoglalkozása.

Az elsődleges munkamegosztást, vagyis a főfoglalkozások kialakulását nyomon követi a fejlődéssel a *másodlagos munkamegosztás*, amely tovább specializálja a földművelés és az ipar körében az egyes foglalkozásokat. A szibériai nomád még ma is maga ejti el a vadat, lefejtja és kicserzi annak bőrét és csinál abból magának lábbelit, lovának pedig szerszámot. Ezzel szemben a nyugati népeknél már a középkor elején kialakul a bőripar; míg előbb a cserzést és a bőrfeldolgozást ugyanaz az iparos végzi s vele szemben van az őstermelő, aki a vadat elejtette s így már elsődleges munkamegosztás létesült a két foglalkozás közt, addig később a bőr cserzését végző vargától vagy tímártól elválik a bőrfeldolgozó; de még ebből az egyetemes mesterségből is kialakul idővel a csizmadia, a szíjgyártó, a cipész, a nyerges stb. foglalkozása.

A másodlagos munkamegosztás, vagyis a *foglalkozások specializálódása* a földművelés terén kisebb, mint az iparban, mert amaz annyira az évszakok változásához van kötve, hogy a merev specializálódással nem is lehetne kihasználni az egyesek erejét: itt ugyanaz az ember egymásután végezheti el a különböző munkákat. De azért itt is elválik a tulajdonképpeni földművelőtől a kertész, aki lehet pl. zöldség-, konyha-, bolgár-, mű-, kereskedelmi kertész stb., s a tulajdonképpeni földműves is lehet inkább szemtermelő, vagy inkább állattenyésztő s űzhet tehenészetet, juhászatot, baromfitenyésztést stb.

A foglalkozások specializációja jóval messzebb megy az iparban. A kovács egyszerű foglalkozásából már Magyarországon is ásó-, „balta-, békókészítő-, csat-, csizmapatkókészítő-, eke-, fejsze-, gépész-, gyógy-, hajóiskába-, iszkába-, kapa-, karika-, kasza-, lánc-, lapát-, olajtengelyigyártó-, patkó-, sarlókészítő-, serpenyőfoltozó-, vaslapátkészítő kovács lett az idők folyamán. Így specializálódott önálló foglalkozássá az „asztalterítő lakomák alkalmával”, a „gobelinmintázatműfestő”, a „pékkemence-készítő”, a „tollszárhüvely-gyártó” vagy a „tízparancsolatíró” s a „tűzoltóság részére tartalékló előállító vállalkozó”.

A legnagyobb jelentőségű fajtája a munkamegosztásnak az ipar fejlődése szempontjából a *technikai* vagy *harmadlagos* munkamegosztás. Ez a másodlagos munkamegosztás által önállósított munkát elemeire tagolja s egy-egy munkásnak feladatává csak egy-egy ilyen munkaelem elvégzését teszi. Már a falusi kis mesterember, pl. a csizmadia is ismeri ezt a munkamegosztást. Ha annyi csizmát tud eladni, hogy azokat maga mind nem készítheti el, akkor segédemket alkalmaz: az inas a csizmakészítéshez szükséges fonalat készíti elő, tisztítja a szerszámokat, apróbb javításokat végez, haza hordja a kész csizmákat. A mester végzi a nagyobb ügyességet igénylő munkákat: kiszabja a bőrt; talán a segéd varrja össze a felsőrészt, míg a mester a talpat készíti el stb. A csizmadia felesége pedig vásárra jár eladni, odahaza még a házi teendőket is végzi.

Ennél a primitív technikai munkamegosztásnál azonban a mai ipari termelés sokkal nagyobb szerűeket is ismer. A munkák legapróbb elemeikre tagolódnak, melyeket mind külön egyének végeznek el. így egy amerikai cipőgyárban a cipő teljes elkészüléséig 173, egy óragyárban pedig a finom zsebóra elkészültéig 1086 különböző operáción megy át.

26. §. *A technikai munkamegosztás a manufaktúrában.*

Azt az ipari nagyüzemet, amelyben emberi izomerő végzi el az elemeire tagolt munkát, ahol tehát munkamegosztás csak emberek, munkások közt van, *manufaktúrának* hívja a társadalmi gazdaságtan. Ellenben *gyár* (machinofaktura) az az üzem, ahol a munkamegosztás emberek és gépek közt történik.

A manufaktúra a XVII. és XVIII. század ipari fejlődési

alakja, amely sok embert foglalkoztat, szemben a kézművel. A manufaktúrában az egyes munkás már elveszti önállóságát, neki már nincsenek saját szerszámai, saját nyersanyaga, mint az önálló kézművesnek (kisiparosnak): ő valóságos munkás, aki a manufaktúra szervezőjétől függ. Ez végzett munkájáért bérrel fizet neki, s ezenfelül a munkásnak joga semmi másra nincs. A manufaktúrában az ipari javak, az árúk előállítása egy közös műhelyben történik, vagyis az üzem centralizált. Egy ilyen üzemre vonatkozik az Ádám Smith híres példája a tűkészítésről, amellyel a munkamegosztás gazdasági előnyeit igyekszik magyarázni.

A harmadlagos munkamegosztás melletti üzem oly formát is vehet fel, hogy az egyes munkások decentralizálva, saját lakásukon dolgozzák fel az üzem szervezője által nekik kiadott nyersanyagot – *háziipar* –, amint William Petty az óramanufaktúra példájában már a XVII. század végén szemléltette a munkamegosztást: itt u. i. minden óramunkás egy-egy speciális órarészt készít el s egy „repasser” állítja össze kész órává az egyes órarészeket.

A manufaktúra sokszor csak átmeneti alakzat, amely a gyár kialakulásához vezet, de sokszor önálló, teljesen kifejlett forma, amint ezt a mai porcellán- és műbútor-manufaktúránál láthatjuk.

27. §. *A technikai munkamegosztás a gyárban.*

A gyár oly gazdasági üzem, amelyben az emberek és gépek közt történik a munkamegosztás. A gép pedig olyan eszköz, vagy eszközkomplexum, amely nemcsak támogatja az emberi munkát, mint a szerszám, hanem pótolja is azt. Egyik princípiuma tehát a munkapótlás, de emellett a géppel határozott mozgásokban való hatásra lehet kényszeríteni a mechanikus természeti erőket, vagyis a gép másik princípiuma a mozgás-kikényszerítés.

A gyárban a munkaelemek nagy többségét a gép végzi el, s az emberi munka nagyrészének csak az a feladata, hogy oda-nyújtsa a gépnek a félig kész vagy nyersanyagot, amelyet a gép tovább formál, hogy beállítsa a gépet, megszüntesse annak működését, felügyeljen arra stb. Amikor a munkaelemek annyira

eltagolódtak, hogy azok elvégzését nehézség nélkül lehetett a gép feladatává tenni, s amellet egy mindenhol alkalmazható hajtóerőt: a gőzt lehetett a gépek szolgálatába állítani, akkor már technikailag meg volt a gyárak létesülésének alapja, amelyek kialakulására más társadalmi okok is (népsűrűség, szükségletnagybodás, nemzeti piac létrejövele stb.) befolytak.

A gyár az ipari termelés egész folyamatát szervezi, különböző fajta munkásait kölcsönös fölé- és alárendeltségben egyseges, fegyelmzett tömeggé összefoglalja, saját üzemhelyén egyesíti s felruházza őket a mechanikus erőkkkel dolgozó gépek egész tömegével, s így növeli a munkások teljesítő képességét.

28. §. *A technikai találmányok és azok létrejövele.*

A gyárak sajátos jellegét a gépek s általában az ipari találmányok adják meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy gépek ne lettek volna azelőtt is, hogy a gyárak létesültek, mert hisz már Ciceró korában vízikerekek hajtották a malmokat s a gőzgépet – tüzgép neve alatt – Watt előtt 100 esztendővel használták Angliában a bányákban a víz és a terhek emelésére, Nagy Péter cár pedig a parkjai öntözésére alkalmazta.

A technikai találmányok megvoltak így a gyárak létesítése előtt is s nem hiányoztak a technikai zsenik sem. Csak Lionardo da Vincire, Kopernikusra vagy Guericke Ottóra kell gondolnunk. De hogy e technikai találmányokat nem lehetett még felhasználni, annak egyszerűen csak az az oka, hogy a kollektív szükséglet még igen szűkkörű és igen csekély volt s így a harmadlagos munkamegosztás nem volt lehetséges, de nem is volt szükséges.

Ezért a technikai találmányok jelentékeny része éppen abból származik, hogy gyakorlati élet állítja az embereket bizonyos feladatok elé, amelyek megoldásán sokan fáradoznak, míg végre egyiköknek vagy másikoknak sikerül a feladat megoldása. Angliában így jöttek létre a nagy technikai találmányok a XVIII század végén, tehát abban a korban, amelyet a rohamosan támadó s így az egész gazdasági életet átalakító találmányokról az *ipari forradalom* korának hívunk. A fonógép feltalálásának az oka a gyapotfonál utáni nagy keresletben, a szövógép feltalálása pedig a szövők munkájának megkönnyebbítése és gyor-

sabbá tételének vágyában volt. A találmányok létrejövetelének ez a módja tehát a kollektív szükséglettel s annak minél gazdaságosabb kielégítésével függ össze. Ámde létesülhet valamely találmány az elméleti kutatásnak előre nem látott és nem szándékolt eredményeként is. Pl. az elektrotechnika Volta és Faraday elméleti kutatásain, a drótnélküli távíró Hertz kísérletein, a Röntgen-sugarak Crookes elméleti vizsgálatain alapulnak.

E találmányok sorában legfontosabb volt eddigelé a vízgőznek mozgató erőül való felhasználása s a Newcomen-féle gőzgépnek James Watt által való javítása. (1768–92) A gőzgépet szállítási eszközül sínúton Stephenson (1821–29), gőzhajóként vízen Fulton (1806–7) alkalmazta először. Lokomobilként 1841 óta használják.

A gőzgépek feltalálásával az emberiség olcsó és az előző technikai módokkal szemben koncentráltabb erőhatáshoz jutott. A gőzgép az ipari tevékenység helyét a természeti erőktől aránylag függetlenné tette. De jelentősége még abban is nyilvánul, hogy az üzem helyének kiválasztására befolyást gyakorló momentumokat – főleg a nyersanyag közelségét – sokkal inkább érvényre juttatta a költségcsökkentés további módjai – nagyüzem, ipari vidékek teremtése stb. – útján. A gőznek leghatalmasabb versenytársa az elektromosság, amely ma még főleg amiatt szorul háttérbe, hogy a gépek alkalmazhatóságának terét már a gőzgép foglalta el s azt csak akkor érdemes az üzemből kivonni s helyébe elektromotort tenni, ha az utóbbi üzemben tartása olcsóbb. Már pedig ez rendszeren költségesebb, ezért kisebb az elektromosság tényleges alkalmazásának tere minden más előnye dacára is.

29. §. A nagyüzem és annak előnyei.

A munkamegosztásnak alább ismertetendő előnyeit a maga számára fordítani, az emberi munkát pótló s ennek erejénél sokkal nagyobb energiát kifejtő technikai találmányokat alkalmazni elsősorban a nagyipari üzem képes. Ennek mindinkább való terjedéséről – amit már a magyar adatok is igazolnak – s ami ezzel fejlett iparos országokban rendszeren egyet jelent: a kisebb üzemek számának csökkenéséről, a nagyiparnak nemcsak erőforrásai tekintetében, de alkalmazott segéderői számá-

nak növekedése szempontjából is való gyarapodásáról minden iparos állam statisztikája kézzel fogható adatokkal szolgál. A Németbirodalomban pl. 1882-1907-ig terjedő 25 esztendő alatt az iparüzemek száma 10.8%-kal csökkent, de a munkásszemélyzet ugyanakkor 83.3%-kal emelkedett. S amíg a kisipari vállalatok aránya 1882-ben 95.8% volt, 1907-ben már csak 90.0% addig a nagyipari üzemeké, amelyekhez ott az 50-nél több munkást foglalkoztató vállalatok soroztatnak, 0.4-ről 1.3⁰/₀-ra nőtt. Viszont a személyzet megoszlása a kisiparban 55.1%-ról 29.3%-ra szállt le, de a nagyiparban 26.3-ról 47.6-ra emelkedett.

Fölösleges lenne halmozni a statisztikai adatokat, amelyek más államokból is ugyanezt a fejlődési tendenciát mutatják. Csak az a kérdés, mi a fejlődés ezen irányának az oka? A felelet egyszerű: minél inkább kiterjesztetik az ipari üzem, vagyis minél nagyobb lesz az, annál inkább olcsóbban termel. Amíg a földművelésnél a csökkenő hozadékképesség törvénye érvényesül s a legutolsó termékmennyiség a legdrágább is egyszerűs mind, mert a költségek a termelés kiterjedése esetén aránytalanul növekednek, addig az iparban a *növekedő hozadékképesség törvényéről* lehelne szólnunk – persze itt is bizonyos határok között –, amelynek alapján a legutoljára előállított termékdarab a legolcsóbbba kerül. A tömeges termelésnél, annak kiterjesztése esetén u. i. a költségek nem a kiterjesztés arányában növekednek s így a legutolsó termékdarab a legkevesebb költséget okozza. Ott a példa erre a könyvnyomtatásnál. A középkori barátoknak minden könyvet külön kellett lemásolnia, amikor a könyvet sokszorosítani akarták s minden könyv egyenlő testi fáradságba – de esetleg fokozott lelki munkába – került. A mai könyvnyomtatásnál ellenben minél nagyobb termékmennyiségre oszlik el az u. n. általános költség, vagyis az a munka, ami minden esetre megteendő, mert szükséges, annál kevesebb jut egy-egy termékre.

De az üzem nagyobbításának még más előnyei is vannak. Már a kisebb gépeknél is érezhető a költségek aránytalan csökkenése a gépek lóereje növekedésekor, így mérnöki számítások szerint (1891) egy lóerő költsége óránként egylóerős gőzmotornál 30 és hatlóerősnél 15 fillér; egy negyedlóerős gázmotornál 52 és hatlóerősnél 15 fillér; egy negyedlóerős elektromotornál 66, egylóerősnél 46 és háromlóerősnél 37 fillér (Bücher). A nagyobb

gépekre pedig, amelyek alkalmazásának a nagyüzem a tere, még szembeszökőbb a lóerőnkenti költség csökkenése. Sombart szerint egy ötlóerejű gőzgépnél az erőmennyiségnek előállítása lóerőnként és évenként 755, egy kétszázlóerős gépnél 123, egy ötszázlóerősnél 110 és egy háromezerlóerősnél csak 78 márkába kerül. Gázmotornál egylóerős gépnél ugyanez 1000, tízlóerősnél pedig csak 360 márka.

Minél nagyobb az üzem, annál többet lehet a szállításnál megtakarítani, sőt a további feldolgozásra szolgáló üzemek (fonó-, szövő- és festőüzem) kombinációja esetén, a szállítási költségek el is esnek. A vasúti állomáshoz vezető külön sínpár építése csupán akkor érdemes, ha megfelelő nagyságot ér el az üzem és a termelés. A nyersanyagoknak nagyban való beszerzésénél a csomagolás, mérlegelés, címzés stb. költsége nagyrészen csökken.

Minél nagyobb az üzem, annál jobb lehet a központi vezetés, s annál jobb az üzemben a munkamegosztás, a legjobb erők alkalmazása, ügyes technikus, kémikus és hivatalnoksereg felhasználása. Mindez pedig az egésznek legjobb szervezését, legcélszerűbb üzemvezetését, s a nagyszabású munkamegtakarítást teszi lehetővé. (Wilbrandt.)

30. §. *Az ipari munka intenzitása.*

A munkamegosztásnak az előnyeit már a régiek is ismerték, s ezeket főleg abban látták, hogy a foglalkozás specializálódása következtében a munkateljesítmény minőségileg is javul. Ezt fordítja Sokrates és Plató a demokrácia ellen. Adam Smith (1776), ő előtte Adam Ferguson (1767), akire Smith is támaszkodik, valamint az utána következő gazdaságtani írók a munkamegosztásnak azt írták a számlájára, hogy *a)* növeli a munkás ügyességét, aki mindig ugyanazt a részmunkát végezvén, a lehető legnagyobb biztonsággal és készséggel teljesíti azt; *b)* lehetővé teszi az idővesztés kikerülését, mert a munkás csak egyféle részmunkával lévén elfoglalva, ki van kerülve az egyik munkáról mindig bizonyos sziluettel járó másokra való átmenet s állandóan lehet dolgozni; *c)* takarékoskodni lehet a szerszámokkal, mert az egyféle részmunkát végző munkásnak nem kell egész szerszámgyűjteményt rendelkezésére bocsátani,

d) rövidíti a tanulási időt s így könnyebben lehet munkásokat szerezni, olcsóbban is lehet fizetni őket; *c)* a részmunkákat egyszerűbb képességű egyénekre is lehet bízni s a nőket és gyermekeket be lehet vinni a gyári munkába, viszont a különleges képességű munkásokat jól fel lehet használni; *f)* Smith szerint még egy indirekt előny is jár a harmadlagos munkamegosztással: a munkaelemek egyszerűsége indítékul szolgálhat oly gépek feltalálására, amelyek még olcsóbban s még precízebben végzik el a részmunkákat.

Smith és társai főleg a manufaktúrabeli kézzel végzett munkákat vették figyelembe, amelyeknek ugyanazon idő alatt gyorsabban való elkészültében látták a munkamegosztás óriási horderejét. A mai gyáripari időszak azonban az új gépi berendezés lehető legjobb kihasználását célozza. Ezért először a munkanap meghosszabbítása folytán akarták azt elérni s a munkanap lehető hosszantartását (1760–1802 közt Angliában is sokszor 16–18 óra) még nem is oly régen a nagyipari fejlődés nélkülözhetetlen feltételének gondolták. A gépek gyorsabb működése, a technikai javítás azonban magával hozta, hogy annak, aki a gép mellett foglalkozik, figyelme erősebben legyen megfeszítve. De a figyelem kimerül sok munkaóra után, szerencsétlenség, baleset támadhat stb. Mindezek megváltoztatták a nézeteket, de főleg az a tény, hogy a munkateljesítmény nem arányos az idő hosszúságával ott, ahol az emberi munkaerőnek még a gép mellett is szerepe van. Ez természetesen nem áll meg a teljesen automatikusan, maguktól járó gépeknél, amelyeknél az előállított termékek mennyiségét nem befolyásolja a lassúbb vagy hosszabb kiszolgálás. Kísérleteket tettek a munkaidő meghosszabbításával, az u. n. túlórázással, s viszont a munkaórák csökkentésével is a termelés korlátozása céljából, főleg válságok alkalmával és kiderült, hogy a termékmennyiség nem csökkent, tehát intenzívebb munkával, rövidebb idő alatt, ugyanazt az eredményt lehet elérni.

A külföldön, de már egyes nagyüzemekben minálunk is nyilvánvaló lett, hogy a munkaidő minél hosszabb volta a munkaerő kihasználásának tulajdonképpen a legkezdetlegesebb s a legkevésbé észszerű módja. Ha a gépeket gyorsabban járatták, akkor a munkás több munkaenergiát kénytelen fordítani arra, hogy a géppel lépést tarthasson. Ha a gép szünetelésének

idejét csökkentik, ami igazítás, olajozás stb. miatt áll elő, akkor a munkás is kevesebbet szünetelhet. Több gépet bíznak egy munkás kezére, aki így minden idegét megfeszítve kísérheti csak szemmel valamennyit. Megszüntetik a nálunk még szokásos ebédszünetet és ezzel megtakarítják azt a veszteséget, amelyet a munkaenergiáknak a szünet előtt és után beálló ellanyhullása okoz. (Szabó.) Mind ennek azután a munka intenzitásának fokozódása az eredménye.

Beigazolt dolog, hogy 8 órán át ugyanannyi, vagy még több munkaeredményt lehet produkálni, mint 12 alatt, tehát a gépeket, olvasztó kemencéket stb. kétharmadidő alatt jobban lehet kihasználni: a szénfogyasztás, világítás és más általános költség így relatíve kevesebb.

Mindez ma már a nagyiparban a külföldön teljesen beigazolt tényé lett, – lásd pl. Ernst Abbe világhírű szociálpolitikai kézdeményezéseit a jénai Zeiss-gyárban – s elmélet és gyakorlat egyaránt vallja a munkaidőnek lehető megrövidítésével járó előnyöket. A gazdaságosság elve alapján álló nagyüzem az emberi munkaerőt is csak a leggazdaságosabban akarja felhasználni, amikor a munkaidő leszállításával a munkaerő intenzitását fokozza s amikor azt vallja, hogy az ilyen munka által végzett teljesítmény relatíve nagyobb, mint amennyibe a munka előállítására kerül. De ugyanekkor a munkát legjobban is fizeti, mert a legjobban fizetett munka a legolcsóbb is egyúttal.

Az amerikai tapasztalatok, amelyekről a társadalmi gazdaságtan számos könyvet ismer, vittek a Taylor-rendszerre, amely az eddigi ösztönszerűen kezdetleges hagyományok alapján való eljárás helyett „racionális megfontolások” útján igyekszik a munkaerőnek gazdaságos kihasználását s annak legnagyobb teljesítőképességét a „maximum efficiency”-t elérni. A taylorizmus a munkaerő tudománya. E rendszerben u. i. szakértő mérnökök próbálják ki és írják elő pontosan, hogy egy-egy munkarészlet teljesítéséhez milyen mozgásokra van szükség és melyek fölöslegesek, milyen szerszám, anyag, ruházat, helyzet stb. kell és természetesen mennyi idő? Ecélből minden munkateljesítményt a legegyszerűbb elemeire bontanak s egyenként vizsgálják annak célszerűségét vagy célszerűtlenségét s megállapítják azt az időt is, amely alatt el kell azt végezni. Taylor

szerint az így beosztott s végzett munka teljesítménye egyéb szervezeti változtatások eszközésével a bérek megduplázása esetén is 400%-os emelkedést ér el. Ennek a rendszernek részleges behozatalára tavaly a budapesti Ganz-gyárban tettek kísérletet, bár hiába. Valószínűleg csak akkor lesz ez az amerikai színvonalú racionális üzemszervezet minálunk is lehetséges,, ha előbb „amerikai színvonalú, racionális életszervezet teremődik⁴⁶. (Szabó.)

Mindannak a haladásnak, amit az ipar világszerte megtett, megvolt a maga előfeltétele. Ez közvetlenül ama megszorító határozmányoknak s elsősorban a céhrendszernek eltörlése, tehát az iparszabadság elvének megvalósítása, – legelőször Parisra vonatkozólag Turgot miniszter 1776, majd egész Franciaországra a nagy forradalom (1791), minálunk csak az első ipartörvény: az 1872. VIII. t.-c.–, amelyek a nagyüzem kialakulása elé tornyosultak. Emellett természetesen előfeltétel még a szállítási eszközök fejlődése, amelyek nélkül a nagyüzem terméktömegeit s az ezek előállításához szükséges nyersanyagokat nem lehet távolabbról beszerezni.

III. Iparfejlesztési politikánk s az ország iparosodásának akadályai.

31. §. Nagyiparfejlesztés állami támogatással.

A társadalmi gazdaságtan, de meg a gyakorlati közgazdasági politika is – eltekintve az egykori fiziokratizmus túlzásaitól, mely csak a földművelést látta produktív foglalkozásnak (Turgot, Quesnay a XVIII. század végén) s eltekintve ez irány gyakorlati politikai utódjának: a túlzó agrárizmusnak egyoldalú felfogásától – régesrég vallja szilárd meggyőződésképpen azt a nézetet, hogy az ipar a nemzeti vagyonosodásnak hathatósabb eszköze, mint a mezőgazdaság. Nem kell sokat tennünk a fentebbi fejtegetésekhez, hogy e nézet igazságáról meggyőződhesünk. Az ipar ugyanazon területen sokkal nagyobb népességet bír eltartani. Igaz, hogy e népesség eltartásáról csak a mezőgazdaság gondoskodhatik, de a népességet – rendes körülmények közt – az ipar sokkal állandóbban foglalkoztatja, mint az őstermelés akármelyik ága. Az ipari termelés egyenlő körülmények közt sokkal nagyobb mennyiséget ad eredményül, mint

a mezőgazdasági, a termékek sokkal nagyobb értéket képviselnek stb. stb.

Ily körülmények közt azon sem lehet csodálkozni, hogy már a XVI–XVII. században támadt egy oly gazdaságpolitikai irány: a merkantilizmus, amely a nemzetek gazdagságát az ércpénzmennyiségtől látván függőnek, az ércpénzmennyiség fokozására a nemes ércbányászat fejlesztését és főleg az ipar előmozdítását látta szükségesnek, mint amelynek útján az iparcikkek kivitele következtében csengő pénz jön be az országba (főleg Colbert, francia pénzügyminiszter 1619–1683). Ha ennek az iránynak túlzásait a tapasztalat lenyesegette is, a mi korunkra megmaradt örökségül az iparfejlesztés jelszava, vágya és ténye, ami egy magánál gazdaságilag is fejlettebb állammal évszázados összeköttetésben levő országnak, mint aminő Magyarország, érthető jelszava, óhajta és törekvése azon általán elismert gazdasági, kulturális társadalmi stb. előnyök láttán, amelyet az ipar a nyugati országoknak nyújtott.

Csak röviden utalunk itt a List Frigyes (1789–1846) nevéhez fűződő németországi védővamos mozgalomra, amelynek hatása alatt Kossuth Lajos agitációjára az addig csak néhány vármegyében létesült védegyelet országossá lett (1844); ennek célja volt társadalmi utón, iparpártolással fejleszteni a hazai zsenge ipart. Utalunk azokra a mozgalmakra, amelyek azóta is ily irányban igyekeztek hatni (Nemzeti Védőegyesület, iparpártoló szövetségek stb.) Ezeknek a társadalmi mozgalmaknak mai alakjokban nincs jelentősebb eredményük. Sokkal fontosabb ennél az állam által irányított iparpártolás.

Magyarország ma gazdasági közösségben él Ausztriával. A pragmatika szankció (1723. L, II., III. t.-c.) a Habsburg-ház nőága továbböröklési jogának megállapításával csak azt mondta ki, hogy az osztrák örökös tartományok és a magyar szent korona országai feloszthatlanul és elválhatlanul együtt birtoklandók. Az 1848. III. és az 1867. XII. t.-c. a pragmatika szankció alapján állapítják meg a Magyarország és Ausztria közti közös ügyeket: a két állam közös biztonságának együttes erővel való fentartását, illetve erre a közös és viszonyos kötelezettséget; ezért közös a külügy, a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy. Azonban Magyarország és Ausztria, mint két egymásra utalt állam, kölcsönös közigazdasági érdekeiknek helyes

kielégítése céljából, 1867-ben vám- és kereskedelmi szövetségbe lépett, de kikötötte (1867 XII. 61. §.), hogy amennyiben a 10 évenként kötendő „szövetsége”-ben, (illetve 1907 óta „szerződés”-ben az egyezkedés nem sikerülne, az önálló törvényes intézkedési jogot magának fentartja.

1917 végéig a két állam területe egy vám- és kereskedelmi területet képez, amelyet közös vámhatár vesz körül. Egyik államnak sincs jogában a másik területére bevitt tárgyakra bárminemű be-, ki- vagy átviteli vámot vetni. Ezek szerint a mienkkel szemben magasra fejlett osztrák ipar termékei vám nélkül jutnak be az országba, s a mi iparunknak versenyt támasztanak. A versenyben pedig, – ha az teljesen szabad – mindig a gyengébb fél vészit, már pedig az ez esetben mi vagyunk. A magyar állam viszont tudatában volt azoknak az előnyöknek, amik a fejlett iparból származnak, s óhajtanónak tartotta mindig az ország iparosodását, de a közös vámterület mellett nem lévén módjában magas vámok (u. n. védővámok) útján visszatartani az osztrák árúkat, s így védeni más államok mintájára a saját iparát, – arra gondolt, hogy anyagi támogatás (készkezpénz, gépsegély, adókedvezmények stb.) és más előnyök biztosítása útján létesítsen ipart, vagy fokozza a már meglévő életképességét. Ez a felfogás, amely sok-sok törvényben jut kifejezésre (1881. XLIV., 1890. XIII., 1899. XLIX., 1907. III. t.-c.), annak a gondolatnak áll az alapján, hogy lehetőleg az ország maga állítsa elő azokat az ipari termékeket, amelyekre a belföldi fogyasztásnak leginkább és legnagyobb mértékben van szüksége s amire viszonyaink leginkább alkalmasak, így az iparfejlesztésről 1904-ben kiadott emlékirat, amelynek alapján jött létre az ipar állami támogatásáról legújabban intézkedő 1907. III. t.-c., kimutatván a hazai gyáripari termelésnek a hazai fogyasztáshoz képest való százalékos arányát, legfontosabbnak találja a fonó-szövő, s az ezzel kapcsolatos ruházati-, a vas- és fém-, a bőr-, fa- és az agyagipar felkarolását s az iparfejlesztő akciónak különösen ezekre koncentrálni. Tényleg azóta elsősorban ezekre az ágakra irányult az állam iparfejlesztési akciója. Új ipari vállalatok alapításának s a meglévők kibővítésének állami támogatására a kiegyezés óta 1912 végéig kb. 60 millió koronái fordított a magyar állam. S ily célra a törvényhozás 1910-ben öt, 1911-ben hat és 1912-ben hét millió

koronát bocsátott a kereskedelemügyi miniszter rendelkezésére. Ez összeg terhére 1911 augusztus 1-től 1912 július 31-ig 15 új gyár létesítését 4 millió korona összeggel, 33 gyár kibővítését 4.16 millió korona segéllyel biztosították s kb. 370,000 kor. értékű gépsegélyt osztottak ki. A pénzbeli államsegély 3–4–5–10 év alatt esedékes. Az 1911–12-ik évben kiutalt 8.6 millió összegéből 4.8 millió korona a textilipari vállalatok alapítására, illetve kibővítésére s gépsegélyre jut.

A kormány az állami támogatás módjának reformját tervezi, ami az eddigi szubvencionálás helyett talán állami kölcsön nyújtásában, olcsóbb motorikus erő szolgáltatásában, szállítási és tarifakedvezményekben s a hosszú lejáratú ipari hitel szervezésében fog nyilvánulni. Az eddigi készpénztámogatás alapján harminc esztendő alatt (az 1881. évi XLIV. t.-c. óta) 238 új és 74 kibővített gyár kb. 44 millió korona államsegélyben részesült. E 312 segélyezett gyárból eddig 30, tehát 9.6% szűnt meg s az ezeknél szubvenció fejében kifizetett 16.6 millió koronából csak 609,000 korona, vagyis 1.3% vészelt el. Adó- és illetékmentességben, állami kölcsönben vagy gépsegélyben pedig kb. 1100 gyár részesült eddigelé. (Katona.)

Az állam iparfejlesztési akciója nem más, mint a közös vámterület gazdasági álláspontján álló magyar kormányzatnak e közös vámterületből reánk származó gazdasági hátrányok elleni védekezése. A merkantilizmus iparfejlesztő politikája ez új kiadásban, amelynek lehetnek sikerei, de ez a politika azzal a nem kicsinylendő hátrányos következménnyel jár, hogy az ilyen módon felnevelt ipar csak üvegházi növény, melynek életben maradása igen kétséges, ha a szabadba átültetik. Különben is azt kell hinnünk, hogy a magyar nagyipar kifejlődésének problémája sokkal mélyebben fekszik, semhogy azon államsegélyekkel lehetne segíteni.

32. §. Az ipar településének kérdése.

Magyarország 1910-ben is közel másfélmilliárd korona értékű külföldi iparcikket hozott be.

Az ország így külföldön s főleg Ausztriában gyártott iparcikkeket fogyaszt. A túlnyomóan Magyarország számára termelő gyárat minden állami támogatás és segély sem tudja

sok esetben Magyarországra hozni, hanem azok Ausztriában települnek meg. Ennek az oka, amint újabban igazolják, elsősorban az-, hogy az összes termelési és szállítási költségeket figyelembe véve, olcsóbban lehet a kérdéses árucikket a fogyasztóhoz juttatni, ha azt Ausztriában gyártják, mintha Magyarországon állítják elő. (Varga.)

Ha a termelési költségeket elemeire bontjuk fel, kitűnik a többi közt, hogy Ausztriának velünk szemben megvan az az előnye, hogy a gyártáshoz szükséges nyers- és fűtőanyagot azok teimelési helyén olcsóbban szerezhetheti be. Az iparnak két ilyen nélkülözhetetlen anyaga van: a vas meg a szén. Ezek beszerzési ára, amint számítások alapján meg lehet róla győződni, magasabb nálunk, mint Ausztriában. A szénnél ennek az oka jórésztben a magyar szénbányák rosszabb volta. A termelési költségnek egyik igen fontos eleme még a szállítási költség. Ez két részből tevődik össze: a nyersanyagokat különböző lelőhely eki öl kell a gyár telepére szállítani s a kész terméket a gyár telepéről kell a különböző fogyasztókhoz juttatni. Elméletileg az a telephely van a legkedvezőbb ponton, amelynek összes ilyen szállítási költségei minimálisak. Ebben a tekintetben érezhető leginkább a magyar ipar hátrányos helyzete. A telephely kiválasztásánál ugyanis csak a nyersanyag lelőhelye és a gyártáshoz nagy mennyiségben szükséges szén lelőhelye közt lehet választani. Vegyük fel a textilipart, amit annyira igyekszik fejleszteni a magyar állam. Ez az egész művelt világon amiatt települ a szén lelőhelye köré, mivel könnyebb a nyersanyagot a szén lelőhelyére vinni, mint a szenet a gyapottermelés színhelyére. A cseh-sziléziai osztrák textilgyárak Hamburgon át az Élben igen olcsón hozzák be a nyersgyapotot s a telephelyükhöz közel levő olcsó barnaszén felhasználásával dolgozzák fel azt kész terméké. Ezzel szemben a magyar textilgyárak közül csak az ország északnyugati részén levők vannak kedvező helyzetben, de a Budapestvidékiek nem, mert az utóbbiaknak messzibbről kell szállítaniuk a nyersanyagot, mint az osztrák gyáraknak, sőt ide kell transzportálniuk a szenet is. A munkabérek költség tekintetében nem vagyunk hátrányos helyzetben annyiban, hogy ez nagyobb lenne nálunk, mint Ausztriában, ámde a magyar munkásnak kisebb a munkateljesítménye, nem faji inferioritás alapján, hanem azért, mert némely iparágban nincs

még nálunk elég begyakorolt, tanult munkaerő. De ez minden fejlődő iparállamban így van.

A magyar ipar fejlődésének akadályai tehát részint geográfiaiak, részint társadalmiak. Az előbbieket: – az ország kedvezőtlen fekvése a textilipar szempontjából, valamint a szénbányák nehezebb kihasználhatósága, úgyszintén a kokszolható szén hiánya az ország túlnyomó részében, – megmásíthatatlanok. Amelyik iparág ezek miatt az okok miatt nem tud a külföldivel versenyezni, véges-végig csak állami támogatás mellett maradhat fenn.

A társadalmi okok ellenben mulandók és megváltoztathatók. Ezek sorában az első a tanult munkaerő hiánya, ami egyértelmű a drágább munkabéreköltséggel. Ez az ipar fejlődésével önmagától megszűnik. A helyes iparfejlesztés céljából azonban meg kellene alkotni az-egész országra az ipari település térképét a nyersanyagbeszerzési és szállítási költség szempontjából. E nélkül nem is lehet áttekintést szerezni Magyarország iparának jövőjéről.

Valószínű azonban, hogy az erdélyi földgáznak az ország különböző pontjaira történő elvezetésével s a hegyi vizeinkben és folyóink esésében rejlő óriási energiaforrások felhasználásával a jövőben még azok az iparágak is alkalmas telephelyet találnak hazánkban, amelyek – mint a textilipar – ma még eléggé pesszimista perspektívát nyújtanak a vizsgálandónak.

Ötödik fejezet.

A közlekedés.

33. §. *Az utak.*

„És ők sarat raknak sár fölé, s ezt útnak nevezik”, – mondta valamelyik idegen utazó, aki a múlt században Magyarországon járt. Még Széchenyi is azt írja 1830-ban az alföldi útépitésről: „Ásznak egymástól 5-6 ölnyire két mély árkot, a földet középre mennél magasabbra hányják, vélvén, hogy két oldaláról annál könnyebben lefoly a víz. Ha kőből lenne az út, ez is megtörténék; de a földút domború szivacshoz hasonlítható, amely elnyeli a vizet s mikor már eleget szívott magába ahhoz, hogy az egész híg lötyévé váljék s a kocsik egész bizo-

nyossággal belaragadjanak a kátyúba: akkor nincs más hátra, mint a sarat újra meghordani agyaggal, kavicsal. Ilyformán idő forgásával és veritékes munkával oly nagyra növekszik az út, hogy életveszély nélkül alig járhatni rajta, mert a zökkenésnél, ha dől, olyat dől a kocsi, hogy örüljön az utas, ha néhány bordájával megválthatja a nyakát”. Petőfi is jellemzően emlékszik meg alföldi utainkról az „Úti rajzok”-ban. A felvidéken még csak voltak utak s 1803-1819 közt pl. kiépült a Lujza-út Károlyváros és Fiume között, de az Alföldön esős ősszel és tavasszal alig lehetett jární 1848 előtt. A köznép terhe, a közmunka feladata volt az útkészítés s nemcsak az volt a baj, hogy a munkások kedvetlenül és rosszul végezték a díjtalan munkát, hanem az is, hogy szakértők hiányában semmi rendszer sem volt a közutak építésében s annyi útirány és annyi terv volt, ahány vármegye. Dacára, hogy az 1844. évi IX. t.-c. szabályozza a közmunka-szolgálmányt, a rendszeresen s kövel kiépített összes utak hossza még 1848-ban is csak 276 és fél mértföld körül járt s 26 vármegyében teljesen hiányoztak. Elképzelhető, mily nyomorúságos volt ebben az időben a szárazföldi áru- és személyszállítás az ily rász utakon és mily hosszú ideig tartott az? Az élet- és vagyonsbiztonság sem volt meg s az előbbi századokban a sok árumegállító jog, később is a különféle vámok sokat molesztálták az áruját szállítani akaró kereskedőt.

Vegyük tekintetbe ehhez, hogy a római világbirodalom egykor kb. 140,000 km. kiépített kőúttal bírt. Igaz, hogy a népvándorlás viharai közt ezek az utak nagyrészt elpusztultak. De megmaradt ezen utak sorából pl. a Via Appia (312 Kr. e.), amelynek kétezeresztendős burkolata ma is éppúgy csodálattal tölthet el bennünket, mint a pannóniai és dáciai utaknak minálunk is elvéteve feltalálható töredékei. A nyugaton is csak a hadászati célok indítják az uralkodókat a XVII. és XVIII. században az útépitésre, de azért a XIX. század eleién még Németország sem éri utói az antik kultúra úteredményeit. Nálunk csak akkor terelődött kedvezőbb irányba az útépités, amikor az abszolút kormány 1851-ben állami kezelésbe vette a főbb közúti vonalakat. 1852-1867 között 5162 km. közutat vett át így az állam, s 1890-ben az I. t.-c.-kel szabályozta az útügyet, külön adót rendelvén a törvényhatósági utak céljaira-

A mi közutaink és a nyugati utak között azonban nagy a különbség, ha a vasutakkal mérjük össze azokat. Amikor a nyugaton a XIX. század második és harmadik negyedében elkezdik a vasutak építését, akkor ott már kifejlett, hatalmas közúti hálózat volt. Nálunk a két közlekedési út: sínút és közút közül szinte tömegesebben építették ki a sínutakat s egész 1895-ig elhanyagolták a közutakat, amelyek sorából az állam csak az északi stratégiai felvonulási utakra fektetett súlyt. 1870-ben az állam költségén fenntartott, azaz állami műút csak 6008 km. volt, ugyanekkor már 3477 km. vasút volt üzemben. 1890-ben állami út volt 7177 km., összes vasút 11,246 s ebből az 1880-as évek második felében végbement nagy vasútállamosítás folytán államvasút (1891.) 7369.6 km. Ettől kezdve kedvezőbb az állami utak állapota, mert 1895-ben megállapítják az állami utak hálózatát s megkezdik a nagy tranzverzális műutak építését, amelyek az utak tekintetében eddigelé nagyon elhanyagolt Alföld legtermékenyebb részeit kötik össze. 1900-ban állami út 8937 s összes vasút 17,101 s ebből államvasút 7662.4 km., 1910-ben pedig állami út 10,731 s összes vasút 20,638, ebből államvasút 8120.2 km.

Törvényhatósági (illetve Horvátországban: országos) utaink hossza 1910-ben 37,346 km., a községi közlekedő utaké 45,409 km., de ebből csak 19,463 km. van kiépítve. Az összes közutak hossza így 93,567 km.-t tesz. 100 négyzetkilométerre 28.8 és 10,000 lakosra 44.9 km. átlagos hossz esik. De e közutakon kívül vannak még községi közdülő utak 74,826 és vasúti hozzájáró utak 502 km. hosszúságban.

A közutak legújabbban az automobil terjedése következtében, amely egyre jobban közlekedési eszközzé kezd válni, s új burkolati módok elterjedése folytán jelentőségében újra sokat nyernek. Az országút renaissance-a elkövetkezik s az utszéi csárdák, vendégfogadók, – persze, mint benzinállomások is – a nyugaton már új életre keltek az új találmány következtében. Ez nálunk is várható. A közutak építésénél követendő eljárások s az új közlekedési eszközök folytán felmerült más kérdések szabályozása céljából az egyes államok nemzetközi tanácskozásokat tartanak. A legújabb ily tanácskozáson (III. International Road Congress. London, 1913 július) már 27 állam vett részt.

34. §. *A belvizek.*

Természetes belvízi utaink közül elsősorban a Duna bír jelentőséggel számunkra. De más államok folyórendszerének az illető állam gazdasági helyzetére kedvező alakulatával szemben a Duna és folyórendszere nem mozdíthatja elő kellőképp a mi közgazdaságunkat, mert az ország határán jóval túl szakad egy elzárt beltengerbe. Ha kelet helyett nyugaton, Szulina helyett Fiúménál volna a Duna torkolati kikötője, mily más alakulást vett volna egész közgazdasági életünk. És mennyi költséggel járt a Duna közlekedési útját tisztává tenni (Vaskapu) és mennyi költséget emésztett fel a Tiszaszabályozás! A magyarországi víziutakra 1867–1910 közt szabályozási kiadások címén összesen 265 millió koronát költöttek s ez idő alatt a Dunaszabályozás 128, a Tiszaszabályozás pedig 80 millió koronába került. Pedig még csak ezután jönnek a többi víziutaink kihasználtságáért teendő nagy vízi beruházások.

Csatornáink alig jöhetnek számba: 1722-ben III. Károly alatt nagy csatornaterveket terjesztett be a kormány. Tiszadobtól Debreczenen át a Körössel akarta a Tiszát, s Vácztól vagy Pesttől, esetleg Kalocsától a Dunával a Tiszát összekötni, de ez a terv csak papíron maradt. 1734-ben megvolt már a Béga-csatorna s 1793–1801 közt kiépült a Ferenc-csatorna, de egyiköknek sincs nagy jelentősége a nyugat hasonló csatornáival szemben.

Összes hajózható belvizeink (folyó, tó, csatorna) száma 18. Ezeknek evezőshajóval való szállításra alkalmas hossza 4971 km., gőzhajó azonban csak 3095 km. hosszon tud rajtok közlekedni.

Legújabbban (1902–1904 között) a kormány nagy csatorna-, illetve folyószabályozó terveket készített, amelyek szerint Budapest hajózó övcsatornával lenne körülvéve s kiépülne a régóta tervbe vett Duna-Tisza-csatorna Budapest-Szolnok között, továbbá szabályoztatnék a morvavölgyi, a Sió–Kapós–Sárvíz-, az alsónyitrai, az ipolyi, a rábai folyót, a Kulpa, a Sajó Bánrétvétől a Tiszáig, az Alsólatorcza és az Ung-Laborcz-folyó, a Berettyó, a Sebes-Körös, a Maros s kiépítenék a Rábcza- és Hanság-csatorna, a hortobágyvidéki csatorna (Tiszalóktól-

Mezőtúrig), a Hortobágy-debreczeni szárnycsatorna, a Munkács-csapi hajózóút, a Szatinárig terjedő érvölgyi csatorna s a Kraszna-csatorna Nagy máj tény tói a torkolatig.

Ez a 21 hajózó utat magában foglaló terv, amely 1927.7 km.-t vonna be a hajózás szolgálatába, 173.4 millió koronába kerülne. Egyik-másik hajózóút az 1908. évi XLIX. t.-c. alapján nyújtott 192 millió korona segítség alapján már is épül s bizonyára nagyban hozzá fog járulni közlekedésünk fellendítéséhez.

35. §. *A tenger.*

A Magyarbirodalom nagyon félre esik a világ legolcsóbb közlekedési útjától, a tengertől. Egyetlen magyar kikötőnk Fiume, amely a reá fordított óriási áldozatokat (1871-1910 közt összesen 101,9 millió korona!) a forgalomnak állandóan erős emelkedésével fizeti vissza. 1871-ben még csak 1.2 millió mm. volt Fiume ki- és bevitele, 29.4 millió korona értékben, 1910-ben pedig már 15.2 millió métermázsa 338.7 millió korona értékben. 1871-ben még a rakománnyal érkezett és elindult hajók száma csak 3700 volt, 1910-ben pedig már 34,000 s az 1871-iki 260,000 tonnatartalom 1910-ben már 5 és fél millióra nőtt.

A magyar tengeri hajózás hét társaság által bonyolítódik le. Ezek közül legfontosabbak az „Adria”, a „Magyar-horvát” és 9 „Magyar-keleti” tengerhajózási részvénytársaság; ezek összes gőzhajóinak (83) tonnatartalma 127,000. Az összes magyar kereskedelmi gőzösök száma 1912-ben egy magánkimutatás szerint 128 volt, 211,000 teljes tonnatartalommal, 126,000 lóerővel és 1981 főnyi legénységgel. Mily parányi szám ez a többi államok kereskedelmi hajórajához: Ausztriában 360 gőzös és 15,000 vitorlás, 415,000 tonnatartalommal áll a kereskedelmi tengerhajózás szolgálatában. Még a kis Belgium is, amelynek tengerpartja a mienkhez hasonlóan nagyon rövid, 166,000 tonnatartalmú, 101 kereskedelmi hajóval bír.

36. §. *A vasutak.*

Egyetlen magyar kikötőnk a Karszt magas, kopár falai választják el az országtól. E hegyek miatt nem is tudjuk a ten-

gert mesterségesen úgy bevezetni az ország testébe, mint az angolok, franciák vagy a németek, akik a tengerbe ömlő hajózható folyóik által a legolcsóbb víziutat képesek a szárazföld szolgálatába hajtani s ezáltal óriási távolságokra is megkönnyíteni a közlekedést. Szárazföldi utaink elhanyagolt állapota, folyóink szabályozatlansága, csatornarendszerünk fejletlensége mellett érthető volt, hogy a XIX. század harmadik negyedében, az Ausztriával való kiegyezés után beállott nyugalmasabb állapotok közepette teljes erővel fordították figyelmüket közgazdánk, mérnökeink s államférfiaink azon közlekedési út, eszköz, illetve intézmény felé, ami nyugaton, a jó szárazföldi, olcsó folyami és csatorna-, de főleg kedvező tengeri utak hazájában is forradalomba hozta a közgazdasági életet. Ez a vasút.

1825-ben nyílt meg Stockton és Darlington közt az első vasút Angliában s 1830-ban a liverpool-manchesteri vonal. Alig, hogy az első német vasút Fürth–Nürnberg közt létesült (1835), a magyar törvényhozás az 1836. XXV. t.-c.-kel 13 vasúti vonalat jelöl ki építendőnek s 1844-beli-úrkormány szerződést köt a magyar középponti vasúttal, így épül ki már 1846-ban a Pest-váci 35 kilométeres vasút, amelyet még a szabadságharc előtt a Pest–szolnoki, Pozsony-marcheggi és Sopron-katzelsdorfi vonalak követtek. A három első vasútvonalat az állam a Széchenyi-féle 1848. évi XXX. t.-c. alapján meg akarta váltani. 1848 végén már 178 km., 1850-ben 222, 1860-ban 1616 és 1867-ben 2285 km. vasútvonalunk volt. Az 1873-iki válságig emelkedő, majd azután egész 1882-ig csökkenő arányokban folyik a vasútépítés s 1890-re, amikor a különböző magántársaságok kezében levő vasutak államosítása teljes befejezést nyert (Baross Gábor minisztersége alatt) és a zónatarifa is életbe léptetett (1889 aug. 1.), már 11,246 km.-re növekedett a magyar vasútvonalak hossza. 1900-ban 17,101 és 1910-ben 20,638 volt ez a szám s vonalainkból 5.64% kettős vágányú (Angliában 56 és Belgiumban 44%).

Az egész világ vasútainak hossza 1912-ben több, mint 986,000 km. volt. Ebből az Egyesült Államokra esik 350,000, a Németbirodalomra 56 és fél ezer s az európai Oroszországra 55,000 km.

Ha a XIX. század elején még a fejlett nyugateurópai államokban is előfordult, hogy 50 mértföld távolságban éhínség

és gabonafőlöszleg váltakoztak s hogy csak kevés város kapta a maga élelmi szereit két napi járőföldnél nagyobb távolságról, mennyivel inkább megállhatott ez Magyarországon a vasutak építése előtt! Épp az a vasutak jelentősege, hogy az áruszállítást olcsóbbá tévén, lehetségessé teszi víziutak nélkül is az ipar két főanyagának; a vasnak és a szénnek az ország messze területeire való szállítását. Ugyanaz a mozgató erő a sík sínúton tizenkét-szerte nagyobb eredményt ad, mint a sík országúton. S a szállítás amiatt olcsóbb, mivel a sínúton megfelelő mozgató erőt lehet alkalmazni. Ki van számítva, hogy 1000 kg.-nak 1 km. távolságra való szállítása emberi erővel 3 frankba, öszvéren 84 centimesbe, országúton tengelyen 25, vasúton pedig csupán 6 centimesbe kerül. De kedvező szállítási díjtételek mellett jóval csökken ez a költség is s némely áru szállítása a német vasutakon nem kerül ma többbe tonnakilométer énként (1000 kg.-nak 1 km.-re való szállítása) 1,2 fillérlél.

A vasút többi közvetlen hatása a gyorsaság növekedésében és a közlekedés rendszerességében nyilvánul. A régi postakocsi; a dilizsánc 10–15 km.-t haladt egy óra alatt. Ma a gyorsvonatok 60–80, az expresszvonatok 90–100 km.-t tesznek, sőt elektromos erővel 200-nál is többet. A személyforgalom céljára szolgáló postai gyorskocsik 1825-től kezdve hetenként csak kétszer közlekedtek Pest és Bécs között s az egyiken 31 óra alatt 14 ft. 60 kr.-ért, a másikon pedig 49 óra alatt 9 ft.-ért lehetett megtenni az utat. Nagyszebenbe és Kassára a 6–6 napi út 20 ft. 30 kr.-ba került. Ma 4–4% óra alatt eljuthatunk Pestről Bécsbe. Igaz, hogy a személyszállítás ára aránylag nem sokkal lett olcsóbb, de az utazás tartama óriás mértékben rövidült. Ami azonban bennünket elsősorban érdekel, az, hogy Magyarországon a többi közlekedési eszközök és utak fejletlensége mellett tulajdonképpen a vasút teremtette meg a nagyarányú gazdasági forgalmat, hozta létre az iparos Ausztria és a földművelő Magyarország kölcsönös gazdasági kiegészülését s teremtett így a nyugati államok világgazdasága helyett egy kisebb gazdasági egységet: egy társadalmi gazdaságot a két ország szükségleteinek kölcsönös fedezése alapján.

A XVIII. század végén Magyarország 13 millió ft. értéket importált Ausztriából és 6 millió ft. értékű árut exportált

oda. A XX. század első tizedének végén pedig már 1395 millió korona értékű volt a behozatala és 1280 millió korona értékű a kivitele az Ausztriával való áruforgalomban.

Mindez a vasút által vált lehetségessé. De a vasút útján lett naggyá Budapest is s vált a hajdani kis városkából metropolis, az országnak valóságos gazdasági centi urna. Talán túlságos is a központosítás gazdasági téren minálunk s Budapest e tekintetben is elnyomja a vidéki gócpontokat. De annyi bizonyos, hogy nálunk még inkább vált a kultúra terjesztőjévé a vasút, mint nyugaton. Mert amikor a 80-as évek végén már majdnem minden főbb vasúti vonal az állam kezében volt, az államvasúti rendszer majdnem teljessé vált s behozták a zónadíjszabást (1889), amely a távolsággal arányban tette olcsóbbá az utazást, akkor kezdett a mi gazdasági életünk is fel lendülni s ezzel együtt a kultúra is hatalmasabb arányokban terjedt. 1888-ban az összes magyar vasutakon csak 14.¹⁵ millió ember utazott. 1889-ben – bár a zónatarifa csak 5 hónapig volt még érvényben – már öt, 1890-ben pedig több, mint tíz millióval lett nagyobb az utasok száma. 1894-ben már közel járt az az 50 millióhoz, 1905-ben 86.⁴⁸, 1910-ben pedig már 130 millió volt. A közlekedési szükségleteket, amelyeket az előbbi magas viteldíjak visszatartottak, ez a rendszer ébresztette fel a maga nagyon olcsó tételeivel, de a zónarendszer hatással volt a magyar magánvasutak, sőt mi több, az osztrák államvasutak személyszállítási díjszabására is. Azt pedig nem kell bővebben hangsúlyozni senki előtt sem, mily óriási kulturális hatással van az utazás, még ha csak a szomszédos városba irányul is az oly tömegekre, amelyek elől az eddig nagyrészt el volt zárva. Hát még, ha távolabbi vidékek is megnyílhatnak a szegény ember előtt! Az államvasutak költségeinek növekedése folytán a kormány 1912 július 1-ével új tarifát léptetett életbe, amely elhagyta a zónaszerű beosztást, illetve nagyon kis vonalszakaszokat állapított meg (10 km.), de a távolság arányában nem adja meg többé az eddigi kedvezményt s felemelte a díjtételeket is.

A vasúton történő áruszállítás csak a 70-es évek végén haladta meg a 10 millió tonnát. 1895-ben már közel 32, 1905-ben 52 millió tonnát tett ki, 1910-ben pedig már 68.⁸ millióra szökött fel.

37. §. *A posta, távíró és távbeszélő.*

A posta, amelynek első rendszeres alakja hazánkban I. Ferdinánd alatt Taxis Mátyástól alapítottatott, III. Károly alatt államosítottatott. A XIX. század elején már 421 postaállomásunk volt, de a postaközlekedés még mindig elég gyarló ebben az időben, hisz Kossuth panaszkodik, hogy Ugocsa vármegyéből 23 nap alatt kapott Pestre levelet, holott az már ekkor is eljutott 20 nap alatt New-Yorkból Liverpoolba.

Nagy jelentőségű lett a postai levélszállításra az Angliában Rowland Hill által (1837) indítványozott penny-portó, amelynek alapján a távolságra való tekintet nélkül féluncia súlyig egy penny volt a viteldíj s ezt nem készpénzben fizették le, hanem bélyegekben ragasztották a levélre. 1866 óta nálunk is 5 krajcár lesz minden vámlatnyi súly viteldíja. Majd a Világpostaegyesület megalkotásával (1874) egységes lett a levélportó az egyesületbe belépett országok levélküldeményeire (közönséges levél 20 grammig 25 centimes, illetve a küldő ország pénzében ennek megfelelő összeg) s ez a hazánk, Ausztria, Bosznia-Hercegovina, a Németbirodalom és Liechtenstein hercegség, valamint Montenegró és Szerbia közt fennálló még kedvezőbb postaszereződés (közönséges levél díja 10 fillér) mellett Magyarországot is bekapcsolta a világ államainak túlnyomó része által alkotott egységes postai területbe s könnyebbé tette a közlekedést.

1910-ben már 6152 postahivatalunk volt s ebben az évben már 865 millióra rúgott a levélpostai küldemények összege. Átlag 41,5 levél s ebben 9,5 hírlap jut egy lakosra.

A távíró állami intézmény – első távíró vonalunk 1847-ben készült Pozsony és Marchegg közt – 4592 hivatallal. Távirataink száma 12 millió körül jár. Hasonlóképpen állami a távbeszélő is (1888. évi XXXI. t.-c.), – az első magántelefon Budapesten 1881-ben létesült, – s az 1910. évben 162 millió beszélgetést váltott a 60,000 állomás.

A közlekedés eszközei felhasználásának épp úgy megvannak a maga feltételei, mint azt az ipar, vagy az östermelés haladása kérdésénél láthattuk. Az országok határain és az országokon belől létező s a forgalmat gátló akadályokat – árumegállító

jogok, vámok stb. épp úgy meg kellett legalább részben szüntetni, hogy a közlekedés nagyobb, egységes területeken szabadon fejlődhessék, mint ahogy egységesíteni kellett a mérték-, érme- súlyrendszert és az ország területén belől egységesítem a jogrendszert is, főleg a kereskedelmi forgalmat szabályozó részben. Sőt e tekintetben már nemzetközi szervezetek létesítésére is van törekvés, amint azt a világposta-, vasúti- és más hasonló egyesületekből, de meg legújabbban pl. a váltójognak a világ összes államai közt egységessé tételére irányuló törekvésből is láthatjuk.

MÁSODIK RÉSZ.

A piaci gazdaság.

Első fejezet.

A piaci, gazdaság kialakulása és szervezete.

38. §. A piaci gazdaság.

Az előző részben a gazdasági fejlődés tényeit a statisztikai adatok alapján vizsgáltuk, még pedig első sorban Magyarországon. Ezekből a tényekből, de más, fejlettebb országok gazdasági fejlődéséből is kiviláglik a nagy stílusú munkamegosztás, vagyis az, hogy egyfelől az ország lakosai közt, másfelől pedig a különböző államok közt oly gazdasági vonatkozások létesültek, amelyeket néhány évszázaddal, sőt talán még néhány évtizeddel ezelőtt elgondolni sem lehetett.

A tények ismerete még nem tudomány: azokat meg is kell magyarázni, így jut szerephez az elmélet, amely a tények összefüggését vizsgálja s azokból kihámozza a törvényszerűséget. Ezt kell tenni minékünk is.

A gazdaságtörténet szerint volt olyan idő, amikor még semmi-féle gazdasági vonatkozás, érintkezés sem volt idegen emberek közt. Az emberiség ősi gazdálkodó társadalma a mainál tágabb körű családokon s más, nemcsak vérségi kötelékben állókat felölelő közösségeken belől élt. Itt messzemenő munkamegosztás létezett, de e körön kívül levőkkel gazdaságilag nem érintkezett a társadalom. Kényszer és politikai hatalom tartotta össze ezeket a közületeket, mint aminők az ó- és középkor rabszolga-gazdasága s hűbéri udvarainak szervezete. Az illető közület azonban a saját maga számára állította elő és önmaga is fogyaszt-

totta el a javakat, más közületekre, idegen emberek által készített termékekre reá nem szorult. „Omnia domi nascuntur” – mondta Petróniusz büszkén a vendégeinek.

A kényyszerülő szükség előbb csak szórványosan, majd tömegesebben kezdi áttörni a falat, amely a különböző gazdálkodó körök közt fennállott. Az emberi szükségletek növekedésével az egymástól elszigetelt körök nem bírják maguk ki-elégíteni a szükségleteket, természeti vagy az emberekben rejlő társadalmi okok miatt nem tudják előállítani az összes szükséges javakat, rászorulnak más gazdálkodó körökre is. Az idegen javak megszerzése pedig két utón történhetett: vagy *rablás* és *hódítás* útján, ami sokkal nagyobb jelentőségű volt, mintsem rendesen gondolni szokták, hisz az egész emberi história nagyobb részét a rablás története, vagy pedig *békés* utón: *csere* útján.

A *csere* régi eredetű: a különböző törzsekhez tartozó vendégbarátok meg szokták volt ajándékozni egymást s ez ajándékokból származik a csere, amely gazdasági jelentőséget akkor nyert, amikor a különböző törzsek békés érintkezése s különböző javaik kicserélése rendes szokássá vált. Ezzel karöltve járt a foglalkozások specializálódása s a különböző terményeket előállító különböző foglalkozásoknak amaz intézménye, ahol találkoztak és ahol rendszeresen kicserélték termékeiket: a *piac* és ennek kialakulása, ami a vásárok létesülésével függ össze.

Az ó- és középkori városokban a földműves és a kézműves közötti rendszeres csere mellett még sokáig fennmarad a javak előállításának azon régi módja, hogy kiki a saját maga szükségletei számára termel és nem szorul a piacra, ahol szükségleteit fedezheti. Még 1880 körül is a legtöbb európai országban az emberek és a javak 50-90%-ánál ez volt az eset (Schmoller) s nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy Magyarországon még a XX. század elején is a javaknak legalább a fele oly gazdasági körben fogyasztatik el, ahol előállított, tehát a javaknak a piachoz semmi közük sincs.

Mégis a XIX. század folyamán a régi gazdasági mód helyett a nyugati országokban egy másik lesz uralkodó, amelyet *piaci gazdaságnak* nevezünk, mert a gazdasági érintkezés az emberek közt a piacon bonyolítódik le, a termelés túlnyomólag a piac

számára történik s ott szerzi be az emberek túlnyomó többsége azt, amire szüksége van.

Ezt a piaci gazdaságot kell a továbbiakban megismernünk.

39. §. *A pénz.*

Amikor kialakult a még oly kezdetleges állapotú piac, ami általában „minden csereviszony térbeli és időbeli összességét” jelenti, a természetes csere továbbfejlődése elé nem sokára nagy akadályok tornyosultak. A cserébe lépni akaróknak nem mindig volt szükségük kölcsönösen egymás javaira, mert aki javakat kínált, nehezen talált olyan embert, akinek az ő javaira lett volna szüksége s aki ugyanakkor oly javakat kínált, amiket ő keresett. A javak különböző kelendősége folytán így nagyobb áldozatot is kellett hoznia, csak hogy megszerezhesse, amire szüksége van. Ezért könnyen reájött arra a gondolatra, hogy a maga jószágait olyanokért is elcserélje, amelyekre nincsen közvetlen szüksége, de amelyek kelendőbbek, mint az övéi s így ezeknek az útján közvetve később megszerezheti a kívánt javakat.

Az ilyen különösen kelendő és állandóan keresett javak voltak a rabszolgák, ékszerek, fegyverek, állatbőrök, gabonaművek s a bevétel tárgyai: só, tea, különféle kagylók stb. A folytonos utánczás, gyakorlat bizonyára hozzájárult, hogy a legkelendőbb javak a cserének általában használt eszközeivé váltak, olyanformán, hogy nemcsak sok, hanem minden ember azzal a szándékkal fogadta el ezeket, hogy ismét tovább cserélje, így lettek ezek a javak *általános csereszközzé*, vagyis *pénzzé*.

Ez a *naturális pénz* azonban a piac további fejlődésével helyet ad az *ércpénz*-nek, amely főleg nemes fémről készült alakjában lett a cserének mind a mai napig egyik legáltalánosabb eszköze. A nemes fémeket díszítési célokra már a primitív ember is használta s így állandóan kereste. De a nemes fémeket könnyen lehet készletbe gyűjteni, azok értékükhöz képest aránylag csekély súlyúak, kis mennyiségben is relatíve becsesek, tartósak, kényelmesen megőrizhetők, könnyen szállíthatók, tiszta állapotban egyenlő minőségűek, különös színök, csengésük, specifikus súlyuk könnyen felismerhetőkké teszi őket. A nemes fémeket már hihetőleg a mérleg feltalálása előtt is használták

pénznek, persze csak szemmérték után, majd a mérleg fel-találása után a súlyuk lett irányadó. De a feldarabolás sok anyagvesztéssel járt, így előre megállapított súlyú és nagy-ságú fémdarabokat kezdték használni. Később a finomságot is jelölni kezdték, főleg a kereskedők, akik saját jelöket tettek a pénzre. Ezt a magánmegjelölést utóbb a politikai halalom: a városok s az állam pótolják, amidőn a pénzül szolgáló fémeket a piac szükségleteinek megfelelő darabokra osztják s a meg-kívánt súlyt és finomságot jelző jegyet is tesznek azokra. Ez a vert fémpénz: az *érme*, aminek az az előnye, hogy nem kell mérlegelni, csak olvasni, számolni.

A pénz általános csereeszközképpen származott. Ebből a funkciójából következik az is, hogy minden cserénél, vagyis a pénz beiktatódása után minden eladásnál és vételnél a pénz a javak *közös nevezője*, vagyis az ár *kifejezője*. Ezért szokták azt is mondani, hogy a pénz tulajdonképpen *értékmérő*. Ez nem áll meg: a pénz csak az árat, vagyis a javak közti, külső momen-tumok által befolyásolt mennyiségi viszonyt fejezi ki, persze megfelelő idői és helyi feltételek mellett de a javak értékéről annak nagyságáról semmi közelebbi felvilágosítással nem szolgálhat.

Az eddig említett két főfunkción kívül van még néhány olyan is, ami ezek következménye: a pénz értékszállító és érték-felhalmozó eszköz, a vagyonérték képviselője s a vagyon egy sajátos fajának: a később megismerendő tőkének átruházására a kölcsönforgalomban a legalkalmasabb eszköz stb.

40. §. A kereskedelem.

Amikor a foglalkozások specializálódása előrehaladt, lehetet-lenné vált áttekinteni a termelők hosszú sorát, megismerni az általuk előállított javakat s ezek minőségét, így beállott egyfelől a csere közvetítésének, de másfelől annak a szüksége is, hogy a javak együtt legyenek láthatók választás céljából. Ezen az utón alakult ki a kereskedelem, amely a termelő (el-adó) és a fogyasztó (vevő) közt közvetít, s amely azért vásárolja meg a javakat, hogy azokat ismét eladja.

A kereskedelmet és a közlekedést gyakran összetévesztik. Azt szokták tartani a kereskedelem feladatának, hogy ez a

javakat onnan, ahol azok fölösleges mennyiségben vannak meg, odaszállítja, ahol azok hiányoznak. Ez így ma már nem áll meg. Valamikor azonban minden kereskedő épp úgy szállította a portékáját, mint ma a házaló, vagy az állatkereskedő; így azután meg lehet érteni a kereskedelem és a szállítás ezen összetévesztését.

A tulajdonképpeni kereskedelem fejlődésében legalsó alakzat a *vándorkereskedelem*, mert az u. n. *néma kereskedelem* még minden közvetítő nélkül bonyolódik le: itt t. i. a szomszédos törzsek egyike kiviszi a határra s ott leteszi a neki fölösleges javakat s ha a másik törzsnek ezekre szüksége van, megfelelő mennyiségű jószágot hagy ott helyettük. A vándorkereskedelem teherhordó állatokkal, hajókkal, szekerekkel megy egyik helyről a másikra, a veszélyek elkerülése végeit hajó- és karavánmeneteket is organizál. Ebből alakult ki több fejlődési fokon való áthaladás után az *állandó kereskedelem*, amelytől a közlekedési intézmények kifejlődésével a szállítás teljesen elvált.

A kereskedelem nem volt nagyobb arányú még akkor, amikor jobbadán csak a saját szükségletek kielégítése céljából termeltek az emberek. Még a középkorban se lehetett szó közvetítésről, hisz a városok s a közeli földművelő környék lakossága személyesen érintkezett egymással a városi piacon, vagy ha ipari készítményekre volt szüksége, a kézművessel a kereskedő minden közvetítése nélkül. Ezért nem volt még meg az a jelentősége a kereskedelemnek, mint manapság. Még a városi politika is a kereskedelemnek lehető kizárására törekedett. Idegenek számára a kereskedés csak bizonyos időpontokban, amelyek eredetileg a nagy egyházi ünnepekhez kapcsolódtak, volt szabad, vagyis a *vásárokon*, amelyek neve a régi magyar nyelvben nagyon jellemzően: szabadság. A vásárok ma már, eltekintve egyes speciális (gyapjú-, állat-, sörárpa-, szörmevásár stb.) vásároktól, elvesztették jelentőségüket, hisz az állandó üzlethellyel bíró és a legmesszebbmenőleg specializálódott kereskedelem s annak árúházai a fogyasztó közönség szükségleteit sokkal inkább kielégíthetik, mint az időszakos vásárok.

A kereskedelemnek azonban egész fejlődése alatt jellemzője marad az, amit már Turgot mondott, hogy „minden kereskedővel közös, hogy azért vásárol, hogy ismét eladjon s az első bevásárlása csak előleget képez, ami idővel visszafolyik *hozzá*...

Semmiféle kereskedelmet nem lehet folytatni a nagyságának megfelelő előleges összegek nélkül, így hát az ingó javaknak olyan egy új fajta felhasználásával van itt dolgunk, amelyet egy csomó gyűjtött érték, egy bizonyos összegű pénz, vagy egyszóval *tőke* tulajdonosa tehet meg azért, hogy hasznot húzzon belőle, hogy magát eltarthassa és ha lehet, vagyonát szaporítsa”.

Itt van az, ami a mi szempontunkból lényeges. A kereskedelmi tőke alkotja az első tőkefajt s ennek jelentősége csak növekszik a kereskedelemnek, a történelmileg szükségyszerűvé vált modern piaci gazdaság nélkülözhetetlen csereközvetítőjének fejlődésével.

4L §. A tőzsde (börze).

A kereskedelem egyes ágaiban már a középkorban kialakult – főként az olasz városokban – az az intézmény, amely a kereskedőknek ügyletek kötése céljából való találkozásából származik s amely a nyugati nyelvekben a *börze* szóval jelöltetett. Ez – magyarul *tőzsde* – mint intézmény ma már oly speciális piacot jelöl, ahol a portéka nincs készletekben felhalmozva, mint a vásárok alkalmával vagy pedig az üzleti helyiségekben, hanem azokat csak minták, vagy más szokásos megjelölések alapján kínálják s az egész adásvételt előre megállapított szokások mellett, sokszor a vevő és eladó közbenjövete nélkül, tisztán közvetítő személyek bonyolítják le.¹ A tőzsdei kereskedelem tárgyát így csakis oly árúk tehetik, amelyek egyes mennyiségei minőség tekintetében teljesen egyeznek s így kölcsönösen helyettesíthetők egymással. Ilyenek pl. a gabonaneműek, a gyapot, vas, cukor, spiritusz, kávé, gyapjú, de főleg az értékpapirosok, részvények, államadóssági kötelezvények stb. Ezért különül el a tőzsde sokszor *árú- és értéktőzsdére*.

A tőzsdei kereskedelem a középkorban eleinte váltókkal, értékpapírokkal való kereskedelemre szorítkozott, mert az árúkereskedelem terén nem is volt nagy a forgalom, de meg a bizalom hiánya szükségessé tette az árúknak megtekintését is. A XVI. században megalakult antwerpeni tőzsde (1531) már nemzetközi jellegű volt (in usum negotiatorum cuiuscunque nationis ac linguae). A XVII. században a részvények kapcsó-

lódni be a tőzsdei forgalomba (1602. Amsterdam a keletindiai társaság megalakulásával) s ettől kezdve a tőzsdei technika is nagyot halad előre. Kialakul a spekuláció, amely a jövő ár alakulásból akar hasznot húzni (à la hausse; a tőzsdei árak emelkedésére, à la baisse: az árak esésére számító irányzat). A tőzsde a maga fejlett szervezetével a gazdasági élet legérzékenyebb idegévé lesz s ha sokszor ad is gondot a törvényhozásnak, hogy a tőzsdejáték miatt reformálja a tőzsdét, az mindenkor nélkülözhetetlen intézmény marad.

Magyarországon a fiúmei és buccarii „bursa commercialis”-októl (1787) eltekintve, 1864-ben alakul meg a Pesti Lloyd-társaság útján a tőzsde, mely 1868-tól, mint árú- és értéktőzsde együtt szerepel.

42. §. Az árútermelés fejlődése.

A termelésnek ipari téren eredeti és ősi alakja abban nyilvánult, hogy azt a fölösleges jószágmennyiséget, amely a ház szükségleteire már nem kellett, piacra vitték, hogy más szükséges jószágért elcseréljék. A forgalomtól nagyon távol fekvő vagy pl. magas hegyek közt lakó emberek ma is maguk végzik el ezt az ipari, jószágát alakító munkát, amelynek eredményére háztartásukban szükségük van. Persze ez alig állhat másból, mint a ruházat készítés egy néhány fajtájából (szövés-fonás), a szerszámkészítésből, az igénytelen lakóház, viskó csinálásából stb. Ha ez az ipari tevékenység, amely a saját szükségletek fedezésére irányul, rendszeres, akkor a tudományos osztályozásban *otthoni munka* vagy *családi ipar* nevet nyer.

A személyes ügyesség, a talán költségesebb szerszám, amit csak gyakoribb használat esetén érdemes megszerezni vagy elkészíteni, de meg más ok is befolyással bír arra, hogy – amint a munkamegosztásról mondottakból látjuk – önállósuljon az ipari tevékenység s kezdetét vegye a *kézmű* vagy *kisipar*. Ennek idővel két alakja fejlett ki: az egyiknél a mesterember adja a nyersanyagot és végzi el a munkát, amikor is a megrendelő az egész ipari termék árát megfizeti. Ezt nevezte el Bücher leipzig-i tanár „Preiswerk”-nek. A másiknál pedig a megrendelő adja a nyersanyagot s a mesterember csak a munkát; így az iparosnak csak az elkészítésért jár bér, ezért „Lahn-

werk” a neve. Ebben az utolsó esetben további különbségek vannak: az iparos vagy a megrendelőnél dolgozik (Störrarbeit), pl. a faluzó takács vagy szabó a parasztembernél, hol ellátást, lakást és bért kap, vagy a varrónő, mosónő a városi házaknál, vagy pedig a saját műhelyében, ahol bérért készíti el a megrendelő számára a szükséges munkát, pl. a molnár és a pék, aki megfelelő díj mellett őrlí meg a búzát vagy süti meg a kenyeret.

Ha a kisipar bérért végzi a munkát s a nyersanyagot a megrendelő adja, akkor rendesen megvan az a hátrány, hogy nem lehet kielégíteni a pillanatnyi szükségletet, amikor a mesterembernek éppen valami más munkája akad. Ha pedig a megrendelő által adott nyersanyagot a mesterember a saját műhelyében dolgozza fel, akkor esetleg elcserelés vagy pláne visszaélés is következhetik be. Sokszor nem is bíznak meg a mesteremberben, aki – nem lévén így állandó elfoglaltsága, – kénytelen mestersége mellett más munka után nézni, pl. földet művelni, hogy megélhessen. Ezért fejlődtek visszaneztek az alakok s adtak mindinkább a *tulajdonképpeni kisiparnak*, mely nemcsak bérért végzi el a munkát, hanem egy kis pénzkészlet birtokában be is tudja szerezni a nyersanyagot s így szabhatja meg az árat a nyersanyag és a saját munkája alapján. Az ilyen mesteremberekből egy külön, önálló társadalmi osztály alakul, amelyet *kispolgárságnak* nevezünk. A kisipar fejlettségének fénykora a céhek ideje volt.

Az újkor derekán a mesterember már nemcsak a lokális piacok számára állított elő árukat, hanem a távolabbi piacok szükségleteit is fedezni igyekezett. E tevékenységben azonban hovatovább rászorult a kereskedő közvetítésére, amire persze nem volt szüksége addig, amíg a vevővel akár a saját műhelyében, akár a vásárokon, akár a megrendelő házában személyesen érintkezhetett. Ahhoz, hogy az eddigi lokális piac (egy-egy vidék központját alkotó város piaca; innen a „városi gazdaság kora” elnevezés) nagyobb terület teritoriális vagy pláne nemzeti piacává s a gazdaság is „társadalmi gazdasággá” fejlődhessen, tehát az ipar ennek a számára vagy épp az országból való kivitelre termelhesse árukat, az volt szükséges, hogy az iparos ne közvetlenül a fogyasztó, hanem a kereskedő részére állítsa elő a maga termékeit, így jön létre a *házi ipar* (lásd

fentebb a 26. §-t), eleinte a termelés módjának minden változása nélkül. A kereskedő csak annyiban szervezi még az iparüzemet, hogy állandó vevője az otthon családjá körében vagy műhelyében dolgozó iparos kész áruinak, ettől további árukat rendel, de az anyagot és a szerszámokat még az iparos adja, amint ez pl. ma is történik a gyermekjátékiparban. Később azonban az eddig önálló iparos bérmunkássá alakul át: a kereskedő adja a nyersanyagot, talán még a szerszámokat is, míg az iparos csak a munkát szolgáltatja s azért bérrel fizettetik. A kereskedőből így *vállalkozó* lesz, aki most már irányítja a termelést, meghatározza annak módját, szervezi azt; az üzemet koncentrálja manufaktúrává vagy meghagyja decentralizált háziipari állapotában, a munkásokat specializálja az egyes munkaelemek elvégzésére stb. Ha aztán a technika adott állapota szerint még gépeket is alkalmaz, akkor a manufaktúra helyet ad a gyárnak s az iparüzemet szervező egykori kereskedő gyárossá változik.

Nyilvánvaló, hogy mindez csak akkor lehetséges, ha a kereskedő nagyobb pénzüsszeggel – amint mondani szokás –: tőkével rendelkezik. Annak, hogy a régebben önálló iparos munkássorba süllyedt le, egyik oka éppen az, hogy nem volt meg a megfelelő anyagi ereje, pénze, tőkéje az önállónak maradáshoz. Viszont a kereskedő, mint az iparüzem szervezője, csak mint gyáros juthatott közvetlen érintkezésbe a termeléssel, ami előfeltétele annak, hogy tőkéjét a termelésnek gépek útján való javítására fordíthassa. A gyárban önmaga látja, mit és hogyan kell csinálni» hol lehet takarékoskodni idővel, anyaggal, erővel, szerszámmal, ami mind pénzt jelent a számára. A házi iparnál csak a kész terméket látja s ha ő adja a nyersanyagot, ki lehet téve visszaélésnek, csalásnak stb.

Ez az ipari fejlődés csúcspontja: a gyár, amely – mint már láttuk – Angliában 1760 után, a kontinensen a XIX. század első felében létesült, nálunk pedig valójában a tömegesebben most napjainkban alakul ki. A gyár azonban olyan üzem, ami a magántőkének termelési célokra való fordítása útján a nyereségre való kecsegtető kilátás hatására létesül, tehát – amint mondani szoktuk – kapitalisztikus üzem. Így a továbbiak megértése végett a tőke, a kapitális fogalmával is meg kell ismerkednünk.

43. §. *A vállalat és a tőke. Ennek fajai.*

Régebben általában véve s a piaci forgalomba be nem kapcsolódott gazdaságokban még ma is olyan saját vagy családi szükségletek kielégítése végett termelnek, amelyek mennyiségét biztosan ismerik. A magánháztartásokban is oly mértékben szerzik be az árúkat a piacon, amennyire a szükséglet parancsolja, természetesen mindig azokon a határokon belől, amelyeket a gazdasági erő – a vagyon vagy a jövedelem – megszab. Ezekben az esetekben tehát a termelésnek vagy a javak beszerzésének mértékét a fogyasztás nagysága közvetlenül állapítja meg.

A piaci gazdaságban ellenben, vagyis ott, ahol a piac számára termelnek, tehát idegen, 4öt teljesen ismeretlen személyek részére állítanak elő tömegesen javakat, sohasem tudják biztosan elfogy-e az előállított készlet, nem kevés-e, nem sok-e az s mennyi kell valósággal? Ha nem fogy el, már kész veszteség, ha nem eleget termeltek, az is kár. Itt a termelés nem is képzelhető el más alakban, mint *vállalat* formájában, vagyis oly szervezetben, amely egy teljes részletességgel nem ismert s talán meg sem ismerhető piac számára termel s így nagy kockázattal van egybekötve: ha nem sikerül a vállalkozás, akkor a kár a vállalkozót éri, ha pedig sikerül, övé a haszon, a nyereség. Sőt tulajdonképpen nem is azért alakul egy vállalat sem, hogy a társadalom szükségletei kielégíttessenek, s nem valami altruista szempont vezeti a vállalkozót, – hogy pl. megessenék a szíve a mezítláb járó embereken s ezért állítana fel cipőgyárat, hogy ne járjanak hidegben, hóban, sárban lábbeli nélkül – hanem egyszerűen azért, hogy az általa a társadalom számára előállított javakat – amelyeket speciális szóval *árúknak* nevezünk – megvásárolják azok, akiknek azokra szükségük van s ezáltal megtérítsék a vállalat költségeit, ez pedig így nyereségre tegyen szert. Ha nyereségre való kilátás nem volna ott, bizony egyetlen egy vállalat sem létesülne.

A vállalkozók érdeke, hogy az árúk előállításánál, fajtájánál, minőségénél stb. helyesen találja el azt az irányt, amelyet a piac szükségletei szabnak meg, különben nem lesz megfelelő a nyeresége. Hogy pedig ez nagyobb lehessen, minden alkalmat

fel kell használnia, ami a munkával való takarékoskodást, tehát költségkímélést jelent: alkalmas helyre, a nyersanyag vagy a szén közelébe kell telepítenie az üzemet, ellátni azt megfelelő gépekkel, s más munkakímélő, a termelést megsokszorozó és olcsóbbá tevő berendezésekkel, tanult munkásokat kell fogadnia stb. stb.

Mindehhez azonban megfelelő anyagi erő, vagyis *tőke* kell, amelyet pénzben szoktunk manapság kifejezni. Ez a szükséges pénzmennyiség lehet magáé a vállalkozóé vagy lehet másoké, akik neki azt kölcsön adják. Ez a kölcsönadás nem a szomszédok közt szokásos kölcsönös kisegítés alapján történik, hanem merőben olyan idegenek közt jön létre, akik egymással csak a szolgáltatás és ellenszolgáltatás vagyis csere alapján érintkeznek. Épp ezért nem is ingyenes ez a kölcsön, hanem *kamat* mellett adják azt, vagyis díjat kell fizetni annak a használatáért. Ez már – amint alább meglátjuk – hitelügylet. A vállalkozó a saját pénzét, mint tőkét csak a nyereségre való kilátással fekteti a vállalatába, épp így csak a nyereségre – a kamatra – való kilátás mellett adnak kölcsön az arra szoruló vállalkozónak pénzt, mint tőkét, vagyis árútermelésre szolgáló vagyont.

A *kereskedelmi* és a *vállalati* tőke mellett ezzel a *kölcsöntőkét* is megismertük. Mindhárom olyan vagyon, vagy vagyonrész, amit nem a közvetlen szükséglet kielégítésre, hanem árúk termelésére használnak fel s ami a tulajdonosnak jövedelmet, nyereséget biztosít s így az önmaga növelésére szolgál, akár maga a tőketulajdonos szervezi a termelést, akár pedig átadja azt másnak ilyen célokra.

Szokás *álló* és *forgó tőkét* megkülönböztetni. Az álló tőke – gépek, gyári s más épületek, szerszámok, földjavítások stb.-be fektetett pénzösszeg – többször vesz részt a termelésben, alakot nem változtat; a forgó tőke – vetőmag, a gép fűtésére szolgáló szén, fonállá átalakuló gyapot stb. tehát nyersanyag – csak egy termelési folyamat alatt működik közre s azután alakot változtat. Az *alaptőke* a vállalat megindításához, az *üzleti tőke* a vállalat folytatásához szükséges vagyon, pénzben kifejezve.

Minél gyorsabban tér vissza a pénz formájában megtettesült tőke ismét pénzalakban, minél rövidebb idő kell tehát ahhoz,

hogy a termelt árút ismét eladják s érte pénzt kapjanak, annál gyorsabban „forgatja” a vállalkozó tőkéjét, annál többször használhatja fel a pénzt a vállalkozó tőkeképpen, annál jobban kamatoztathatja azt, annál nagyobb a nyeresége is. De minél gyorsabban kelnek el az árúi, annál inkább megelégszik a darabonkénti kisebb nyereséggel, mert tőkéi egy év alatt így is jól kamatoznak („Nagy forgalom, csekély haszon” – mondja a kereskedő). A nagy áruházakban emiatt olcsóbbak az árúk s s emiatt drágábbak rendes körülmények közt azok az árucikkek, amelyeket soká kell a boltban tartani, míg elkelnek, mint azok, amelyeket naponként találnak vevőt. (Wilbrandt.)

44. §. A hitel és a bankok.

A piaci gazdaság korában a vevő esetleg nem tud vagy nem akar azonnal fizetni, amikor az eladó neki az árút átadta. Fizetés helyett csak fizetési ígéretet tesz. Amíg az eladó bízik a vevője ígéretének későbbi teljesítésében, hogy az nemcsak akarja, hanem tudja is teljesíteni azt, addig bizonyára szívesen fogadja a fizetés helyett az ígéretet is, mert azt az állandó üzleti összeköttetés kifejezésének veheti. Ha az eladó részéről történő szolgáltatást a vevő részéről nem nyomban, közvetlenül követi az ellenszolgáltatás, akkor *hitellel* van dolgunk. A hitel így a csere lehetővé tétele, ha a vevőnek csak később lesz pénze s így hitel nélkül nem is tudna vásárolni, de a csere megkönnyítése is egyúttal, ha a vevőnek van ugyan készpénze, de könnyebbség számára az, ha több egymásutáni vásárlást egyszerre, egy neki kedvező alkalommal egyenlíthet ki készpénzzel.

A hitel közvetítésével külön szervek foglalkoznak. Ezek, a *bankok* és a *bankárok*, épp úgy kereskedők, mint azok, akik árukkal kereskednek s akik vevőiknek áruhitelt szoktak nyújtani. Csakhogy a bankoknál az árút a hitel maga, illetve – miután ez pénzre vonatkozik – a készpénz képezi.

A bankok a középkori, főleg olasz városokban létesült pénzváltó üzletekből fejlődtek ki. Ekkor u. i. sokféle pénz forgott az egyes államokban, rendezett állapotok nem voltak az érmeügy terén, a pénzroszabbítást maguk az uralkodók üzték kiváló előszeretettel (nálunk is a „lucrum

camerae” az Árpádok alatt), így külön speciális foglalkozássá vált a különböző pénznemek közt való eligazodás, a pénzváltás stb. A bank szó is az olasz „banco”-ból származik; így hívták a pénzes tálakkal teli asztalt a pénzváltó (cambiator) előtt, aki bizonyos díj fejében váltotta be az idegen pénzt a piacot látogatók számára. A pénzváltók foglalkozása nemcsak egy városra korlátozódott, hanem a környék többi piacait, sőt az idegen piacokat is felkeresték s más pénzváltókkal üzleti összeköttetésbe léptek. Az akkori nehéz közlekedési viszonyok közt a kereskedők is megbízták az idegenbe el-elmenő pénzváltókat, hogy nevökben fizetéseket teljesítsenek, vagy számukra követeléseket behajtsanak. Az ilyen megbízásoknak levélbelieknek kellett lenniök s ez a kereskedelmi váltólevél vagy egyszerűen csak *váltó* (lettera di cambio), amelynek alapján egy harmadik személyt, akire a váltót intézvényezik, tehát az intézvényezettet, a váltó intézvényezője felszólít arra, hogy a váltón kitüntetett rendelvényesnek – ez esetben a pénzváltónak, – vagy – ha ez a váltót forgatmány útján másnak adná át, – a váltó mindenkori tulajdonosának a lejáratkor bizonyos összeget fizessen. A pénzváltóknak ilyen váltólevelekkel, fizetési utalványokkal, megbízásokkal stb. való állandó foglalkozása azt hozta magával, hogy a pénzváltó maga is vásárolt váltókat, kereskedői adósleveleket, vagyis más szavakkal hitelt nyújtott a kereskedőknek. Ez u. i. ha pénzre volt szükséges, eladta váltóját annak lejárta előtt a pénzváltónak; ez a váltó lejáratáig terjedő időre eső kamatot megtartván a maga számára, kifizette annak értékét, *leszámította* azt, s aztán önmaga fordult az adós ellen. Egyes tekintélyesebb pénzváltóknak pedig a kereskedők és a magánosok is átadták pénzüket, hogy fektessék be az üzletükbe s az ezzel elért nyereségből juttassanak nekik részt. A pénzváltók így nemcsak pénzt adtak az arra szoruló embereknek kamat, tehát használati díj fejében, hanem maguk is pénzt vettek, fogadtak el ugyancsak kamat mellett.

Nincs arra szükség, hogy a bankoknak különben nagyon érdekes történetét itt kövessük. Csak a lényegre utalunk. A bankok pénzváltóüzletekből hitelközvetítőkké lettek, aminek az a lényege, hogy a bankok pénzt adnak kölcsön, de a pénzt maguk is kölcsön veszik. A bank hitelt nyújt, azon hitel alapján,

amelyet ő maga élvez. A bank tehát a hitellel kereskedik. Természetesen az ő nyeresége az a különbség, ami az általa igénybe vett és általa adott hitel kamata közt van, levonván ebből a felmerült üzemi költségeket.

Második fejezet.

A piaci gazdaság kialakulásának következményei

I. A pénz, mint az állam intézménye.

45. §. A pénz, mint törvényes fizetési eszköz.

Amikor a piaci gazdaság kialakulása szükségessé tette az érmét, vagyis azt a fém pénzt, amelyik előre megállapított formájú és súlyú, valamint finomsága tekintetében a politikai hatalom által hitelesítve van, akkor azonnal kezdetét vette a pénz tekintetében az államnak, mint valamennyi politikai közület (község, város stb.) felett magasra kiemelkedő központi hatalomnak óriási befolyása.

A pénz ezentúl nemcsak társadalmi jelenség, hanem állami intézmény is egyszersmind. Az állam elrendeli, hogy az érmét *törvényes fizetési eszközként* kell használni. Ő maga is elfogadja, de el kell fogadnia mindenkinek. Az állami akarat a csere általános eszközéből így törvényes fizetési eszközt csinál, a gazdasági értelemben vett pénz jogilag is pénzzé válik, mert mindazokban az esetekben, ahol értékátruházásról van szó, kényszerű módon kell a törvényes fizetési eszközt használni. Külföldön ellenben, ha az ember még nem váltott idegen pénzt, legfeljebb szívességből fogadják el a hazai pénzt, mert az már nem képez ott törvényes fizetési eszközt. De az állam határain belől az állam által forgalomba hozott pénz még akkor is fizetési eszközként szerepel, ha az állam a pénz fém tartalmát csökkenti, vagyis a fém pénzt rosszabbítja, vagy ha fém pénz helyett papírpénzt ad ki, aminek belső értéke nyilván hiányai. Erre példa Ausztria és Magyarország XIX. századbeli pénztörténete. Ezért állítják újabban, hogy a pénz lényege nem az anyagában, a fém tartalomban, hanem csak a formájában van, tehát abban az érvényben, hogy az állam jogi rendje értelmében törvényes fizetési eszközt képez.

48. §. Az érmerendszer.

Az államnak a pénzre gyakorolt hatása kettős. Az állam állapítja meg, hogy mi legyen a pénz anyaga – fém-e s ekkor is nemes vagy nem nemes fém-e, vagy pedig papiros – és emellett, hogy az egyes pénz- vagyis érmedarabok technikailag mily arányban álljanak egymáshoz. Tehát az állam állapítja meg az *érmerendszert*. Emellett azonban az államnak van arra is befolyása, ami a pénznek, mint törvényes fizetési eszköznek a funkcióját érinti, ami külsőleg a *valutarendszer* megállapításában nyilvánul.

Az államok a pénzt elsősorban *nemes* és *nem nemes fémből* állítatják elő. Az ilyen, súlya és fémtartalma tekintetében államilag hitelesített s előirt formájú fémdarab: az *érme*. Az érme azonban a pénznek csak egyik formája. Az állam fizetési erővel oly anyagot is felruházhat, aminek magának csak igen kevés értéke van, pl. a papirost, amiből készült és állami jelzéssel ellátott darabok valóságos pénzzé lesznek, azokból *papírpénz* válik, törvényes pénz: *államjegy*, ami nemcsak pénzt helyettesítő eszköz, mint pl. a bankjegy.

Az érmerendszer alapjául szolgáló súlyrendszert *érmesúly*-nak hívjuk. Ez nálunk a kilogramm. Ezzel rendszeren megegyez a *súlyegység*, ami a, pénzverésnél a kiinduló pontot alkotja. *Pénzegység* az az érmedarab, ami a pénzverés és a forgalom szempontjából egységnek vétetik s amiről szokás az érmerendszert is elnevezni. Pl. frank, korona, márka stb. A súlyegység és a pénzegység egymáshoz való viszonyát hívjuk *pénzlábnak*, ami azt teszi, hogy mennyi pénzegységet vernek ki a súlyegységből. A régi osztrák érték 45 forintos pénzlábon alapult, vagyis a vámfont (súlyegység) tiszta ezüsből ennyi forintot vertek ki. A mai koronaértékben ez úgy van megállapítva, hogy „egy kg. finom aranyra 3280 korona esik”. Egy kg. tiszta aranyból 2790 németbirodalmi márkát, 3444.⁴⁴ frankot, 2480 svéd koronát, 136.⁵⁶⁷⁶ font sterlinget, 1291.⁶⁰ rubelt, 664.⁶² dollárt lehet verni. A pénzláb az egyes daraboknak csak a finom súlyát állapítja meg, de a nemes fémek a forgalomban erősen kopnak, így *ötvényi* kell azok készítéséhez használni, vagyis keverni kell más fémekkel. Ezért van az érméknek *nyers* -vagy *teljes súlya* is. A magyar és

osztrák 20 koronás aranyérmék nyers súlya 6.775067 s tiszta súlya 6.09756 , a 10 koronásoké pedig 3.387538 , illetve 3.04878 gramm. A mi aranyérménk finomsága egyébként 900 ezredrész, vagyis bennük 900 súlyrész arany és 100 súlyrész réz van. Az érmék készítésénél nem lehet mindig pontosan eltalálni a súlyt és a finomságot, ezért a törvény bizonyos *hibahatárt*, megengedett eltérést (remédium, tolerance) állapít meg, ameddig eltérhetnek az érmék az előirt finomságtól és súlytól. Ez rendszeren 2‰ a súlyban és 1‰ a finomságban. Az érmék súlya a forgalomban kopik, így meg kell állapítani a *forgalmi súlyt* is, amelyen alól már be kell vonni az érméket. Ez nálunk a húsz koronás aranyokra 6.74 s a tíz koronásokra 3.37 gramm.

*

47. §. Az érmefajok.

Az érmék fajtái a *folyópénz* és a *jelpénz*. A folyópénz vagy *valutaérme* vagy pedig *értékpénz*. A *valutaérme* oly folyópénz, amelynek belső fémtartalma törvényes fizetési értékének megfelelő. Az állam ezeket csekély díjért – nálunk magánosoknak egy kilogramm tiszta aranyat 6 koronáért – magánosok számlájára korlátlan mennyiségben kivereti. A nemzetközi forgalomban egyedül ezek a valutaérmék szerepelnek s a belföldön ezeket korlátlan mennyiségben kell elfogadni a fizetések teljesítésénél. Ily valutaérmünk az arany 100, 20 és 10 koronás. Az *értékpénz* oly folyópénz, amelynek belső fémtartalma kisebb, mint törvényes fizetési értéke. Magánosok számlájára épp ezért nem verhetik, s az állam is korlátozva van a forgalomba hozható értékpénz mennyisége tekintetében. A magánosok korlátlan mennyiségben kötelesek ezt a fizetéseknel elfogadni. Ilyen az ezüst egy forintos, ami a valutarendezéskor 2 koronával vétetett egyenlő értékűnek. Az ezüst egy forintos belső fémtartalom szerinti értéke azonban nincs 2 korona, hanem ennél jóval kisebb.

A jelpénzek sorába tartozik a *váltópénz*. Ez a kis forgalom lebonyolítására szolgál, lényegesen csekélyebb fémtartalommal, mint amennyi fizetési értéke. A magánosok csak korlátozott mennyiségben kötelesek a váltópénzt elfogadni s az állam csak a törvényhozás által megállapított mennyiségben állíttathatja elő. Váltópénz nálunk az ezüst 5, 2 és 1 koronás, a nikkell

20 és 10 s a bronz 2 és 1 filléres. Ezeket a magánosok csak egy bizonyos mennyiségig: pl. 1 koronást 250 korona, 1 koronást 50 korona, a nikkelérméket 10 s a bronzérméket 1 korona összegig kötelesek fizetesképp elfogadni. (1892. évi XVII. és 1912. évi XX. t.-c.)

Vannak még *kereskedelmi ennék* is, amelyek az állam határain belől nem képeznek törvényes fizetési eszközt, de a külkereskedelmi célokra alkalmasak. Ilyenek Ausztriában a levantei vagy Mária Terézia-ezüst tallérok, amelyeket 1780-as évszámmal s a királynő képével ma is vernek az Afrika északkeleti részével és Arábiával való kereskedelmi forgalom számára s nálunk is a dukátarany, ami a Balkánállamoknak ma is kedvelt pénzneme, amelynek vereteséről az 1868. VII. és az 1892. XVII. t.-c. 9. §-a intézkedik.

48. §. *A valutarendszerek s a magyar valuta rendezése.*

A valuta szűkebb értelemben az állam által törvényes fizetési eszköznek elismert azon pénzfajt jelenti, amelyben mindenki bármely összegig teljesítheti, illetve köteles is teljesíteni fizetéseit. A nemzetközi forgalom becslése szerint a valuta fogalma azt jelenti, hogy nemes fémtől vagy pedig nem nemes fémtől függ-e az illető állam pénzforgalma?

A nemes fémtől függő valutarendszerek sorából bennünket itt csak a mienk érdekel, Ez az 1892. XVII. t.-c-be iktatott valutarendezés óta *aranyvaluta*. Addig nekünk nagyon rendezetlen volt az valutánk, mert az osztrák értékű ezüst érmek mellett nagy számban volt a forgalomban az 1, 5 és 50 forintos államjegy, vagyis papírpénz (még 1891-ben is 378,8 millió ft.), emellett pedig papírpénzjellegűek voltak az Osztrák-Magyar-Bank bankjegyei is, vagyis azokat nem lehetett ércpénzre beváltani, így 1891-ben a valutarendezés előtt a monarchia 263 millió ft nemesérckészletével szemben 588 millió ft volt a papírpénz. Ez egyfelől abban éreztette a hatását, hogy koronként az ezüstpénz ázsióba jutott a papírpénzzel szemben, vagyis 100 ft ezüstpénzt nem 100 fit, hanem – mint 1859-ben – 153.2 értékű ft papírpénzért lehetett csak vásárolni. Amikor az ezüst ezen ázsiója 1878-ban eltűnt, akkor újabb baj következett. Az ezüst kezdett értékében csökkenni s az ezüst valuta-

pénz fizetési törvényes értékének nem feleli meg a belső fém-tartalom értéke. Az ezüst a papírpénzzel szemben is diszázszióba került időnként, úgy hogy-pl. 1878-ban 100 o. é. ezüstforintért csak 99 frt 85 krt adtak bankjegyekben vagy papírpénzben. Az ezüst egy forintos fém tartalma 1879-ben csak 96.⁸⁵ s 1892-ben csak 83.⁰⁷ krajcárt ért a londoni ezüstpiacon. Ilyen állapotok mellett haszonnal járt a külföldön vásárolt ezüstöt behozni az országba s itt magasabb értékű ezüstforintosokká átveretni. Tényleg a monarchia lerakódó helyévé vált az egyre jobban elértéktelenedő ezüstnek s ezért 1879-től kezdve eltiltják az ezüstforintosok szabad veretését a magánosok számlájára.

Ezzel megakadályozták az ország határain belől azt, hogy pénzünk értéke az ezüstforint ^első fémértékének színvonaláig süllyedjen. De a külfölddel szemben előállott bajokat ez nem gátolhatta meg. A nemzetközi piacon u. i. az arany a kizárólagos fizetési eszköz s a mi valutánk értéke folyton ingadozott, ttiert egy kg. ezüst hol ennyi, hol annyi aranyat ért, de folyton hanyatlott. Ez lehetetlenné tett az ország és a külföld közötti ügyletekben minden megbízható számítást és folyton gyengítette az ország versenyképességét a nemzetközi piacon. Ezért volt szükség a valuta rendezésére, amire régóta készült a monarchia s azt 1892-ben meg is kezdette.

A valuta-rendezés első ténye az volt, hogy az aranyvalutára tértünk át. Ez amiatt volt szükséges, mert mindazokban az államokban, amelyekkel élénk gazdasági összeköttetésben állunk, az arany a törvényes fizetési eszköz. Ezek az államok is azért tértek át az aranyvalutára, mert az ezüst az óriás arányokban fejlődő ezüsttermelés következtében is elértéktelenedett. 1873 előtt az arany és az ezüst értékaránya: 1: 15% volt, 1892-ben már 1: 23.⁷² s 1909-ben 1: 39.⁷¹. Igaz, hogy ez az érték hanyatlás jórészben annak is köszönhető, hogy az államok mind áttértek az ezüstvalutára. Az azonban bizonyos, hogy az ezüst értékének hanyatlása következtében csak másodlagos szerepre lett utalva a sokkal kevésbé ingadozó értékű arany mellett.

Hogy pedig nem a márka, vagy a frankrendszerre, hanem a forint megfelezésével létesült korona-értékre tértünk át, annak az volt az oka, hogy 1879-től 1891-ig átlagban egy o. é.

forint 84 aranykrajcárt ért, mert az 1869. XII. t.-c. értelmében vert 20 frank értékű 8 fjt.-os aranynak megfelelő átszámításával 100 aranyforint 119.⁰³² o. é. fjt.-tal volt egyenlő. Mivel pedig egy aranyforint 0.⁷²⁵⁸⁰ gramm finom aranyat tartalmaz, egy o. é. fjt. 0.⁶⁰⁹⁷⁵⁸ gramm tiszta aranyak felel meg. Ez képezi az egyenértéket az új valutarendszerben, amiben több az arany, mine a frankban s kevesebb, mint a márkában. Ha ezekre történünk volna át, akkor a komplikált átszámítás rengeteg bajt okozott volna az alsóbb néposztályoknál. Az új pénzegységnek indokolt volt külön nevet adni s így lett az a korona. Mivel pedig egy o. é. forintnak, vagyis két koronának 0.⁶⁰⁹⁷⁵⁶ gramm finom aranytartalma van, következésképp egy korona 0.³⁰⁴⁸⁷⁸ gramm finom aranyat képvisel. Tehát egy kilogramm finom aranyra 3280 kor. esik. A 900 ezredrész finomság mellett egy kg. ötvözött aranyból 2952 koronát vernek.

A mi aranyvalutánk azonban nem tiszta aranyvaluta. A valutaérmet ugyan kizárólag az arany képezi s annak a magánosok részére való szabad veretese biztosítva van a megfelelő verdedj ellenében. De a valutapénzek és a váltópénzek közé egy értékpénz iktatódott be, a valutarendezés előtti idők valutapénze, mely ezt a jellegét elvesztette: az ezüst egyforintos. Ez pedig értékerme, vagyis” magánosok számlájára szabadon nem verethető, de törvényes fizetési eszközül szolgál s azt korlátlan mennyiségben kell a magánosoknak elfogadniok. Ezért *sánta* a mi aranyvalutánk, mely tisztává csak akkor változik át, ha majd az értékpénzt váltópénz váltja fel. így történt ez a Németbirodalomban is, ahol az 1871, illetve 1873. évben keresztül vitt aranyvaluta tulajdonképpen csak 1910 január 1-étől vált tisztává, amikor is a régi valutából átvett tallérokat, amelyeket 3 márka értékében értékpénzül megtartottak, kivonták a forgalomból. A sánta valuta nem előre kiszelt rendszer tehát, hanem az aranyvalutára való átmenettel előállott kibúvó azon nagy veszteségek alól, amiket az ezüstnek belső fémérték szerinti eladása, vagy váltópénzzé újra való át veretese okozna.

A mi arany valutánk rendezéséhez az 1899. **XXXI.** t.-c.-ben történt meg a második lépés. Ez abban nyilvánult, hogy a már említett kényszerforgalmú papírpénzt az állam bevonta – 1903 február 28. óta semmiféle államjegyet nem lehet többé

fizetés fejében elfogadni – s azt a koronaérték rendszerébe tartozó más fizetési eszközökkel pótolni, elrendelte a koronaértékben való közkötelező számítást stb.

A harmadik és legfontosabb lépés még hátra van s ez a készfizetések felvétele, vagy magyarosabban a *készpénzfizetések megkezdése*. Ez azt jelenti, hogy az Osztrák-Magyar-Bank, amelynek egyedül van joga az osztrák-magyar monarchiában bankjegyeket kibocsátani, vagyis a mindenki által ismert pénzhelyettesítő s a bankra önmagára szóló, kerek összegű, nem kamatozó s a bemutatónak látra törvényes ércpénzben azonnal kifizetendő utalványokat, – 10, 20, K, 100 és 1000 koronás bankjegyeket – fel van mentve a beváltás kötelezettsége alól, bár ez az ígéret minden bankjegy szövegében benne van. így ma még a bankjegyek *kényszerforgalommal* bírnak, be nem válthatók – bár a bank be szokta váltani azokat, de nem köteles arra, – vagyis a bank nem készfizető. Ezáltal pedig a bankjegyek, amelyek csak pénzhelyettesítő utalványok volnának, valóságos papírpénz jelleget nyernek, azaz oly fizetési eszközzé süllyedtek le, amiktől a pénzforgalmat megtisztítani épp a valuta-reformnak volt a legfontosabb feladata. Amíg nincs elrendelve a kötelező készfizetés, addig az arany sem kerül tényleges forgalomba. Pénzünk nemzetközi értékét is csak akkor lehet igazában megvédeni, ha a jegybank korlátlan intéző szerve az arany politikának. Már pedig eddig az időpontig a jegybanknál levő 542.⁶ millió kor.-ra rugó arany mennyiség felett, amit a két kormány a papírpénz bevonása alkalmával tett le nála, a bank szabadon nem rendelkezik s ez a tulajdonába csak a készfizetés megkezdésekor megy át. Amíg nincs készfizetés, addig a váltópénztárak – ma az Osztrák-Magyar-Bank – csak elméletileg kötelesek a váltópénzt aranyérmére átváltani. Az Osztrák-Magyar-Bankkal kötött megállapodás szerint u. i. a jegybank korlátlanul köteles a váltópénzeket bankjegyekre és ezüst forintokra beváltani, de nem arany érmékre, így a népesség azon nagy tömege – kb. négyötöd része –, amely napi bevételeit váltópénzben kapja kézhez, még körülményes és fáradságos átváltás után sem juthat jogilag más korlátlan fizetési eszközhöz, mint bankjegyekhez és ezüst forintokhoz, ha fizetési teljesítéséhez aranyra volna szüksége. (Fellner.) Emellett annyi minden más államhitelügyi és közgazdasági

hátrány jár a mai állapottal, ugyannyira, hogy csak a készpénzfizetés alkothatja a valutarendezés betetőzését. Persze sok minden gazdasági természetű szempont az, ami még mindig késlelteti a készfizetések megkezdését.

49. §. *A pénz a piaci gazdaságban.*

A pénz általános csereeszköz jellegénél fogva épp úgy a legkelendőbb áruvá vált, mintahogy épp legkelendőbb árújellegénél fogva lett a csere általános eszköze. „Pecuniam habens habet omnem rem, quam vult habere”. Ezért óriási a pénzvágy, mert pénz nélkül vagy egyáltalában nem, vagy csak a legnagyobb fáradsággal lehet mindazt az örömet megszerezni, amihez a pénz birtokában bárki könnyű szerrel hozzájut. Ezért kísértenek meg az emberek minden elgondolható – rablás, csalás, lopás, prostitúció, szerencsejáték, spekuláció, uzsora, kizsákmányolás stb. – csak hogy pénzhez jussanak. A legáltalánosabb pénzszerzési mód, ami természetesen az egyedüli gazdasági mód: az eladás, mert az ezáltal való pénzszerzés a vásárlás előfeltétele. Az egyes ember vásárló ereje aszerint nő, vagy csökken, hogy mily. áron adta el a saját árúját. Minél drágábban s minél többet ad el az ember, annál jobbnak ítéli a piacot s ha csak keveset és alacsony árért ad el, nincs vevőereje a többi árúkra, az üzlet pang és válság állhat be a piacon. Ezért általános a törekvés az eladásra: ügyesség, előzékenység, reklám, verseny, az embereknek vásárlásuk arányában való tisztelete emiatt ismert jelenségek a piaci gazdaságban.

Az eladás vágyának felelt meg a merkantilizmus is, amiről már fentebb volt szó (lásd a 31. §-t).

De azért, hogy a piaci gazdaságból eltűnik a természetes csere s a pénzgazdálkodás nyomul előtérbe, nagy bajok állnak elő mindazok számára, akik túlnyomólag naturálgazdaságban élnek. A parasztember, a kisebb birtokos földművelő az adóknak pénzben való fizetése miatt kerül leginkább érintkezésbe a piaci gazdasággal. Az adóra való készpénze hiányzik, terményei egyrészt így el kell adnia, hogy készpénzt szerezhessen. A pénzgazdálkodásra való átmenetel pedig mindig nagy rázkódásokkal jár. Ezt érezte meg a magyar középnemesség is a

jobbágyság szabaddá tétele, a robotmunkának elmaradása után, eladósodásának és törnkrejutásának oka legalább részben ebben is keresendő.

II. A kapitalizmus az ipar terén.

50. §. *A kapitalizmus lényege.*

Fentebb már szólottunk az árútermelés kapitalisztikussá válásáról, a tőkéről és a vállalatokról (42. és 43 §.). Jórészt már akkor kiviláglott, hogy tulajdonképpen miben is áll a kapitalizmus? De ha behatóbban akarjuk azt a gazdasági élet különböző terein való nyilvánulásába vizsgálni, közelebbről is körülírhatjuk. Legáltalánosabban véve a kapitalizmus az a fejlődési fok, ahol az árúk termelése és ezzel együtt a kereskedelem, közlekedés, bankügy stb. is a tőkések, a kapitalisták kezében van, akik nyereségre, profitra tesznek szert azon különböző vállalatokban elhelyezett tőkéik alapján, amelyekben a termelés munkáját bémunkások végzik. Tulajdonképpen e vállalatok mind a nyereség kedvéért létesülnek.

A kapitalizmus kialakulásának megvannak a maga előfeltételei. A kapitalisztikus vállalkozásnál vagyonnak tőkeképpen való felhasználásáról van szó, így tehát megfelelő nagyságú tőkének, vagyis külső formájában pénzösszegnek kell felhalmozódnia annak a kezében, aki vállalkozni akar. De ez még nem elegendő. A vállalkozóban egy szubjektív feltételnek is meg kell lennie: át kell lennie itatva azzal a sajátos, specifikus kapitalista szellemmel és gondolkodásmóddal, ami a nyereségre való kitartó törekvést, a számító, spekuláló érzéket s a gazdasági racionalizmust jelenti. Mindez éles ellentétben van akár a középkori városi gazdasággal, akár pedig a mai naturális paraszti gazdálkodással, ahol a gazdálkodás célját maga az ember képezi. A kapitalisztikus gazdálkodásnál a tőkeszaporítás s ezzel a nyereség nagyobbitása a cél s az ember is csak ennek a megismerésítője: tőkés. A kapitalista társadalom így helyezkedett a régi emberi vonások helyett az üzlet, a nyereség, az üzérkedés alapjára. De ahol ez a szellem hiányzik, s a nyereség utáni vágy nincs meg, ott ritkán van gazdasági fellendülés.

A kapitalizmus kialakulásának ezenfelül objektív feltételei

is vannak. Ilyen elsősorban a magántulajdon a termelési eszközök (gyárok, bányák, gépek, nyersanyag, egyszóval elsősorban a tőke) felett s a különböző szerződések, mint az adásvételi, bérbeadási és bérbevételi, kölcsönadási és kölcsönvételi, főleg pedig a szolgálati és a munkabéri szerződés kötésének szabadsága. Hisz a tőkés a piacon hol mint vevő, hol pedig mint eladó s leginkább, mint az emberi munkaerő bérbevevője szerepel. E szerződési szabadság nélkül nem is állhatott volna elő a kapitalizmus, amelynek nemcsak ily formái, hanem egyenesen anyagi előfeltételei is vannak. Ilyen a kiterjedett piac, ami vevőközöniséget nyújt a kapitalista üzemekben előállított árúknak, ami igénybe veszi a kereskedő szolgálatait, a közlekedés eszközeit s a bankok üzletfeleit szolgáltatja. De ilyen még a megfelelő számú, szabad munkaerő, amelynek egyéni szabadságát és szabad költözködési jogát a jobbjárfelszabadítások biztosítják, amely tehát nincs a göröngyhöz láncolva, mint a jobbjárgy vagy az úrbéres volt, de amelynek nincsenek termelési eszközei, hogy azok útján önálló keresetre szert tehetne, hanem csak ügy képes magát és családját fentartani, ha a kapitalista vállalkozók zsoldjába önként beállva, a formailag szabad szerződéskötés alapján kikötött bérért végzi el a kapitalista üzemekben számára kijelölt munkafeladatokat. Ezek az emberek alkotják a modern terminológia szerinti proletariátust.

51. §. A kapitalista árutermelés.

A tőkés termelés célja a minél nagyobb nyereség. Épp ezért a tőke csak akkor alkalmazza a maga üzemében a technikai találmányokat és azokat az eljárásokat, amik gyakran bámulatba ejtő módon érnek el takarékosagot a munkaerő felhasználásában, hogyha számára ezek költségcsökkenést is jelentenek egyúttal és így a nyereséget nagyobbítják. Az árutermelésben, de meg minden oly téren, ahol a kapitalizmus uralkodik, így egy külön, speciális *kapitalisztikus számítás* állt elő. Ha a kapitalisztikus vállalkozó csak kereskedő, aki a termelés technikájával tulajdonképp nem is jut érintkezésbe, ahhoz esetleg nem is ért, de kapitalisztikus módon számít, akkor a termelés technikája rendesen megmarad eddigi fejletlen állapotában, ha az eddigi nyereség emellett is biztosítva van a vállalkozó részére, így

marad fenn a háziipari decentralizált alakzat igen sokáig a gyermekjátékszer- és a konfekciós iparban. Még akkor is, ha gyárban, tehát egy centralizált nagyüzemben állítják elő az árúkat, megtörténik, hogy a jövedelmezőbb mechanikus eljárásokat az iparfelügyelőknek kell a vállalkozó figyelmébe ajánlani, aki technikai tudatlanságból a régi, megszokott s jövedelmezőségében kipróbált mód mellett maradna. A háziipar nagyon soká fenn marad ott, ahol olcsó a kézi munkaerő s még ott is, ahol a gépi technika különben igen magasra fejlett, mint az Egyesült Államokban, megtartják azt pl. a konfekciós iparban, mert az olcsó bérért dolgozó bevándorlók régi hazájokban így és nem gyárakban dolgoztak. A nagy városok magas házbérei és telekárjai sokszor elrettentik a vállalkozót a gyáralapítástól, aki jobban jár, ha a környező vidéken szervez háziipart s ennek termékeit a városban saját vagy idegen üzletekben elárúsítja, mintha a városban gyárat létesít s ott tömöríti össze munkásait.

A technikai találmányok alkalmasába a kapitalista üzemekben így tulajdonképpen a nyereség rátájától és a bérek magasságától függ. Ha pl. a vállalat átlagos nyeresége a befektetett tőke 10%-ának felel meg, akkor az eddigi kézi munkaerő helyett a vállalkozó csak az esetben alkalmaz gépet, ami – mondjuk – 10,000 koronába kerül, ha ez hasonlóképp meghozza a maga 10%-át. Ez pedig akkor következik be, ha a gépek alkalmazása által megtakarított munkások 1000 korona bért kaptak. Ha ellenben ezek csak 500 korona bérösszeget kerestek, akkor a gépet a vállalkozó nem tudja alkalmazni, mert az kisebb nyereséget ad a számára, mint amennyire neki gép nélkül is kilátása van. Minél kisebb a nyereség átlagos magassága, a profit rátája, annál könnyebben szánja el magát a vállalkozó az emberi munkaerőnek gépekkel való pótlására. És ennek megfelelően annál hamarabb alkalmazzák a gépeket, minél kedvezőtlenebb a tőke szempontjából az arány a munkabér és annak teljesítménye közt. Ha olcsó a munkaerő, akkor nincs indíték gépek behozatalára. Sőt ez esetben a kézi munkaerőt sokszor megtartják még akkor is, ha a géppel nagy munkamegtakarítást lehetne elérni. Általában mindazok az országok, amelyekben olcsó a munkaerő, de az a viszonyokhoz képest megfelelő eredményt ad, nagyon soká megmaradnak a kézi munkaerő mellett,

pl. Oroszország szemben Északamerikával. De ez a piaci gazdaságnak szükségszerű következménye, mert ebben egyedül a magántőkés valósítja meg a technikai haladás eredményeit; ő azonban ezt csak akkor teszi, hogyha az ő tőkéjére eső nyereség nagyobb a gépnek, mint a kézimunkának alkalmazásával. (Wilbrandt.)

Ezért volt a tőke nyeresége szempontjából érthető az, hogy a munkásokat minél hosszabb ideig dolgoztatta s nem ismerte fel hamarosan a munka intenzitásának a rövidebb idő alatt is könnyen bekövetkező emelkedését. Csak az állami beavatkozás – Angliában is csak 1848-ban hozzák be a 10 órás munkanapot! – és a munkások szervezkedése következtében csökkent a munkaidő, kivéve persze ott, ahol nemcsak kapitalista módon gondolkodtak az emberek, mint azt az Owen-féle telepeken vagy Abbé kezdeményezésére a jénai Zeiss-féle gyárakban láthatni. A kapitalista érdek magával hozza az *olcsó munkaerő* alkalmazását. A nők, fiúk s leányok így találnak helyet a gyárakban, dacára annak, hogy ezzel nagyon sok, még pedig a nemzeti fejlődésre szükséges érték mehet, sőt megy is veszendőbe. Emiatt kellett idővel a törvényhozásnak minden államban közbelépnie s a nők éjjeli gyári munkáját s a gyermekeknek bizonyos koron alól való alkalmazását eltiltania. Az egészségi, erkölcsi, gazdasági, társadalmi stb. munkásvédelem, a betegség és baleset esetére való biztosítás stb. emiatt teszi minden állam szociális törvényhozásának oly fontos részét. Magyarországon még elég fejletlen ez a törvényhozás, de már az 1884. XVII. t.-c., a ma is érvényben levő, de átdolgozás alatt levő ipartörvény, az 1891. XIII. t.-c. a kötelező vasárnapi munkaszünetről, az 1893. XXVIII. t.-c. az ipari és gyári munkások baleset elleni védelméről és az iparfelügyeletről, az 1898. II. t.-c. a mezőgazdasági munkásokról, az 1899. XLI. t.-c. a vízi, út- és vasútépítésnél alkalmazott munkásokról és napszámosokról, az 1899. XLII. t.-c. a mezőgazdasági munkaközvetítésről és a segédmunkásokról, az 1900. XXVIII. t.-c. az erdőmunkásokról, az 1900. XVI. t.-c., valamint az 1902. XIV. t.-c. a mezőgazdasági cselédek és munkások segítő pénztáráról, az 1907. XLVI. t.-c. a mezőgazdasági munkások részére építendő munkásházakról, az 1891. XIV. és az 1907. XIX. t.-c. az ipari és gyári, illetve az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére

való biztosításáról stb. – mutatják az állam gondoskodásának kezdetét a mi hazánkban is. Mindezekkel majd a második könyvben behatóbban foglalkozunk.

De a kapitalisztikus termeléssel szorosan összefügg a munkaerőnek koronként parlagon való hevertetése, a *munkanélküliség* is. Nemcsak az, hogy a munkapótló és munkatakarító gépek sok-sok munkaerőt tesznek feleslegessé s így a felszabadult munkaerő alkalmazás nélkül marad, hanem válságok idején sok százezerszámra marad munka- s így megélhetés nélkül a munkáskéz, aminek gazdasági kárait bővebben ecsetelni fölösleges. Mezőgazdasági országokban, hol még az otthoni munka, mint szervezett népipar nem nyújt a földművelő lakosságnak megfelelő megélhetést, télen igen magasra rúg a munkanélküliek száma. A Magyarbirodalomban az 1900-iki népszámlálás alkalmával csak a tulajdonképpeni ipar körében is 82,584 egyén volt munka nélkül, ami az ipari segédszemélyzetnek 18.2%-át teszi. Ezek fele az akkor válságban levő építőiparra esik. Az összes munkanélküliekből 42.7% tényleges munkahiány miatt \volt kereset nélkül, míg betegség miatt csak 6.7%. A munkanélkülieknek Budapesten és környékén 1914. évi március 21-én tartott összeszámlálása alkalmával 30.000 munkanélkülit írtak össze. Ez a budapesti és környékbeli ipari és kereskedelmi munkásságnak mintegy 15%-át teszi, sőt a munkanélküliek kérdésével behatóan foglalkozók véleménye szerint ez a százalékszám az egész ország munkanélküli munkásságának az arányszámául is ígérkezik. Ugyanekkor január 31-én a hivatalos adatok szerint a Németbirodalomban csak 4.7, Angliában 2.3, Franciaországban pedig 4% volt a munkanélküliek arányszáma. A földművelésnél pedig az 1910. évi miniszteri kimutatás szerint tavasszal 52, nyáron 74, ősszel 60 és télen 36, vagyis összesen évente csak 222 nálunk a férfiak munkanapja. Elképzelhető, mennyi munkaerő hever parlagon így minálunk. A kivándorlás is ezért függ össze oly szorosan a munkanélküliséggel. Ezen tények láttán érthető, hogy a munkanélküliség esetére való biztosítás a különböző nyugati államok szociálpolitikájának egyik főkérdése. (Lásd 105. §.)

Magyarországon rendszeresen ma még csak az ipari munkások szakszervezetei segítyezik a munkanélkülieket (1908-ban 378,438 korona munkanélküli segélyt nyújtottak); alkalmilag,

helyel-közzel az egyes városok is (Debreczen városa pl. 1918 telén 20,000, Budapest pedig 100,000 koronát adott e célra a pillanatnyi nyomor segélyezésére).

A kapitalisztikus termelés mellett így jut uralomra a tőke. Ami nem nyújt kilátást a nyereségre, arra nem akad vállalkozó. Népevelés, művészet, tudomány így marad szegényebb társadalmakban az állam feladata. Így nyomja el az újságírókat a tőkés kiadó, akinek gazdasági érdeke képezi legtöbbször az újságok „közvéleményét”. A nyereség utáni vágy és törekvés így visz túltermelésre s visz válságokhoz. A kapitalisztikus gazdasági élet ezért szenved valóságos neurasztériában, hajtja szenvedéllyel a nyereség után a vállalkozót, aki, mihelyt kilátása nyílik arra, remél, spekulál, majd csalódik, leverődik, aggódva, bátorság nélkül, fáradtan, amíg újabb kilátások ismét fel nem emelik. (Wilbrandt.)

52. §. A kapitalista és prekapitalista iparüzemalakzatok összeütközése.

A 29. §-ban már volt szó a nagyüzemek technikai előnyeiről s a nagyüzemek fejlődésére ugyanott egyes statisztikai adatokat is felsoroltunk. Most már, a kapitalisztikus árútermelés lényegének megismerése után nyilvánvaló az a gazdasági ok is, ami a nagyüzemeket, a kapitalista alapokon álló, tőkeerős ipari vállalatokat fölényre juttatja a prekapitalista jellegű kisipari üzemalakzatok felett. A két üzemalak: a gyár és a kézmű közt emésztő verseny és éles harc dül, ami legtöbb esetben a kisüzem kárára dől el. A gazdasági élet mai szervezete mellett, melyet a profit hajszolása jellemez, elképzelhető, mily óriási a munkapazarlás a nem megfelelő módon organizált s elforgácsolt kisüzemekben, hisz ezek létét a legtöbbször tulajdonképpen csak a meg nem fizetett inasok ingyen munkájának rendszere tartja fenn. (Sombart). De másfelől, hogy ha a nagyipari alakzat: a gyár sem települ megfelelő helyre (32. §.), akkor a sok szállítási költséggel ott is épp annyi kiadás pocsékolódik el.

Annak, hogy a gyár és a kézmű közötti verseny a gyár javára dől el, a példáit elsősorban azon iparágaknál láthatjuk, amelyeket „árútermelő iparágaként nevezhetnénk, szemben a csak „munkatermelő” iparágakkal. Ez utóbbiakat (cserépfedő, má-

zoló, fényező, szobafestő, kőműves, köszörűs, kövező, kút-mester stb.) nem a gyár fenyegeti, mert hisz ha ez érinti is őket versenyével, az csak közvetve, inkább más fogyasztási cikkek behozatalával történik. De ezek az iparágak is koncentrálnak nagyvállalatokban s így a kis mesterembert szintén sújtja a tőke. Az árútermelő iparágaknál egész érthető a versenynek a gyár javára való eldőlése. Ugyan itt is vannak iparágak, amelyeknél – gombkötő, paszományos, süveges, ötvös, sarkantyus, gyertyamártó, gubás, kötélverő stb. – talán nem mindig közvetlenül a gyári verseny okozta a kisiparág pusztulását, hanem az ízlés változása, a népviselet átalakulása, új fogyasztási cikkek divatbajövele.

Ámde még a fogyasztás eltolódása, a népszokások és a divat megváltozása is összefüggésben van a gyáriiparral s a kapitalizmus tömeges árútermelésével. Ez az eltolódás a kézművességnek majdnem minden ágát érinti, amennyiben a gyár oly új, olcsó és célszerű termékeket állít elő, aminőket a kisipar eddig még nem produkált. Az olcsó és kényelmesebb cipő így szorítja ki a csizmaviseletet, a drótkötél-a kenderkötelet, a hajlított házi bútor az asztalosmesterek által készített székeket, a bádóg-és vasedény a farocskát és dézsát, a celluloid- és guttaperchafésű a szarufésűt, a cerezin- és stearingyertya a viasz- és faggyúgyertyát s tesz tönkre természetesen egy csomó kisiparost. Sok iparágnál a termékek javítása is ki van zárva, mert az olcsó árú nem bírja meg a javítás aránylag drága költségét.

Amely kis iparágaknál a készletre való termelés valamilyen nélkülözhetetlen előfeltétele volt a kisipar virágzásának, – amint azt a vásároló iparoknál láthatni – ott a vásárok jelentőségének hanyatlása elég érezhetővé vált. De egyszersmind ezek az iparágak voltak azok, amelyeknél már korán megszakadt a mesterember és a megrendelő közti viszony. Ez pedig azzal a következménnyel is járt, hogy utat mutatott a gyárak – a szintén tömeges termelésre, nagy készletre dolgozó kapitalista üzemek – versenyének. Ezzel a készlettel s a nagy gyári tőke előnyeivel pedig bajosan tud megküzdeni sikerrel a kisiparos mesterember.

Az árútermelő iparágaknál érezhető leginkább a termelés területének a szűkülése. A gyári viszony hatása abban nyilvánul, a gyár a kisipart csak részleges termelésre szorítja. Ez azt

jelenti, hogy a mesterember csak félig kész termékeket, vagy csak egyes alkatrészeket állít elő, amiket azután kész termékekké a gyárban dolgoznak fel. De lehet a gyárnak az a hatása is, hogy a kisipari ágak specializálódni kénytelenek, vagy pedig hogy boldogulhassanak, az árútermelésről kénytelenek áttérni a munkaalkalmazásra, s csak mint munkatermelő kisipar élhetnek tovább, így marad azután sokszor csak a javítás munkája a kisiparnak, ami sok esetben a gyárak melléküzemébe szorul vagy pedig a kisiparos otthoni munkássá válik, aki a vállalkozó részére a vállalkozó nyersanyagát dolgozza fel bérért s önállóságát teljesen elveszti.

Így jött létre az egész kisipari kérdés, s vele együtt a kispolgári középosztály kérdése, ami a szociálpolitikának egyik igen fontos problémája.

A kisipar sorsa elég vigasztalannak látszik, mert néhány, csupán kisüzemi alakzatra alkalmas s akkor is munkatermelő iparág (pl. a borbélyok. Debreczenben egyetlen borbély sincs, aki 3 segédnél többet alkalmazna) kivételével a kapitalista üzemek versenyét csak ideig-óráig bírja ki. Kevéssé kapitalista jellegű országokban azonban megmarad a kisipar területének a vidék és feladatának a javítás munkája, ami belátható időn belül a kisipar létét úgy, ahogy; fenn fogja tartani.

63. §. A kapitalista nagyüzemek versenye és a tömegfogyasztás.

Minden nagyipari kapitalista üzem létesülésének egyik előfeltétele – amint arról már tettünk említést – a kiterjedt piac s annak a kapitalista üzemekben előállított árúk utáni nagy kereslete, az árúk tömeges fogyasztása. Ezért jellemző a mi korunkra a kapitalista felfogás, hogy t. i. a fogyasztás igen értékes ténykedés s a fényűzés – a fogyasztás igen bő s a szükségeset jóval meghaladó mértéke – hasznos. Ezért szokták mondani azt is, hogy a gazdag emberek kötelessége pénzt hozni forgalomba s még kedvezőtlen konjunktúrák esetén sem szorítani meg szükségleteik kielégítését, hisz különben az árúk kelendősége csökken, mert nincs vevőközönség. Hasonló ehhez az az újabb érv, hogy a magasabb munkabérek amiatt kedvezők, mert a munkás többet fogyaszt, tehát több árút vásárol. Nyilvánvaló, mily ellenmondás áll így elő a régi köz-

gazdasági írók azon felfogása közt, amelyik a takarékoságot és a tőkegyűjtést hangsúlyozta mindenkor s azon újabb felfogás között, amelyik a luxust és a fogyasztást dicsóíti. A gazdag embernek imputált kettős feladat azonban ellenmondásba jut egymással, hogy t. i. mint tőkés vagy munkaadó adjon munkát, tehát adjon alkalmat a termelésre és emellett fényűzően fogyasztson, hogy az árúk kelj ének el. A kapitalista társadalom önellonmondása éppen abban áll, hogy a nagyiparra nézve annál inkább nélkülözhetetlen az árúk tömeges kelendősége, minél inkább előrehalad a tőkefelhalmozódás, de ha az árúk nem kelnek el: válság, pangás következik be s összeomlanak a vállalatok. Ekkor pedig a munkanélküliség is ott van fenyegető rémül. Jellemző tehát, hogy nem a szükségletkielégítés a fontos, nem ez a cél, hanem az árúk piacra hozása, mert az árúk tömeges kelendősége előfeltétele a nagyiparnak, csak hogy ez s maga a piac egyáltalán nincs annyira szervezve, hogy az árúk kelendősége mindig biztosítva lehetne.

Megérthető ezek után az a közkeletű felfogás is, amely a nagyipari árútermelési – tehát a piaci gazdaság számára termelő – alakjának, amely mint vállalat nyereségre törekszik, teljesen megfelel, hogy a „publikumot nevelni kell a vásárlásra” s hogy a „vállalkozó feladata új szükségletek ébresztése az emberekben”. És a vállalkozó meg is oldja ezt a feladatot: őt a szükség kényszeríti arra, hogy amennyire csak lehet, növelje a fogyasztást minden fölösleges árúban. Mi mindenének kell egy mai embernek lenni! Ruházatban, lakásberendezésben, gyermekei játékszerében stb.! Ott az „új szükségletek ébresztése”. Kitalálnak egy-egy luxuscikket, de ez drága és a kevésbé vagyonos ember nem tudja megvásárolni, pedig az divat, kitalálnak tehát azonnal egy szurrogátumot is, ami olcsó, de ami elértékteleníti a nagy fogyasztás folytán a drága eredetit. Igazán túl vagyunk halmozva oly árúkkal, amik hitványak és semmit sem érnek, de amiket el kell fogyasztanunk, fel kell használnunk és oly vadászat folyik a vásárlóképes rétegekben a vevők után, hogy az sokszor túrheterlen.

Ott vannak a kereskedelmi utazók s a gyárak képviselői. Ezek fontosságát az árúk kelendőségének fokozására senki kétségbe nem vonhatja, de mily óriás költségekkel kar ez a termelőre! Hát még a reklám s a reklámharcnak sikeres meg-

vívása, az üzletek megfelelő berendezése, a kirakatok rendezése. Mennyi munkaerő pazarlódik el ezekre! Pedig manapság a tömegtermelés fejlesztése céljából mindez nélkülözhetetlen, mert tudatni kell a közönséggel, mit állítottak elő s hol és mit vásárolhat az? A piaci gazdaság korában magával hozza ezt az árúk kelendőségének bizonytalansága, a nagy verseny, végsőleg tehát a fogyasztás szervezetlensége.

Más oldalon ott van a fogyasztó közönség kedvében járás azzal, hogy a boltokat késő estig tartják nyitva. Az üzletek este 8 órakor való bezárása törvényileg még csak Budapesten van minálunk biztosítva. Tessék ehhez elgondolni azt a szegény kereskedősegédet, vagy elárusító leányt, aki korán reggeltől késő estig ott van az üzletben lekötve. De ott vannak a pékek, az újságírók stb., akiknek az éjszaka a munkaidejük. Minő ferde életmód és minő sajtóságos fejlődés következik ebből. A versenyharc folytán beállott nagy specializálódás következtében a mai ember csak a maga foglalkozásának élhet s más nem is lehet. Ezt ismerte fel már Ferguson, aki 1750-ben mondta: „helóták nemzete lett belőlünk, nincs köztünk egyetlen egy szabad ember sem”. S ha ez megáll valahol, úgy az iparban, ennek a munkamegosztásában érvényes az. Ez hat az emberre a maga egyoldalúságával, léleknélküliségével és monotóniájával. A kézműves mesterember, meg a földművelő még csak bele viheti a maga lelkét a munkájába: a gyári munkás soha sem.

Azt azonban elképzelni sem lehet, hogy a világ visszatérjen a kézművességhez s feladja mindazt az eredményt, amit az ipar terén a munkamegosztásnak köszönhet. A kivezető csak az, hogy az egyest az összesség érdekében való legmagasabb fokú használhatóságra kell specializálni, de ugyanakkor integrálni is kell mindenkit harmonikus, teljes személyiséggé. Vagyis az egyes ember egyoldalú legnagyobb teljesítménye csak eszköz legyen, de mindenkinek minden oldalú fejlesztése alkossa a célt. Legyen szabad ideje mindenkinek arra, hogy a foglalkozásában teljesített munkája mellett emberként is élhessen. Persze ez nem valósulhat meg annak a konkurrenciának a világában, amelynek a hangulata az árúk kelendőségének időszakonkénti hiánya következtében sokszor nyomott s ennek folytán mindig retteg, hanem csak akkor, hogyha megfelelő szervezetek létesülnek.

(Wilbrandt.) Ennek nyomai megvannak már az állam s a községek beavatkozásában, a munkásszervezetekben, a munkaadók organizációjában, a fogyasztási szövetkezetekben stb., amikről alább még bőven lesz szó.

54. §. Az ipari kartellek.

A piac növekedésével, a nagy arányú árútermelés fokozódásával mindinkább küzdelmesebb a verseny az egyes vállalatok között. A nagyobb vállalatok versenye megfojtja a kisebbeket, de a harcot kibíró nagy vállalatok előtt is kézzelfoghatóvá válik az emésztő versenyharc veszedelmei ellen való szabadulás gondolata, ami abban áll, hogy a vállalatok szüntessék be egymás ellen a versenyt s adott előnyeiket jobban kihasználandó, egyezzenek meg egymással a termelés tekintetében. Ha a fogyasztást már nem tudják szabályozni, legalább a termelést szabályozzák. Társas megegyezéssel így jön létre a termelési ágaknak a monopolizálása s így lép a szabad verseny helyére a monopólium. Az ezt megvalósító vállalati alakzatok a *vállalkozók vállalatai* vagy *egyesülései*, névszerint a *kartellek* és a *trösztök*, mint állandó s a *ringek*, mint alkalmi egyesülések.

A kartellek legfeljebb 30 éves múltra tekinthetnek vissza, de a rövid idő alatt is oly hatalmas fejlődést mutatnak fel, hogy a modern gazdasági élet legjellemzőbb és legjelentősebb alakulásai közé kell őket soroznunk.

A kartell a piac monopolisztikus kihasználására, a termelésnek és az eladásnak monopolisztikus biztosítására szabad megállapodás alapján létesül a vállalkozók közt, akik az egyesülés után is megtartják önállóságukat. Tehát az a kartell célja, hogy a piac feletti uralmat állandóan biztosítsa magának, természetesen a lehető legnagyobb tökenyereség végett. Így alakulnak ki azután az eladás feltételeinek s az áraknak szabályozására, a termelésnek az egyes vállalatokban való korlátozására, az árúk elhelyezési területének beosztására, a munkakerők utáni kereslet s a nyersanyag, vagy félgyártmány utáni kereslet szabályozására, az össztermelés kontingentálására, a külföldön való eladás szabályozására stb. stb. kartellek, amiket külön elnevezéssel kondíció-, ár-, redukció-, rayon-,

munka-, beszerzési, kontingentáló és kiviteli stb. kartelleknek is hívunk. Kitűnő példája a kartelleknek a vaskartell. Ennek hivatalos szervezete is van. Külön kartellt képeznek az összes magyarországi és külön kartellt az osztrák vasművek s a két országos kartell egy külön szerződésben szabályozza Magyarország és Ausztria egymásközi vaskereskedését. Meg van szabva, mennyi vasárút szabad a magyar műveknek Ausztriában és az osztrák műveknek Magyarországon eladniok. A kartell, amelyhez a magyar állami vasművek is hozzátartoznak[^] 1917-ig van megkötve. Ez a kartell nemcsak az eladási árat szabja meg egyöntetűen, hanem azt a mennyiséget is, amit minden egyes gyár a belföldi piacon eladhat. – A puhafakartell a belföldön tulajdonképpen csak árkonvenció, külön kartell-organizáció csak a kivitelre van, de azért a tökenyeresség fokozását valamennyi kartell közt ez érte el leginkább. 1900 óta legalább is 100%-kal emelte az árakat. – A cukorkartell ár-kartell, mert megszabja az árakat, amennyiért a cukrot a piacon eladni lehet, de kontingentáló kartell is, mert felosztja a termelést az egyes gyárak közt, hogy ezek a belföldi fogyasztásnak hány %-át láthatják el. Emellett havonként azt is megállapítja, hogy az egyes gyárak belföldi kontingensüknek hány %-át hozhatják a következő hónapban piacra, hogy így a belföldi verseny s vele minden áringadozás teljesen kiküszöböltessek, (Varga.)

A kartellek hatása az egyesült vállalatokra a nyereség növekedésében, a kartellált vállalatok hatalmi pozíciója emelkedésében s a vállalatok értékének növekedésében nyilvánul. De a vállalatok szabad mozgása csorbul a kartell által, mert a vállalkozók közt nincs többé titok: a kartellált üzemek egymásra nézve nyilvánossá válnak. A kartellen kívül álló vállalatokra még erősebb a kartell hatása. Itt dül csak a legemésztőbb verseny, úgy hogy ezek legtöbbször nem is tudnak mást tenni, mint csatlakozni a kartellhez. A munkások szempontjából az egyenlékenyebb foglalkoztatás s az állandóbb bérek épp úgy lehetnek a kartellalakítás következményei, mint ellenkezőleg a munkások elbocsátása a konjunktúra változása idején, vagy fúziók alkalmával. A fogyasztók közönség szempontjából a magas árak, a kereskedők szempontjából ezeknek sokszor csak a kartellek ügynökeivé való lesüljedése, a nagyüzemek-

nek a kicsinyek rovására való erősítése, a külföldi olcsó termékekkel szemben a versenyképességnek a belföldi magas árak miatti csökkenése s a kiviteli jutalmak osztogatására való ösztönzés még a kartellek által előidézett hatások.

A kartellalakításnak a nagyipar a főterrénuma, de a közlekedés, a biztosítási és bankügy is alkalmas arra. Az egyes külföldi államok már hoztak törvényt a kartellekre. Minálunk eddig csak törvénytervezetet csináltak, de ez törvényerőre eddig még nem emelkedett.

55. §. *A trösztök.*

A tröszt (trust) már teljes összeolvadást jelent a kartellel szemben, vagyis a legkülönbözőbb vállalatoknak közös kézben való egyesítését. Míg a kartelleket, mint „viribus unitis” működő vállalatokat jellemezhetnek leginkább, addig a trösztökre az „e pluribus unum” kifejezés illik. Ma a tröszt – amelynek eredete az amerikai jog által megengedett trust-intézménnyel van összefüggésben, ami azt jelenti, hogy ott valamely dolog kezelését s az afelet való rendelkezést át lehet ruházni egy megbízottra, a trustee-re a tulajdonjog átadása nélkül, amint ez a petróleumiparban 1881-ben az egységes vezetés céljából történt – vagy ugyanazonfajta vállalatok fúzióját jelenti, vagy pedig az olyanokét, amik különböző, egymásra utalt termelési stádiumot mutatnak. Sőt tulajdonképp még ez sem kell ahhoz, hogy tröszt legyen előttünk, hiszen a világ egyik leghatalmasabb trösztje, az acéltröszt, amelynek élén Carnegie áll, sok acélmű összeolvadásából állt ugyan elő, de emellett mindenféle bányát művei, emberek és árúk vizén és szárazon való szállításával foglalkozik, kikötőket, vasutakat, dokkokat épít, sőt földek vásárlásával s azok javításával is foglalkozik. A trösztök így óriási kollektív vállalatok, s van köztük olyan, amelyiknek magának több tőkéje van, mint az összes németországi részvénytársaságoknak. A trösztökre valóságos iskolapélda a whisky-tröszt. Ez 80 whisky-gyárat szerzett meg, de ezekből 68-at csakhamar becsukott s a termelést csak a 12 legjobb gyárra korlátozta s ezekben sokkal többet állított elő, persze olcsóbban, mint az addigi összes gyárakban. Ily nemzetközi alakulást terveztek a hajózás terén, amelynek célja a fölösleges hajók összevásárlása

és lebontása lett volna. A szénbányászat terén is van hasonló alakulás: a nem jól jövedelmező bányákat pihentetik s a rentábilisakat művelik csupán, hogy a haszon nagyobb legyen, így csinálnak organizációt ott, ahol eddig az még remélhető sem volt. Természetes azonban, hogy ezt csak kevés, de célszerű módon berendezett s igen nagy üzemekben lehet megvalósítani.

A trösztök az amerikai gazdasági élet termékei s az európai kontinensen nem is lehet még ma trösztökről beszélni, vagy ha igen, ahogy újabban nálunk is szokás malomtröszttről vagy banktröszttről szólni, az nem tulajdonképpen tröszt, hanem csak monopolizlikus nagy kollektív vállalat, amely a legrentábilisabban akarja kihasználni a részvénytársasági forma mellett könnyen megszerezhető s a közös kézben egyesíthető vállalatokat.

A kartell nem használja ki egészen az egyes üzemeket, amelyek függetlenségüket az egyesülés után is megtartják. A kartellnál a szabályozás csak a kontingentálásban vagy az üzemmórlátózásban nyilvánul. A tröszt ellenben teljesen abbanhagyja a termelést az olyan üzemben, amelyik nem megy jól s azokra koncentrálja a termelést, amelyekben feltétlenül nagy a nyereség. A kartell a szállítási és árúelhelyezési költségeken takarékoskodik, a tröszt a termelési és az üzemvezetési költségeken.

A tröszt a jövő fejlődés alakzata, mert egyedül csak ez küszöböli ki – már amennyire az egyáltalán lehetséges – azokat a hátrányokat, amelyek a piaci gazdaság szükségszerű következményei.

III. A kapitalizmus a bankügy terén.

56. §. *A bankügyletek.*

A 44. §-ban volt már szó a hitellel kapcsolatban azokról az intézményekről, amelyek a hitellel kereskednek: a bankokról. A kapitalizmusnak ezekre gyakorolt hatását akarván vizsgálni, előbb azokkal az ügyletekkel kell megismerkednünk, amelyeket a bankok hitelnyújtás vagy hitelígénybevévés alkalmával kötnek.

Aktív bankügyleteknek azokat nevezzük, amelyeknél a bank hitelt nyújt, tehát hitelezővé válik. Ilyen a *váltóleszámitolás*,

a váltók eszkömpálása, amely a mai bankoknak egyik igen fontos ügylete. Ennek technikájáról már volt szó. A Magyar-birodalomban az 1910. évben 12.⁸⁷ milliárd korona értékű bankszerű váltót számítottak le. Ez az üzletág a bankok szempontjából főleg azért bír nagy jelentőséggel, mivel a bankok rendszeresen maguk is tovább adják a lejárató idő előtt a váltót, nagyobb bankoknál *visszleszámítottatják*, reeszkomptáltatják azt s így visszanyerik a váltóleszámítolásba fektetett tőkéiket. (Az 1910. évben a Magyarbirodalomban 5.⁵⁹ milliárd korona értékű váltó került visszleszámítolásra.) A nem kereskedelmi ügyletekből származó váltók leszámítolása egyszerű kölcsönügylet, amelynél az egyik aláíró a tulajdonképpeni adós, a többiek pedig csak kezesek.

Aktív bankügylet a *lombardüzlet*, ami ingó zálogtárgyakra, főleg arany- és ezüstneműekre és értékpapirosokra való kölcsönnyújtást jelent. A kölcsönvevő a banknál elhelyezi, zálogba adja ingóságát, hogy az a hitel biztosítékául szolgáljon. A magyarbirodalmi összes bankok az 1910. évben 273 millió korona kölcsönt adtak lombardokra, vagyis kézi zálogként átadott értékes ingóságokra. A lombardüzletnek egyik faja az a kézi zálogüzlet, amelyet a zálogházak folytatnak, csakhogy ezek nemcsak arany- és ezüstneműekre és ékszerekre, valamint értékpapirosokra, hanem más ingóságokra is adnak kölcsönt. A zálogházaknak a középkorban jótékonyági jellegük volt. Innen a nevük: monte di pieta, s franciában ma is mont de piété. Nálunk az 1881. XIV. t.-c. szabályozza a kézizálogüzletet. Ezzel 2 m. kir. zálogház (Budapest) s emellett 82 magán-, 146 pénzintézettel kapcsolatos s 28 egyéb jellegű zálogintézet foglalkozik. Ezek 1910-ben összesen 72.⁸ millió koronát adtak kölcsön ingóságokra.

Aktív bankügylet a *jelzáloghitel*, amelynél az adós a bank által nyújtandó hitel biztosításául ingatlanát köti le, ezt azonban nem adja át, mint a kézizálogügyletnél, hanem telekkönyvileg terheli meg, vagyis annak a közhitelű könyvnek, amelybe minden ingatlanbirtok be van vezetve, megfelelő teherlapjára bíróilag bekebelezik a bank zálogjogát. Az ingatlant az adós eladhatja, de a vevőre átszáll a bankteher is.

A jelzáloghitel (hipotékárius hitel) nagyon fontos ága a hitelüzleteknek. A hazai bankok által nyújtott jelzálogkölcsönök összege az 1910. év végén 3.⁴⁵ milliárd koronát tett. Ebből a

földbirtokra 2.³⁵, bérházakra és gyárakra 1.¹⁰ milliárd korona esik. De a bank, mely jelzáloghitel nyújtásával foglalkozik, tőkét nem tudja oly gyorsan forgatni, mint a váltóleszámítólással foglalkozó intézet, mivel a jelzáloghitel rendesen hosszú le járatú, az évek egész sorára szól; a kölcsönt rendszerint évenkénti vagy félévenkénti részletekben fizetik vissza s e részletekben a kamat és a törlesztés is befoglaltatik (törlesztéses, amortizációs jelzálogkölcsön). Ily körülmények közt a banknak gondoskodnia kell arról, hogy kölcsönadott tőkét mégis forgathassa. Ezt az u. n. *záloglevelek* kibocsátásával éri el. A kölcsönt nem készpénzben adja, hanem záloglevelekben, amelyeknek a tőzsdén rendes áruk van s a kölcsönvevő ott adja el az értékpapírosokat, hogy készpénzhez jusson. De az u. n. árfolyamérték a névértékkel nem egyez meg s aki jelzálogkölcsönt vesz fel, az minden 100 korona kölcsönért tulajdonképpen csak 98 koronát kap, ha ennyi a záloglevél árfolyama. Hogy azonban a záloglevelek árfolyama ne nagyon szálljon le, ami bekövetkezhetik, ha sok záloglevelet visznek a piacra, a bank készpénzben fizeti ki a kölcsönvevőt, persze a záloglevél árfolyamértéke szerint s a kiadott kölcsönnek megfelelő mennyiségben ő, a bank hozza piacra a zálogleveleket a neki éppen megfelelő időpontban. E záloglevelek adása-vevése útján a bank mindig hozzájut kiadott tőkéhez.

A záloglevélkibocsátás nagy megbízhatóságot tételez fel. Ezért az államok rendesen csak egyes bankokat ruháznak fel ennek a jogával s e bankoknak kedvezményeket nyújtanak, így Magyarországon az 1876. évi XXXVI. t.-c. külön biztosítási alapot (400,000 korona) kivan azon bankoktól, amelyek ezzel az üzlettel foglalkozni akarnak s adómentességet nyújt azoknak a zálogleveleknek s óvadékul a maga pénztárainál elfogadja azokat, amelyeket legalább is 3 millió korona biztosítási alappal bíró jelzáloghitelintézet bocsátott ki (1889. évi XXX. és 1897. évi XXXII. t.-c.).

Aktív bankügylet még a *folyószámlaiüzlet*. A bank ennél bizonyos zálogtárgy letétele vagy kötelezvényen alapuló biztosíték, esetleg kezesség mellett hitelt nyújt egy bizonyos összegig, amelyet az illető fél tetszés szerinti részösszegekben vehet igénybe s épp így téríthet vissza. A bank minderről részletes feljegyzést, folyószámlát vezet.

A *passzív* ügyleteknél a bank kerül adósi viszonyba, vagyis ő vesz hitelt igénybe. Ezen ügyletek közé tartozik a *betéti ügylet*, amikor a bank a betevőktől pénzt fogad el, annak használatáért kamatot fizet, de maga azt váltóra, kötelezvényre stb. szintén kamat mellett kölcsön adja. A bankokban s főleg a takarékpénztárakban, amelyek elsősorban foglalkoznak a bankügyletek ezen ágával – ez utóbbiak eredetileg jótékony jellegű intézetekképpen alakultak meg; nálunk a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Fáy András kezdeményezésére 1839, illetve 1840-ben – sok kisebb-nagyobb betét gyűl össze, ami tekintélyes összeget nyújt a hitelkereső közönség szükségletei kielégítésére. A bankokban elhelyezett takarékbetétek s ezek tőkésített kamata a Magyarbirodalomban 1910 végén 3.⁶⁷ milliárd koronát tett ki.

A takarékpénztárak ma már épp oly bankintézmények, tehát nyereségre dolgozó vállalatok, akár csak a többiek. A jótékonyági jelleg csak a *postatakarékpénztárnál* van meg, amelyet nálunk az 1885. IX. t.-c. szervezett. Ennek az előnye abban van, hogy a legkisebb összeget-is, minden alakszerűség nélkül elfogadja, a postahivatal egész nap hozzáférhető s az egyik helyről a másikra költöző munkások, cselédek stb. bármelyik postahivatalnál kivehetik betéteiket. Ezek 2000 koronáig védve vannak a végrehajtás alól s adómentességben részesülnek.

A bankok betétei rendszeren három alakban ismeretesek: *betéti könyvecskék*, *pénztárjegyek*, amelyek a kis forgalomban nem szerepelnek, kérek összegről szóló (10,000–100,000 kor.) és a bankra önmagára szóló jegyek s végül a *csekk* alakjában, ami a zsíróforgalommal kapcsolatos.

A két első betéti mód nehézkes a mai nagyra fejlett kereskedelmi forgalom mellett. Mindennapi fizetéseknél egyik sem használható. A betevőnek mindig el kell mennie a bankba, ha pénzre van szüksége. A csekkforgalomnál ez ki van kerülve. A bank u. i. a betevőnek megengedi, hogy a bankkal szemben fennálló követelése – betéte vagy folyószámla stb. alapján járó hitele – felett egy írásbeli utalvány segítségével, amit csekknek hívunk, tetszés szerinti részösszegekben rendelkezék. Ez a pénzforgalmi alakzat Angliából származik s csodás módon teszi lehetővé a készpénzzel való takarékoskodást. Ha pl. A.-nak szokása az, hogy pénzét X. banknál helyezze el s adott esetben a maga mérszárosát, cipészét, szabóját, kereskedőjét stb. fizetnie

kell, akkor rendes körülmények közt el kellene mennie a bankba s betétjéből kivennie annyit, amennyivel pl. a kereskedőnek tartozik. Ehelyett az illetőnek egy blankettán egy írásbeli utalványt ad a bankra, hol tőkéje el van helyezve. A bankba a kereskedőnek el kellene mennie, hogy felvegye a pénzt. Ha a kereskedő szintén betevője X. banknak, akkor csak beküldi az utalványt, de nem veszi fel az összeget, hanem a saját javára, a saját folyószámlájára íratja át. A fizetés tehát csak átírással, *zsíró* útján, minden készpénz nélkül történt.

Ha ellenben a kereskedő nem X, hanem Y banknak a betevője, akkor ennek adja át az utalványt, a csekket, hogy az Y. bank vegye fel X-nél a pénzt és könyvelje el az ő javára. Ezen az utón Y. banknál állandóan lesznek X. bankra és X banknál Y-ra szóló csekkek, hasonlóképen az illető város egyéb bankjainál is a többi más bankokra szólók. Ezért aztán a különböző bankok megbízottai a hét meghatározott napján összegyűlnek, bemutatják egymásnak kölcsönösen a beérkezett csekkeket, azokat kiegyenlítik, de nem készpénzzel, hanem a könyveikben való átírás útján, vagyis kompenzálják. Ha a leszámolásnak ez a módja a bankok körében általánosan elterjed, akkor csak egy-egy országban is milliárdokra megy évenként azon fizetések összege, amit a készpénznek minden felhasználása nélkül a bankok könyveiben való ilyen átírással teljesítenek.

A bankok ezen kölcsönös leszámolását *dearingnek* (klíring), s azt a helyet, illetve intézményt, ahol ez végbemegy, *clearing-house*-nak (klíring-hauz), leszámoló intézetnek nevezzük. A legnagyobb ilyenszerű intézet az 1775-ben alakult londoni s az 1853-ban létesült new-yorki clearing-house. Az Osztrák-Magyar Bankkal kötött egyezmény szerint 1888-ban nálunk is létesült a Budapesti Leszámoló Egylet nevű clearing-house, amely bankoknak és más az Osztrák-Magyar Bank zsíróforgalmában résztvevő vállalatoknak egyesülése oly célból, hogy kölcsönös követeléseiket közös elszámolás útján egyenlítsék ki. E leszámoló egyesületnek 1911 végén 21 tagja volt s a kölcsönös kicserélésre hozott váltók, csekkek és utalványok összege már 3.4 milliárd koronát tett ki. Ennek 51 %-át beszámítás, 49%-át pedig átírás útján egyenlítették ki. A napi forgalom átlaga 9 millió korona volt.

A csekkjog Magyarországon az 1908. évi LVIII. t.-cikkel nyert szabályozást, de a szokásjogon kívüli eddig is adlak jog-alapot idevonatkozólag az Osztrák-Magyar Bank szabályai s az 1889. évi XXXIV. t.-c., amely a postatakarékpénztár ügykörét a csekk- és clearingforgalommal egészítette ki. Ennek a törvénynek elnevezése annyiban hibás, hogy itt nem clearing-, hanem zsróforgalommal van dolgunk, mert az egy és ugyanazon intézet folyószámlatulajdonosai közt végbemenő átutalás nem clearing, hanem zsró.

*

57. §. A bank] egy kibocsátás és a jegybankok.

Vannak a bankok közt olyanok is, amelyek állami felhatalmazás alapján bankjegyeket bocsátanak ki s a többi üzletágak közt, amellyel foglalkoznak, a bankjegykibocsátás teszi elsőrangú feladatukat. Ez tulajdonképpen passzív bankügylet s a bankjegy a jegykibocsátó banknak adóslevele, fizetési ígéretét magában foglaló kötelezvénye, vagy – pontosabban – a bankra önmagára szóló utalvány, amely kerek összegről szól, kamatot nem hoz, s amelyet a bank a bemutató kívánságára, azaz „látra” törvényes ércpénzre beváltani ígér. Akinek tehát bankjegye van, annak joga is van a jegybanktól a bankjegyen kitüntetett összegnek törvényes ércpénzben azonnal való kifizetését követelni, hacsak a jegybank készfizetési kötelezettsége törvényileg nincs felfüggesztve, amint pl. a mi jegybankunknál, az Osztrák-Magyar Banknál. Aki nem követeli a jegybanktól a bankjegy összegének ércpénzben való kifizetését, az a szóban forgó összeget a banknak hitelezi. A bank tehát így adósa mindazoknak, akiknek bankjegy van a kezökben.

A jegybank a bankjegy útján kamatnélküli kölcsönhöz jut. Éppen ez teszi a bankjegyet minden más hiteleszköznél – csekk, betéti könyv, pénztárjegy, váltó stb. – alkalmasabbá arra, hogy a forgalomban az ércpénzt helyettesítse. Különben is nagyok a bankjegy előnyei a fizetések teljesítésénél az ércpénzzel szemben: a bankjegy által megfelelő mennyiségű ércpénzt lehet a kopástól megkímélni, az elküldés fáradsága és költsége sokkal kisebb, mint az ércpénzé; az elveszés és ellopás veszélye is kisebb, mert a nagyobb bankjegyek sorozatának és számának feljegyzésével bizonyos irányban védelmet lehet

találni, a művészi módon előállított bankjegyet nehezebb hamisítani, mint az ércpénzt; a mindennapi forgalom számára kényelmesebb a bankjegy, mint az ércpénz; a bankjegyek által a hiteleszközök szaporodnak, a hitel olcsóbb lesz, mert a jegybank a maga hitelét kétszeresen használhatja fel.

A bankjegy előmutatóra szól, tehát a jegybanknak a bemutatáskor ki kell azt ércpénzben fizetnie, így arra kell vigyázni, hogy mindenkor be tudja váltani a jegyeket, vagyis hogy azoknak megfelelő fedezete legyen. Ez többféle módon történhetik. (Ingatlan-, telj és érc-, adófundációs, bankszerű fedezet.)

A mi jegybankunk az 1816-ban alakult Osztrák Nemzeti Bankból származik s így privilegizált magánbank részvénytársasági alapon. 1878 óta viseli a mai nevét s egyedüli joggal bír az osztrák-magyar monarchiában bankjegyek kibocsátására.

A más államokban tett tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a bankjegyek, amelyeket a bank kölcsönnyújtáskor hoz forgalomba, sohasem folynak vissza a jegybankhoz beváltás céljából oly hamarosan és tömegesen, hogy minden bankjegyet egyszerre kellene beváltani. Nálunk sem kell hát minden bankjegyet ércpénzzel, teljes összegében fedeznie a jegybanknak, hanem csak egy bizonyos részében. Az Osztrák-Magyar Banknál ez százalékosan van megállapítva; a banknak a forgalomba került jegyek 40%-át kell érccel fedeznie. Ha azonban az érccel nem fedezett jegyek mennyisége 600 millió Kor.-t meghalad, akkor a jegybanknak e többletért 5%-os adót kell a két állam számára fizetnie, míg a többi bankjegy kibocsátása adó alá nem esik.

A 40%-os ércfedezeten kívül azonban a többi jegyek is mind fedezve vannak, nem érccel, hanem bankszerűleg. Vagyis rövid lejáratú váltókkal (legfeljebb 3 hónapos lejáratuakkal), zálogul elfogadott nemes ércekkel, értékpapírokkal, külföldi piacokra szóló váltókkal (devizákkal) s egyéb bankszerű követelésekkel, amelyek – ha arra szükség lenne – mind biztosítják a bankjegyek beválthatóságát.

Az Osztrák-Magyar Bank szabadalma 1917. végéig van meghosszabbítva, de az új szabadalomban is, ami az 1911. évi XVIII. t.-c.-ben foglaltatik, fel van mentve a jegybank az alapszabályok 111. §-a szerint a 83. §-ba foglalt azon kötelezettség alól, hogy jegyeit a bemutatáskor azonnal köteles magyar, vagy

osztrák veretű törvényes ércpénzre beváltani s ha 24 óra alatt ezt nem tenné, kivéve a jegybeváltásnak a monarchia mindkét államában törvényes utón egyidejűleg történt ideiglenes felüggesztését, elveszti szabadalmát, hacsak erőhatalom (vis major) esete nem forog fenn, melyet mind a két állam kormánya ilyennek ismer el. így a bankjegyek nálunk kényszerforgalommal (cours force) bírnak. Azonban addig is, amíg a valutánk teljes rendezése befejeztetnék s így a jegybank készfizető bank lenne, köteles a jegybank „minden rendelkezésére álló eszközzel gondoskodni arról, hogy jegyeinek a külföldi váltók árfolyamában kifejezésre jutó értéke a koronaérték törvényes pénzlába paritásának megfelelően állandóan biztosítva maradjon”. Ha ezt nem tenné, ez is a szabadság elvesztését vonja maga után. Azonban a jegybank időközben is teljesíthet fizetéseket törvényes ércpénzben s belátása szerint beválthatja a bankjegyeket törvényes ércpénzzel. És ezt a fakultatív készfizetést a bank meg is teszi. Ha azután a pénzpiac helyzetéhez képest alkalmasnak találja majd a jegybank a készfizetések megkezdését, úgy előterjesztést tesz e felől a két kormánynak, amely azután a parlamentek elé terjeszti a készfizetési javaslatokat. Egyébként a jegybank bankjegyforgalma 1909 végén 2.¹⁸⁸ milliárd kor. s összes érckészlete 1.⁷¹³ milliárd kor. volt, tehát a jegyek 78.2%-a volt érccel fedezve. Az érckészletből 1.³⁵⁴ milliárd kor. volt az arany, így a jegyforgalom 64.6%-a arannyal volt fedezve. 1913 végén 2.⁴⁹⁴ milliárd kor. volt a bankjegyforgalom s 1.⁵⁶² milliárd az érckészlet. A nagy válság 150 millió koronával apasztotta ezt.

58. §. A bankok az állami hitelügy s az ipari vállalkozások szolgálatában. A bankokrácia.

A bankoknak hatalmas tér nyílik még a már fentebb felsorolt bankügyleteken kívül oly tevékenységre is, ami az államok s a községek hitelügyével, valamint a különböző ipari, közlekedési stb. vállalatok alapításával kapcsolatos.

Azok a nagy, nemcsak egy nemzedék érdekében teendő beruházások, mint a folyószabályozás, vasútépítés és számos más, ehhez hasonló állami intézkedések, rendszerint oly óriási anyagi erő felhasználásával járnak, hogy azt az állam a maga rendes

bevételi forrásaiból – adók, díjak, illetékek, saját üzemeinek hozadéka stb. – fedezni nem bírja, mert ezek a rendes szükségletek fedezésére vannak lekötve, így hitelt kénytelen igénybe venni, kölcsönt kell felvennie, ami vagy *függő*, vagy pedig *állandósított államadósság*. A függő államadósság nagyobb célok megvalósítására nem alkalmas, mert ez tulajdonképpen csak előlegfelvétel a később befolyó bevételekre. Pl. Magyarországon, mint földművelő államban az adók jórészen az őszy folyamán, aratás után folynak be, amikor a gazda már eladta termén[^] eit. De júliusban is van az államnak kiadása, ekkor is fizetnie kell a tisztviselőit, így az állam – ha felhasználható tartalékai nincsenek – kénytelen valamely nagyobb bankhoz fordulni, amelyik függőkölcsönt nyújt pénztárjegyek ellenében, vagy más megfelelő hitelnyújtási módon. De a nagy bankoknak az állam hitelügye tekintetében ennél sokkal fontosabb tevékenysége van az állandósított adósságok körül. Az ilyen adósság – ma rendesen járadékkölcsön, ami azt jelenti, hogy az állam a kölcsönvett tőkét sohasem fizeti vissza, de amíg az állam csak fennáll, mindig fizet a kölcsön kamata fejében évi járadékot – külső megtettesítője az adóslevélt alkotó értékpapiros, amelynek a tőzsdén rendes napi ára, *árfolyama* van az értékpapiroson kitüntetett *névérték* mellett. Aki az államnak kölcsönt nyújt, az ilyen adóslevelet kap s ennek megfelelő szelvényeit váltják be évenként az állami pénztárak, vagy a bankok, tehát erre fizetik ki a járadékot. De az állam, amelynek egyszerre 150–200, vagy esetleg még több millió koronára van szüksége, nem tárgyalhat külön-külön az egyes kis tőkésekkel, akik 3, 5, 10, 100 vagy 120 ily értékpapírt hajlandók vásárolni. Ezért megalkuszik egy nagyobb bankkal, amelyik megfelelő ellenszolgáltatás fejében átvesz az államtól egy nagyobb összegű járadéklevelet, vagy talán az egész mennyiséget, maga jár el a kölcsönnek a tőzsdén való elhelyezése, azaz az értékpapirosoknak a tőzsdéi értékpapirosok sorába való felvétele, ottani adása-vevése tárgyában, ajánlja, mint tőkeelhelyezésre alkalmas értékpapirost a maga ügyfeleinek, tehát irányítja a tőkebefektetést, így az 1913. évi 150 millió kor. névértékű 4%-os állami járadékkölcsön (1912. LXVI. t.-c.) kibocsátásában is egy csomó magyar és osztrák nagy bank vett részt, így van ez a községi kölcsönök-nél is, amennyiben az kötvénykibocsátás alapján vétetik fel:

a nagy bank hozza e kötvényeket a piacra. De ha nem így történik is, néhány milliós községi kölcsönt is már csak igen nagy bank nyújthat, ami a tőkének a bankoknál való óriási akkumulálódását mutatja.

Mindezek s a tulajdonképpeni bankügyletek is régi terrénuma a bankok tevékenységének. Újabb időben azonban más oly vállalkozások s járultak ezekhez, amik valóságos bankokráciát létesítettek, vagyis a nagy bankoknak minden vállalkozási téren való vezető szerepét, sőt uralmát biztosítják.

A mai nagyobb vállalatok s ezek sorában a bankok is rendszeren részvénytársaság alakjában keletkeznek, így tehát társas vállalatok. Itt az összes vállalkozók csak vagyoni betéttel, a megvásárolt részvények árával vesznek részt a vállalatban, anélkül, hogy személyesen s különbeni vagyonukkal vállalnának felelősséget a vállalat kötelezettségeiért. A vállalati tőke a személyek kiterjedt számára osztódik el, de a részvény eladható, forgalomképes, így a részvény megkönnyíti a tőkebirtokosnak, hogy a legkülönbözőbb vállalatban részt vehessen s a maga befektetett résztőkéje után a vállalat hasznában részesedjék. Ha a vállalat prosperál, a részvényes osztalékot kap. A részvényes azonban csak névleg vállalkozó. Vállalkozói tevékenységét ő legfeljebb csak, mint ellenőrző tevékenységet gyakorolja a részvénytársasági közgyűléseken. A tulajdonképpeni vállalkozói tevékenység egy külön szervnek, a vállalat – rendszeren választott -- vezetőjének (igazgató, vezérigazgató stb.) a feladata, aki, mint született vállalkozó, tőkebirtok nélkül is teljesíthet vállalkozói tevékenységet. A részvénytársasági forma a tőkének bizonyos célra való összegyűjtését könnyíti meg, de miután igen sok ember tőkéinek összegyűjtését is lehetőségessé teszi, a nagy és igen nagy vállalatok legalkalmasabb megvalósítója.

A részvénytársasági forma külsőleg igen demokratikus. De az alapszabályok rendszeren bizonyos magasabb részvénytársasághoz (20-25 részvény birtokához) kötik a közgyűléseken való megjelenés és szavazás jogát, ami át is ruházható s meg is többszörözhető. Ha a pluralitás korlátozva van is azzal, hogy senkinek sem lehet több szavazata pl. 10-nél, vagy 15-nél, akkor is ki lehet ezt játszani, meri a nagyrészvényes átíratja a részvényeit a maga ismerősei nevére – persze ideiglenesen – s így

irányít egy csomó szavazatot. A részvénytársasági formánál a főrészvényesek uralma s a vállalat vezetőségének befolyása tehát rendesen feltétlenül biztosítva van.

Ezzel pedig más lehetőség is nyitva van. A nagybankok ma már nemcsak hitelközvetítő intézmények; azt a tőkét, amit a betevők hordanak össze a bankokba, nemcsak kölcsönképpen helyezik el, hanem a sokkal jobban jövedelmező iparvállalatokba fektetik úgy, hogy tömegesen vásárolják az ipari részvénytársaságok részvényeit. Sőt manapság a gyáralapító legelőbb is egy bankot keres magának, amely az alapítandó gyári vállalat részvényeit átveszi s később a piacon elhelyezi. A bank így az ipari vállalat alapításától kezdve ura annak s befolyását afelett mindig megtartja azáltal, hogy a maga vezetőit: igazgatóságát juttatja be az iparvállalat vezetőségébe is. Így történt azután az, hogy a magyar nagyipar is egészen a nagybankok hatalma alá került s a nagybankok valóságosurái a magyar nagyiparnak s még a kartellek alakításában is épp ők tevékenykedtek a legjobban. Ezért lehet szólni bankokráciáról. A magyar közgazdasági élettel ismerős ember előtt tudva van, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Bank és Kereskedelmi r.-t., a Leszámítoló és Pénzváltó Bank, a Hazai Bank, – hogy csak a nagyobbakat említsük – mennyi minden ipari alapításban vesznek részt s bányák és kohóművek, malmok, közlekedési, gépgyári, villamos, textilipari stb. vállalatok tartoznak érdekeltségük köréhez, eltekintve azoktól a kisebb vidéki bankoktól, amelyek teljesen, vagy túlnyomóan befolyásuk alatt állanak. Ez a nagy bankpolitika az ipari alapítások terén a vidéki bankoknál is követendő példára talált s ma már a tőkeerős nagyobb vidéki bankoknak is megvannak a maguk ipari vállalatai, amelyek részvényeit részben a bankok szerezték meg, amikor azok finanszírozását elvállalták, sőt vannak ipari magáncégek, magánvállalatok, amelyek mögött egy-egy bank áll: ez adja az üzlethez szükséges tőkét s osztozik az illetővel bizonyos kulcs szerint.

Ez pedig kapitalizmus a maga legfejlettebb alakjában.

IV. A kapitalizmus a kereskedelem terén.

59. §. *A kereskedelem és a kapitalizmus.*

Ha valahol, úgy a kereskedelem terén volt legelsőbbben is szembetűnő a tőke szerepe, hisz a tőke, mint kereskedelmi tőke kezdi meg a maga fejlődését a piaci gazdaságban. A kapitalizmus befolyását a kereskedelem terén – az ipar- és a bankügy terén mondottak után – behatóbban nem szükséges már fejtegetnünk. A kapitalisztikus gondolkodás, számítás talán itt fejlődött ki legjobban, erre mutat az az ismert példaszó is, hogy még a földbirtokosnak is kereskedőnek kell manapság lennie, vagyis számítania, sohsem tévesztenie szem elől a maga hasznát, amint azt a kereskedő teszi, aki prototípusa a számító s kapitalisztikus módon gondolkozó embernek.

A profit hajhászása kereskedelmet sokszor ragadta magával. Közismert dolog az amerikai gyapottermelőknek, a kubai kávéültetvényeseknek és kereskedőknek az eljárása, akik nagymennyiségben égetik el a gyapotot s a kávé, hogy így a készletet csökkentve, az árakat magasra emelhessék. A híres szocialista, Fourier – akinek a nevéhez fűződik a falanszter-rendszer, ami Madáchnál is szerepel az Ember tragédiájában, – még mint kereskedősegéd azzal volt megbízva 1799-ben Marseilleben, hogy az akkori éhínség idején sülyesztessen el éjszaka egy hajórakomány rizst, amely a kikötőben állott, hogy ezáltal a készlet csökkenve, gazdája a rizsárakat emelhesse s magának tekintélyes hasznot biztosítson, így jött rá Fourier, hogy a kereskedelmet ki kell szabadítani a magántőkés spekuláció karmai közül. Az ő eszméi nem valósulhattak meg, de a kereskedelem terén megtalálta a világ azóta az expedienst: a fogyasztási szövetkezetek alakjában, amelyek a nagytőkével bíró kereskedelmi üzletek előnyeit, amik az olcsóbban, mert nagyban történő bevásárlásból stb. származnak, akarják hozzáférhetővé tenni a kisfogyasztó vevőközönség számára s kiküszöbölni a sok közvetítő kereskedőt, aki csak drágítja az árúkat.

A kereskedelem kapitalisztikus irányban való fejlődését talán legjobban azok a tőzsdei manőverek mutatják, amelyek a kereskedelemnek magánszempontról előnyös, de a fogyasztó-

közönségre előnyökkel nem járó árak kialakítására törekszenek. A kereskedelem az ilyen profithajhászás miatt volt régebben megvetett és lenézett foglalkozás s Cicerótól kezdve az egyházi atyákon át Lutherig s bizony még a múlt századig is nagyon sok olyan író lehetne citálni, aki nem a legkedvezőbben ítél a kereskedelemről s nem tartja azt produktív foglalkozásnak.

A mai tőzsdéken fel-felbukkan időszakonként egy-egy *ring* vagy *corner*. Ez azt teszi, hogy a spekulánsok igyekeznek valamely áru összes készletét megvásárolni vagy legalább is a maguk számára lekötni, hogy így mesterségesen felhajtott árakon adhassák el a bizonyos ideig visszatartott árkészletet; vagy ellenkezőleg mesterségesen csinálnak áresést, hogy így olcsón összevásárolván s azután visszatartván az árukészletet, magas árakat diktálhassanak a fogyasztóknak. Óriás tőkék segítségével vásároltak össze már egyesek többször is bizonyos világpiaci árúkat – búzát, rezet, gyapotot stb. – ebből a célból. A kísérlet sokszor nem sikerült, mint a francia Sociéte des métaux 1887-iki rézringjének esetében. Ez u. i. 65 font sterling egységáráért összevásárolta a legtöbb rézbánya összes öt évi termését s 1880-ban sikerült is a réz árát 80 font sterlingre felvernie. De mivel az amerikai, japán és kínai rézbányák termelését nem biztosította magának, egy kontraring támadt s ez néhány hét alatt 80 sterlingről 40-re nyomta le a rézárakat és az eredeti ring teljesen összeomlott. A ring tehát gyorsan egymásra következő óriás árdifferenciákra törekszik, mert az óriás kockázatnak csak enormis tőkenyereség felelhet meg. Az áttekintés és minden árukészlet lefoglalásának lehetetlensége sokszor szegi nyakát az ilyen alkalmi vállalkozó spekulációnak, de azért nincs kizárva, hogy a ring sikerülhessen.

60. §. Az áruházak.

A kereskedelem kapitalisztikus fejlődését a nagy *áruházak* kialakulása is mutatja, ami a fogyasztóknak közvetlenül elárúsító, tehát detailkereskedelemnek modern, kapitalisztikus formája. Nagyobb városokban, főleg a nyugaton, az utóbbi évtizedekben oly kereskedelmi üzletek támadtak, amelyek nagy árnyokban berendezett és szinte palotáknak mondható elárúsítási

helyiségekben minden elgondolható áruajt halmoznak össze a tömeges és kedvező áron való eladás céljából. Az áruházak a vásárolni kívánó közönségre, amely az áruházban a maga összes szükségletét fedező árukat megtalálja, bámulatos és nem csupán időleges vonzóerőt gyakorolnak. Ezek az óriási személyzettel bíró, nagy tőkével rendelkező, a modern idők minden reklámával ellátott, a kiszolgálás minden figyelmességével s a magukra vállalt feladatok megoldására szolgáló eszközök teljes számával a legtökéletesebben rendelkező nagyüzemek, már is magukhoz ragadták a detailkereskedelem nagyrészét s a jövőben még inkább megteszik azt. Az áruházak az az elve, hogy aminő árút csak kiván a közönség, az mind meglegyen nála s így egy-egy vezetési alatti egyesítse a legkülönbözőbb, egymástól egész távol álló eladási ágakat is. Az áruház új fogyasztási cikket hoz a forgalomba, mert – amint fentebb már elmondottuk, – a kapitalista üzemnek ki kell kutatnia előre a szükségleteket s nemcsak azok után sántikálnia. De ezeket a cikketet különböző minőségben tartja raktáron, hogy a közönség minden rétegét magához csalogathassa. Miután nagy tömegben vásárol be, olcsóbban is adhat el, mint a kisebb kereskedelmi üzletek. Természetes, hogy ez a modern kereskedelmi alakzat a legtökéletesebb személyi szervezettség mellett lehetséges csupán s a modern vállalkozó nagytehetségű, rutinnal bíró, szervező talentumu típusa nélkül meg sem állhat.

A nagy áruházak közül a legismertebbek a Bon Marché Parisban, amely kb. 50 millió frank alaptőkével bír s 180 millió frank forgalmat mutat fel. Már 1907-ben 6000 volt alkalmazottainak a száma. De ott van Parisban a legrégebbi áruház: a Chauchard-féle Louvre-áruház, – Zola igen szépen írja meg ennek a regényét, – a Printemps, a Samaritaine stb., Angliában a Whiteley-, s a Robinson-féle, a Harrods Stores Londonban, Berlinben a Wertheim-félék, a Tietz-cégnek több német, belga és olasz városban levő áruházai, nálunk Budapesten a Párisi nagy áruház stb., amelyek azonban mind eltörpülnek a világ legnagyobb áruháza, a chicagói Marshall, Field és Comp. cég áruháza mellett. Ez 300millió márka forgalmat mutat ki évenként, naponkénti vevőinek száma 100,000 és 200,000 között váltakozik, s csak a detailüzletben 6700 alkalmazottja van, de a nagyban való (en gros) üzletében is 115 millió márka évenként a forgalma.

V. A földművelés és a piaci gazdaság.

61. §. A közlekedés fejlődése és a tengerentúli gabonatermelés, Az agrárválság.

A közlekedésnek óriási arányokban való fejlődése, – amelynek kapitalisztikus alapokra való helyezkedése e helyen bennünket bővebben nem érdekel, – magával hozta, hogy az emberek szükségleteinek kielégítése könnyebbé, de egyszersmind gazdagabbá és bővebbé is vált. Ami manapság a belföldön klimatikus és talajviszonyok folytán nem terem meg, vagy amit a belföld nem tud gyártani, az mind megszerezhető behozatal útján. Ezért van az, hogy még a legszegényebb ember ruhája is nagyrészt külföldi eredetű s ruházatunk, ételmünk, lakásberendezésünk, kényelmi eszközeink jórésztében mindannyian a külföldre szorulunk. A közlekedés fejlődése ugyanazon országon belől kiegyenlítette az aratás bőségét és hiányát, de lehetővé tette azt is, hogy pótolni lehet a belföld terméseredményeinek hiányosságát a távoli országok bő terméseivel. A nemzetközi érintkezés és összeköttetés ezer meg ezer szála a közlekedés folytonossága, sűrűsége, gyorsasága és – ami talán a legfontosabb – olcsósága következtében kialakította a világ-gazdaságot, ami manapság már nemcsak fiktív fogalom, hanem reális valóság. Azon termékek tekintetében pedig, amelyek mindannyiunk megélhetésének elsőrendű eszközei: a gabonafélék tekintetében, egyetlen piaccá tette az egész világot.

A földművelés a szabad gazdálkodásra, vagy legalább is az intenzívebb üzemformákra való átmenettel a XIX. század hetvenes éveitől Európaszerte a legkedvezőbb körülmények között fejlődött. A földbirtokosok valósággal aranykorukat élték. Angliában például oly magas bért fizettek a földekért, mint azelőtt sohasem. A 70-es évekkel egyszerre véget ért ez az aranykor. A közlekedési eszközök fejlődésével s a szállításnak hallatlan mértékű olcsóbbodásával oly gabonamennyiségek jutottak, még pedig óriási tömegekben, a világpiacra, amelyek nagyrészt a tengerentúli österületek szűztalajának művelés alá vonásával termelődtek s az európai, nagy költség melletti gabonatermelést nagy veszéllyel fenyegették. Az európai föld-

birtokosok a 70-es évek előtti magas gabonaárak alapján rendezkedtek be: a szántóföldeket szaporították, a legelőket feltörögették s a kevésbé jó minőségű talajokon is gabonatermelést rendeztek be, hisz az még itt is jövedelmező volt a/ eddigi magas árak mellett.

De ekkor jött az amerikai gabona versenye. Amerikában az 1870-es évek ipari válságai folytán munka nélkül maradt ipari munkások nyugat felé vándoroltak s hogy megélhessenek, földet kezdtek művelni. Ebben támogatták őket a nagy vasúttársaságok. Ezek u. i. az amerikai kontinensen átvivő vasutak kiépítésekor megkapták a vasutak két oldalán elterülő földdarabokat. Ezekre a földterületekre a vasúttársaságok nagyszámú bevándorlót telepi lettek le, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az ezek által előállított gabonában vasutaik részére fuvartárgyat nyerjenek. Ez a gabona jutott azután hallatlanul olcsó áron Európába. De ezzel egyidejűleg a közlekedési eszközök annyira javultak s az utak annyira kiépültek Oroszországban és Indiában is, hogy az itt felhalmozódott gabonakészletek és a termelt gabonamennyiség is hozzáférhető lett az európai piacok számára. Ez pedig azt jelenti, hogy olyan országok, amelyek aránylag minimális értékű földeken, eddig nem művelt szűzterületeken termelnek gabonaműveket, most a régi Európának igen magas földbirtokáraival jutottak versenybe.

Emellett azonban figyelembe kell venni a szállítási költségek óriási csökkenését. Oroszországban a szárazföldi szállításnál ezek a régi költségek negyedére csökkentek. A tengerjáró gőzhajókban beállott túltermelés a tengeren való szállítás díjtételeit is erősen lenyomta. 1873-ban egy quarter búza szállítása (1 quarter = 290.⁷⁸ liter) New-Yorkból Liverpoolba 7 shillingbe és $\frac{1}{2}$ pennybe került, 1880-ban 3 shillingbe és 10% pennybe, 1902-ben pedig már csak 11% pennybe. A tengeren való szállítás költségei oly minimálisak lettek, hogy ez semmiképpen sem gátolhatta meg a tengeren túl termelt gabonának Európában piacra való hozását. S megtörtént az is, hogy az Amerikából Angliába behozott gabonát az árváltozás miatt ismét visszashállították Amerikába, ami persze nem lett volna lehetséges magas szállítási költségek mellett. (Brentano.)

Mind ennek az lett a következménye, hogy Amerikából,

Oroszországból és Indiából egyre nagyobb gabonatömegeket szállítottak Európába s hogy az európai piacokon a gabona ára óriási mértékben süllyedt.

1870 – 74 közt egy mm. búza ára a budapesti piacon átlagban 13.¹⁶ írt volt. Már 1879-83 közt; s leszállt ez 11.⁴⁶ írtra, 1889-93 közt pedig 8.²⁸ írtra. 1894-ben a búzaár 7.⁰⁵ és 1895-ben 6.⁹⁵ írt. A Németbirodalomban egy tonna búza ára az 1879–83. evekben átlag 210.⁴ márka, 1889-93 közt pedig 190.⁹ márka. Az angliai búza ára 1879 – 83 közt quarterenként 44 sh. 3p.-et tett, s ugyanakkor az atlanti óceáni kikötőkből behozott észak-amerikai búzát, amelynek szállítási költsége is volt, adhatták 46 sh. 3. p:-en. 1889- 93 közt az angol búza ára 31 sh. $\frac{3}{5}$ p., az amerikai búzáé pedig 38 sh. 4 p. volt.

Ezekben a számokban élénken tükröződik vissza az egész európai mezőgazdaság halálos csapása: az agrárválság, a gabonaművek óriási árcsökkenése. Természetes, hogy ezt a válságot a túlnyomóan mezőgazdasági jellegű Magyarország elsősorban érezte meg. S megérezte annál inkább, mert a válság ellen nem védekezett úgy, mint a nyugati országok mezőgazdaságai.

Az agrárválság hatására u. i. a nyugati államok kénytelenek voltak búza- és rozstermő területeiket korlátozni s növények helyett takarmány-, kapás- és kereskedelmi növényeket termelni, vagyis intenzív üzem útján növelni ugyanazon terület termései eredményét s ezáltal annak a hasznát is. Mindez persze csak fokozott állattartás mellett volt lehetséges. Magyarországon pedig ugyanekkor hallatlan mértékben szaporították a búzatermő területet. 1881 -85 közt a Magyarbirodalomban a learatott búzaterület átlagban 2.⁶² millió hektárt tett. 1901 –1905-ben pedig már átlag 3.⁶⁷ milliót, vagyis 1.⁰⁸ millió hektárral, azaz közel 40%-kal növekedett az. A búzatermő terület többlete nagyrészt a legelők feltöréséből származott. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a magyar gazda elvonta állataitól a legelőt: így az állattenyésztés sem fejlődhetett eléggé. Ezzel azután a föld kiélése is összefügg, mert ha ezt kellőképpen nem trágyázzák, a föld kimerül. Minálunk a műtrágyahasználat még nagyon csekély, így a talajjavítás első sorban a természetes állati trágya felhasználásától függ. De be kell vallanunk – mondja Rácz Gyula –, hogy a magyar birtokos kénytelen

volt ezt az irracionális gazdálkodást folytatni, meri a közép- és kisbirtokosok milliói a termelés hasznából nem tudták fedezni a termelés emelkedő költségeit, a saját szükségletük szaporodó kiadásait és a rohamosan növekedő adóterheket.

Be van igazolva egész szavahihető oldalról, hogy a XX. század első tizedének közepe táján Magyarországon átlagban 12 korona 78 fillérbe került egy mm. búza termelési költsége. Ha kat. holdanként csak 8 mm. búzatermést veszünk fel, akkor 15 korona búzaár mellett holdanként csak 10 korona a földbirtokos tiszta jövedelme. Ugyanilyen ár és 10 mm. termés mellett 22 és 12 mm. termés mellett 40 korona az. Pedig még ez a búzaár sem hozza meg a földbe fektetett tőke kamatozását s nem ad a földbirtokosnak megfelelő jövedelmet. Elképzelhető tehát, hogy az alább ismertető új agrárvámok előtt (1906 március 1.) az alacsony gabonaárak mellett (1901–1905 átlagában a búza átlagos ára a budapesti tőzsdén 16 korona 83 fillér volt mm-ként), amikor az is bizonyos, hogy a törpe- és kisbirtokos, azaz az ország összes birtokosainak az 1900-iki statisztika szerint 99,31%-a, bizonyára csak drágábban termelte a búzát, mint a holdanként! 12 korona 78 filléres ár, mily siralmas helyzetben volt a mezőgazdasági termelés anyagi eredménye szempontjából az ország.

A kisbirtokosságnak adóterhe szinte el sem bírható már. A földadó, a házadó s a különböző községi, törvényhatósági, üt- és egyházi adók, az ármentesítési járulékok, s más köztartozások ezt a földbirtokos réteget sújtják a legjobban s köztudomású, hogy a földadórendszernek az 1909. évi VI. t.-c. alapján kelt reformja előtt a nagy- és az igen nagybirtok aránylag sokkal kevésbé volt ezzel az adóval megterhelve, mint a kis- és a középbirtok. Miután pedig a másnemű köztartozások az alapadók után igazodnak, nyilvánvaló, hogy a kis- és középbirtok sokkal nagyobb adótartozást volt kénytelen elviselni, mint a nagybirtok.

Ha azután a termés nem üt be, aminthogy a rász gazdálkodási rendszer mellett csak igen jó időjárás esetén üthet be a kisebb birtokosnak, akkor ennek kölcsönt kell felvennie, amit persze csak elenyésző részben fordít beruházásra, ha ugyan egyáltalán ily célra vette azt s nemcsak elmaradt jövedelmeit akarta azzal pótolni. De a kölcsönfelvétel s eladósodás csak

egy határig mehet. S ez a határ sok-sok gazdánál már is el van érve. A Fellner-féle számítások alapján körülbelül valószínűnek vehető, hogy a XX. század elején az egész magyarországi termőterület becseréteke 15.³⁷ milliárd korona volt. Ebből az értékből a korlátlan forgalmú birtokokra – amelyek tehát nincsenek forgalmukban megkötve, mint az egyházi, állami, községi, hitbizományi, közbirtokossági stb. birtokok – 10.⁰⁷ milliárd korona esik. Ezek valóságos terhének összege – más számítások szerint – az 1900-as évek közepén 7.²⁰ milliárd korona volt, tehát ezek a birtokok értékük 72%-áig el voltak adósodva, A magyar föld jelzálogterhének, a jelzálog kamatának, az állami egyenes és fogyasztási, az egyházi és községi adónak összege 511 millió korona évenként, azaz a kamat meg az adók elveszik a földbirtok tiszta jövedelmének – ami ezen források szerint 724.⁷⁵ millió koronára becsülhető –, az állattenyésztés bevételét nem számítva, közel 70%-át.

Nagyon szomorúak ezek az állapotok, de a napnál világosabban magyarázzák meg, miért kénytelen nálunk a kisgazda és nagyon sok esetben a középbirtokos is eladni a termését rögtön aratás után vagy igen sokszor még azelőtt a kereskedőnek s miért nem várhat az eladással addig, amíg megfelelő ára lenne az életnek? Nálunk nincsen még kellőképpen elterjedve a szövetkezeti gabonarakár és a gabonahitelrendszer, így a gazda kétszeresen vészit. Vészit az eladáskor az alacsonyabb ár miatt s vészit akkor, amikor a terménykereskedőtől vagy a banktól előleget vesz kölcsön learatandó termésére. Külföldön, ha pénz vagy előleg szükséges a gazdának, olcsó kölcsönt ad neki a gabonarakárszövetkezet, tej- vagy húsértékesítőszövetkezet s így a gazda várhat a termése eladásával addig, amíg gondolja, hogy az ár neki megfelelő.

De ezek a szomorú eladósodási adatok magyarázzák meg a mi nagy búzaexportunkat is Ausztriába s magyarázzák meg azt is, hogy a gazda kénytelen sokszor utolsó lovát vagy disznáját piacra vinni, mert fizetnie kell. És bizony ilyen tények láttán nem látszik túlzásnak az az állítás sem, hogy a magyar mezőgazdasági népesség csak akkor tud jóllakni kenyérrel, ha bő a termés, mert ha szűk, akkor meg kell vonnia magától a szükséges mennyiséget s ezt is el kell adnia költségei, adósságai fizetésére. (Rác Gyula.)

62. §. *Az agrárválság elleni védekezés. A valutakérdés.*

Könnyen érthető, hogy az európai mezőgazdaságot halálos csapással fenyegető agrárválság ellen a mezőgazdasági körökben már korán felmerült a védekezés gondolata.

Az agrárválság bekövetkeztének ideje összeesett a kontinentális államoknak az aranyvalutára való átmenetelével, illetve az ezüst demonetizálásával. A Németbirodalom 1871., illetve 1873-ban kezdi meg az aranyvalutára való áttérést. Franciaország a hetvenes években szünteti be az ezüst 5 frankosoknak a magánosok részére való szabad veretését. Ausztria és Magyarország a hetvenes évek vége felé teszi ezt az ezüst 1 forintosokra, így az agrárius körök nagyrésze a gabonaáraknak a 70-es években érezhetővé vált csökkenése miatt a valutaváltozást kezdi okolni s attól félt, hogy ha az aranyvalutára az összes államok áttérnének nem lesz elég arany a pénzforgalom lebonyolítására „rövid lesz az arany takaró”. Ennek a következménye pedig az lesz, hogy az arany belső értéke még inkább növekedik, az árú ár még inkább csökken s ez a mezőgazdasági termelésnek még nagyobb károkat okoz. Emellett a mezőgazdaság terheinek emelkedése is következménye lesz az arany valutára való áttérésnek. U. i. az adósságokat a földbirtokos ezüstben vette fel, de az aranyvaluta behozatala óta aranyban kell visszafizetni, aminek az értéke az ezüsthöz viszonyítva folyton emelkedik.

Az európai piacokon beállott árúcsökkenésnek nem a valutaváltozás volt az oka, hanem egyszerűen a tengerentúli olcsó gabona versenye. Szűzföldeken, olcsó kézi, de még olcsóbb gépi erővel oly óriási tömegű gabonát lehetett olcsó áron előállítani, a közlekedési viszonyok és eszközök alakulása folytán oly alacsony szállítási költséggel és oly olcsó áron lehetett azt az európai piacra hozni, hogy a drágán termelő európai mezőgazdaság válságba jutott miatta. Ez az oka az árhanyatlásnak, nem pedig a valutaváltozás. Pedig hogy harcoltak az agráriusok az aranyvalutára való áttérés ellen s mennyire kívánták ahelyett a kettős valutát, ami az ezüst és az arany törvényesen megállapított értékarányára van alapítva, (1: 15^{1/2} Franciaországban és 1: 15.₉₈ az Egyesült-Államokban), azt

gondolván, hogy így a pénz mennyisége szaporodik s az árak ennek következtében emelkednek. Pedig az ezüst világgiazi árának folytonos esése következtében a két fém törvényes értékarányát nem lehet fentartani, amit mutat az is, hogy a kettős valutájú államok mind kénytelenek voltak beszüntetni az ezüst valutapénz szabad veretesét s így a valutapénz értékéremmé vált s a kettős valuta tényleg sánta aranyvalutává. De meg az aranyvaluta behozatala óta beigazolt dolog, hogy az aranytakaró egyáltalán nem lett rövid, bár az árúárak az utóbbi években jelentékenyen emelkedtek s a drágaság általános jelenség. Ezt részben arra lehetne visszavinni, hogy az aranytermelés mennyisége hallatlan mértékben nőtt s így az arany belső értéke, vásárló ereje csökkent, de sokkal közvetlenebb az a magyarázat, ami a drágaságot nem a valutával összefüggő, hanem egész más: árútermelési és árúkiviteli, társadalmi, de főleg politikai okokkal magyarázza.

63. §. *A papirosbúza.*

Az agráriusoknak az aranyvaluta, mint a gabona árcsökkenésének oka ellen való küzdelme kiegészülést talált abban a másik irányú küzdelemben, amely a tőzsdei árspekuláció ellen volt intézve, mint amiben a mezőgazdasági válság egyik főelőidézőjét szemlélték.

A tőzsdén szereplő (készfizetésre, leszámolásra és határidőre kötött) ügyletek sorában van egy olyan ügylet, amelyet a tőzsdenaptár szerinti médióra (a hó közepe) vagy ultimóra (a hó vége), tehát határidőre kötnek. Ekkor kell u. i. teljesíteni az ügyletet. Ennek technikájára talán nem lesz érdektelen egy példát felhozni. Ha ma – mondjuk – november 15-én tudom azt, hogy egy idő – vegyük fel: három hónap – múlva szükségem van, mint üzletembernek 10,000 mm. búzára, akkor bizonyára már ma szeretnék bizonyos lenni abban, hogy annak idején a búzát oly mennyiségben kaphassam meg, amint az nekem szükséges és olyan árért, ami mellett beválnak a számításaim. Ezért már ma, tehát jóval a nekem szükséges időpont előtt keresek a tőzsdén oly embert, aki nekem a februári médiókor a kívánt mennyiségben s a kialakult áron hajlandó a búzát szállítani. Ma még pénzem sem volna az átvett árú ki-

fizetéséhez, sem raktárainban nem tudnám azt elhelyezni, de 3 hó múlva pénzhez jutok s raktárain is üresek lesznek. Ez a *határidőügylet* a józan és előrelátó rendes üzletembernek nélkülözhetetlen. Minden kereskedő így látja el magát árukkal előre, még ha nem is a tőzsdén szerzi be azokat.

E határidőügyletekből alakultak ki azok a hírhedt *fedezetlen határidő-*, vagy másképpen *különbözeti ügyletek*, amelyeket a gabonára vonatkozólag *papirosbúzának* is szokás nevezni. Ezek az ügyletek már csak a spekulációnak állanak a szolgáltatásban. Ha mindakét félnek már a határidőügylet megkötésekor az a szándéka, hogy a kikötött határidőben ne szállítsa az árut, de ne is vegye át azt, hanem azt a különbözetet nyerje meg, ami a kikötött ár és a határidő napján az áru tőzsdei árfolyama közt van (ha az árfolyam a kikötött ár fölött van, akkor a vevő nyer, ha alatta, akkor az eladó), – akkor itt a valóságban rendesen oly kínálattal van dolgunk, amelynek nincs eladnia való gabonája egyetlen egy métermázsa sem és oly kereslettel, amelynek nincs meg a pénze, ami a kikötött mennyiség tényleges szállítása esetén az átvételhez szükséges lenne. Az egész ügylet csak színleges. Azért papirosbuza, mert csak a papiroson van meg a szállítandó mennyiség. Valójában tehát ez tőzsdei szerencsejáték, éppen olyan, mint a kártya, vagy más, nemcsak szórakozás, hanem nyereség céljából üzött játék.

Amikor az európai tőzsdéken a múlt század 70-es éveitől kezdve a gabona ára alacsonyan állott, az agrárius körök jó-részt a fedezetlen határidőügyletet okolták az árcsökkenés miatt; folyton a tőzsde reformját követelték, hogy az tiltsa el ezeket az ügyleteket. Pedig, ha behatóbban vizsgáljuk meg a tőzsde szerepét a gabonaárak alakulása körül, akkor kiderül, hogy a spekulánsra teljesen közömbös, vajjon fel- vagy lefelé megy-e az ár, mert ő csak akkor nyer, ha helyesen ítélte meg a jövő ár alakulást. Őt semmi ok sem indítja arra, hogy lenyomni igyekezzék az árakat, de ha még indítaná is valami erre, a vele szemben álló spekulánsok épp az ellenkezőre törekcsenek. Hausseista és baisseista egymással mindig szemben áll. Lehetnek ideig-óráig a valóságnak meg nem felelő hamis árak a tőzsdén, de vajjon nincsenek-e ily árak a piaci gazdaságban máshol is? Ott volt a túlzott telekspekuláció Rómában 1870 után, Budapesten az ezredéves kiállítás idején, ott volt a túlspekuláció a

Skoda ágyúgyár részvényeiben a nagy külföldi ágyúrendelések hírére és ott volt 1911–12-ben Debreczenben az a spekuláció, amely a telkeknek horribilis áron való vásárlásában jutott kifejezésre a létesülendő egyetem által nyújtandó gazdasági előnyökre spekulálván, így van ez az árutőzsdén is. De tévedés épp úgy lehet felfelé, mint lefelé s aki az átmeneti időszakban, amíg a tényleges viszonyoknak megfelelő ár ki nem alakul, viszi terményét piacra, az csak előnyös áron ad el, ha a spekuláció a hausse irányában mozog és kárt szenved, mert olcsón ad el, ha a spekuláció a baisse felé hajlik.

Érdekes egyébként és ez igazolja, hogy mennyire nem a papirosbuza az oka a gabonárok alacsonyságának, hogy amióta más okok folytán tényleg magas a gabonaár, nem kívánja már oly hangosan nálunk sem az agrárius közvélemény a papirosbuza eltörlését, amelyet a Németbirodalomban az 1896 július 22-iki törvénnyel sikerült a német agráriusoknak kivívniok. És azóta ott sokkal nagyobb a gabona árhullámozása és visszafejlődött az egész gabonátőzsde, mert az ily reformok nemcsak a spekulációt, hanem a tisztességes kereskedelmet is sújtják. A tőzsde sok tekintetben reformra szorul, de ki látott már tökéletes és hibátlan emberi intézményt? Az, hogy a kellő anyagi erő nélküli szédelő játék lehetőleg megakadályoztassék, azt maga a tőzsde is óhajtandónak tartja, csak az a kérdés, lehet-e ezt megcsinálni úgy, hogy a medicina rosszabb ne legyen a betegségnél? Különben Ausztriában 1903-ban hozták be a tőzsdereformot, nálunk pedig az 1907. évi kereskedelmi szerződés XXI. cikkében a kormány kötelezettséget vállalt aziránt, hogy törvényjavaslatot terjeszt elő a budapesti tőzsde üzletforgalmának szabályozása tárgyában.

64. §. Az agrárvámok.

Amikor az agrárválság Magyarországon is erősen éreztette a maga hatását, gróf Tisza István egy röpiratban az agrárius védővámokat ajánlotta az alacsony gabonaárak elleni egyedül lehetséges orvosszerül. (1897.) A magyar agráriusok erre egy röpirattal feleltek s abban erősen támadták ez eszme felvetőjét és érveit, habár beismerték, hogy ők is kezdettől fogva kívánták a mezőgazdasági vámvédelmet, de még a becsületes vámvédel-

met sem tartják elegendőnek. És e röpiratharc óta eltelt 10 év alatt a magyar agrárius közönség teljesen szervezkedett, hatalmas, az ország közvéleményének sokszor irányt szabó gazdasági táborrá vált, amely az 1906-ik évi autonóm vámtarifában már ugyancsak érvényre juttatta a maga vám védelmi kívánóságait.

A *vám* az az összeg, amelyet bizonyos áruk után akkor kell fizetni, amikor azok a vámhatárt átlépik. A vámtételek a *vámtarifa*-ban vannak felsorolva. Ezt a törvényhozás állapítja meg. *Autonóm vámtarifá*-nak hívjuk azt a vámtarifát, amelyet a törvényhozás maga szab meg, anélkül, hogy az idegen államokkal érintkezésbe lépne az egyes vámtételek nagyságának megállapítása tekintetében. Természetes, hogy mivel Ausztria és Magyarország egy közös vámterületet képez, az osztrák-magyar vámterület autonóm vámtarifáját is a két állam kormányának egyezkedése után a két parlament külön-külön, de egybehangzó törvénybe foglalja. Ha az autonóm vámtarifa kész, akkor a különböző államokkal alkudozni kezdenek s ha ez eredményre vezet, létrejön a *kereskedelmi szerződés*, amelynek értelmében a szerződő államok a saját autonóm vámtarifájuk tételeit kölcsönösen mérsékelik, egymás áruinak a vám tekintetében kedvezményeket nyújtanak; e mérsékelt vámtételeket a *szerződéses vámtarifa* foglalja magában.

A vámtarifaszerződések rendszeren hosszabb időre – 10 – 12 évre – kötöttek. Az osztrák-magyar közös vámterület legújabb autonóm vámtarifája az 1906. évi 863. miniszterelnöki számú szükségrendelettel – a törvényhozás működése akkor szünetelt, – 1906 március 1-én lépett életbe. A törvényhozás később az 1907. évi LIV. t.-c.-ben magáévá tette a kormány ezen intézkedését. Ez az autonóm vámtarifa az alapja az azóta kötött kereskedelmi szerződéseknek, amelyek közül a Német-birodalommal 1905 január 25-én kötött kereskedelmi szerződés szintén 1906 március 1-én lépett életbe.

Ezek a szerződések az 1917. év végéig érvényesek.

A közös vámterületen *behozatali* vámok vannak. A vámterületen való *átvitel* után vám nem fizetendő. A *kiviteli* vámok csoportja egyetlen egy tételből áll: a rongyok és papirosgyártásra alkalmas egyéb hulladékok vannak kiviteli vámmal terhelve.

Nyilvánvaló, hogy a behozatali vámtarifa annyival drágítja

meg a külföldi árút a közös vámterületen, mint amennyi vámot kell az után a vámhatáron fizetni. A vám nálunk nem darabszám, vagy érték szerint, hanem súly (100 kg.) után fizetendő. Értékvám csak egyes vegyészeti és kátrányfestő anyagokra van 15%-ban megállapítva, darabszám szerinti vám pedig a vágó- és ígás állatokra, a kalapokra, a zsebórákra, óratokokra és óraművekre.

De a vámok között további különbségeket lehet tenni: a *pénzügyi vámok* célja az állam bevételeinek a szaporítása. Ez az eset minden olyan árúnál, ami a belföldön nem állítható elő (kávé, tea, kakaó, déligyümölcs, fűszer stb.). Ezzel szemben a *védővámok* tulajdonképpeni célja nem az állam bevételeinek a szaporítása, hanem a belföldi termelés védelme, a külföldi verseny megnehezítése az árak emelése által. A védővámok *agrár- és ipari védővámok*. A közös vámterületen mind a két védővám megvan. Az ipari védővám főleg Ausztria iparát védelmezi a fejlettebb külföldi iparral szemben, míg az agrárvédővám elsősorban Magyarország mezőgazdaságát a külföldi termeléssel szemben, de amióta Ausztria is hatalmasan gyarapította a maga mezőgazdaságát, ezt is védelmezi az agrárvédővám a külföldi mezőgazdasági terményekkel szemben.

Az agrárvámok sorából főleg a gabonaneműek és a vágó- és ígás állatok vámja a fontos. Az autonóm vámtarifa megállapítja ezek mértékét (pl. a búza, kétszeres tönköly 7.⁵⁰ korona, a rozs 7, a zab 6, a tengeri és az árpa 4 korona vámmal van terhelve 100 kg.-ként, az ökör 60, tehén 30, növendékmarha 18 koronával stb. darabonként), de ugyanekkor megállapítja azt is, hogy semmiféle kereskedelmi szerződésben sem lehet a gabonaneműek vámját búzánál 6.³⁰ korona, rozsnál 5.⁸⁰ korona, árpánál és tengerinél 2.⁸⁰ korona, zabnál pedig 4.⁸⁰ koronánál lejjebb szállítani.

Ez azt jelenti, hogyha valamely, velünk kereskedelmi szerződésben álló országból 100 kg. búzát hoznak be, azért a határon 6 korona 30 fillér vámot kell lefizetni. Nyilvánvaló, hogy ez csak akkor érdemes, ha az illető országban a búza ára legalább is 6 korona 30 fillérral alacsonyabb, mint nálunk. A külföldi búza csak akkor versenyezhet a közös vámterületen termelt búzával, ha a vám és a szállítási költség hozzáadásával sem kerül többbe a belföldi búza áránál.

De a vámnak a belföldi mezőgazdaságot védő hatása nem érvényesül, hogyha a vámterület nem szorul bevitelre. Ha annyi gabona terem Ausztria-Magyarországon, hogy a belföldön nemcsak hogy nem fogy el az, hanem még jókora az a fölösleg is, ami exportálódik, akkor az agrárvámnak hatása nem lesz a belföldön elfogyasztott gabona eladási árára, de nem lesz a külföldre került, exportált gabona eladási árára sem, mert ez csak a gabona ottani árán adható el. Ha azonban a közös vámterületnek nincsen exportálható fölöslege, sőt ellenkezőleg behozatalra szorul, – mint ahogy az utóbbi években a főbb mezőgazdasági termények, pl. első sorban a búza tekintetében arra szorult, – akkor az agrárvámnak áremelő hatása van a belföldi terményekre nézve.

Ebben a tekintetben u. i. a külföldről behozott búza után a határon le kell fizetni a 6 korona 30 filléres vámot, tehát azt legalább is a vám és a szállítás költségével drágábban kell eladni a vámhatáron belül, mint amennyibe külföldön kerül. Ebből pedig szükségképpen következik, hogy a belföldi termelők is ennyivel többet kérnek, de ennyivel többet is kapnak a magok búzájáért, mert a piacon, – ugyanazon vámhatáron belől – a búzának egy- és ugyanazon ára van. A piaci (tőzsdei) ártól a különböző országrészek szerint csak a szállítás költségével különbözik az ugyanazon minőségű gabonaneműek ára.

Az osztrák-magyar közös vámterület néhány év óta hol több, hol kevesebb gabonabehozatalra szorul. Ami búzát Magyarország jó termések idején exportál, az legnagyobb részben Ausztriába kerül, így tehát nem megy ki a vámhatáron. Ha meg rősz a termés, Magyarországnak is búzabehozatalra van szüksége. Ez eredményezi, hogy 1907 óta, amióta a régi, kevés agrárvédelmet mutató vámtarifá helyébe a magas agrárvámu új tarifa lépett, a Budapest árútőzsdén jegyzett búzaárak jóval magasabbak, mint az ezelőttiek (az új agrárvédelem előtt 1901 óta a legmagasabb volt a búzaár 1904-ben: 18.⁵⁴ korona mm.-ként s legalacsonyabb 1901-ben: 15.⁴⁷ korona) s 1907-ben 20 korona 11 fillér, 1908-ban 24 korona 02 fillér, 1909-ben 28 korona 86 fillér és 1910-ben 23 korona 37 fillér volt a búza évi átlagára métermázsánként, ami jóval felülhaladta pl. a londoni – vámnélküli – árakat, nyilvánvalóan mutatván az agrárvámok áremelő hatását.

Természetes, hogy a búzának s vele együtt a többi oly gabonaneműeknek, amelyekből a közös vámterületnek nincs kivitele, áremelkedése annak a termelőnek használ, aki nagy mennyiségű búzát hoz piacra. Az, aki a termelt búzát vagy más gabonaneműeket a saját háztartásában és a saját termelése számára vetőmagul használja fel, annak az áremelkedésből semmi haszna sincs. Több száz millióra lehet becsülni évenként az agrárvámok útján való áremelkedésből a földbirtokosságra hátramló hasznot. De amíg egy oldalon nagy haszon áll előttünk, a másik oldalon a kisgazdánál és főleg a piacról élő nagy fogyasztóközönségnél épp annyi kár; a növényi termékek, köztük pl. a tengeri megdrágulása az állattenyésztést teszi nehezebbé, a vágóállatok árát drágábbá. A piacra kerülő hús, tej, tojás, kenyér és főzelék ára is így emelkedik. Az agrárvámoknak drágító hatásuk van: az általános drágaság jórésze az agrárvámok számlájára írható, bár kizárólagosan csak ezeket okolni a drágaság miatt nem lehet.

Ma már az agrárvámság azon részét, aminek a tengerentúli olcsó gabona beözönlésében volt az oka, a földbirtokos körök nem emlegetik a régi buzgósággal. A vámvédelem segített rajtuk. De annál többet panaszkodik az agrárvámvédelem s az ennek folytán előállott drágaság miatt a fogyasztó közönség, amelynek a magas élelmiszerárak ugyancsak a zsebébe vágnak.

VI. A család és a piaci gazdaság.

65. §. *A család gazdasági funkciója.*

A család fiziológiai értelemben a vércsofésségben levő személyeket jelenti, akik tudatával bírnak e rokonságnak és egyiséget alkotnak; gazdasági értelemben pedig a vérrokonságban levő egyének oly egységét, amely vagy magában, vagy pedig más – nem vérrokon – egyénekkal: a cselédséggel együtt közös gazdálkodást folytat, közös háztartást visz s így gazdasági egyiséget képez.

A társadalom organikus elemét nem az egyén, hanem a család alkotja, mert a magában álló, izolált egyén nem életképes, Amíg fel nem nő, addig nem is tud magában élni, amikor pedig felnő, nem tud magában szaporodni, már pedig a szaporodás

minden társadalomnak létfeltétele. Ezért élő őselemei a társadalomnak a természetes nemi közösségek.

A családhoz rendszeren olyanok is tartoznak, akik vagy még nem, vagy pedig már nem tevékenyek gazdaságilag (gyermekek, betegek, öregek). Ezek a családhoz tartoznak, de nem tartoznak a gazdálkodó társadalomhoz. A családnak gazdaságilag tevékeny része szerzi meg azonban az összes családtagok szükségletei számára szolgáló értékeket. Ebből a szempontból fontos a család története s az abban az idők folyamán végbement változások kérdése is.

Az eredetileg kiterjedt s vérközösségen alapuló család idők folyamán a házasságkötésen alapuló s az apát, anyát és gyermekeket, valamint a cselédséget magában foglaló, mindinkább szűkebb közösséggé alakult át. Az ősi család egész kis gazdálkodó társadalom volt; erre mutat a gazdálkodás jelzésére szolgáló „ökonómia” szó, ami az „oikosz”-ból származik. Ez a kis gazdálkodó társadalom ma is él még a délszláv zádrugában, a házközösségekben, az északamerikai indiánok s a közép-afrikai négek ily intézményeiben. De ezek is megszűnnek majd egykor s éppúgy differenciálódnak, mint ahogy ezekből, illetve az ezekhez hasonló ősi alakulatokból differenciálódott ki a mai család. Ennek még mindig jelentékeny a gazdasági funkciója, de a piaci gazdaság fejlődésével egyre jobban kell e jelentőségéből veszítenie.

A középkor végéig a kiterjedésben már megszűkült család körében folyt le minden jószágszerző munka. Ebben részt vett minden családtag, akit csak fel lehetett erre használni. Ma már a fejlett piaci gazdaság vette át a régi funkciók legnagyobb részét. A régi család lehetőleg maga állította elő a neki szükséges összes javakat. A mai család főcélja, hogy lehetőleg mindent készen vásároljon be. Egy-két emberöltővel ezelőtt még a városi polgár családok feladatkörében is benn volt a szövés, fonás, ruhakészítés, sertéshizlalás, mosás stb., ma pedig a városi polgár-családoknak s ezek körében a nőnek tulajdonképp csak a főzés munkája maradt meg a régi tevékenységből, a gyermeknevelés munkájának egy részével s az esetleges betegápolási munkával, itt-ott a ruházat elkészítésének munkájával együtt. Minden mást elvett a piaci gazdaság.

A férfinak és gyakran a felnőtt fiuknak és a család más

tagjainak a családhoz való tartozása többé nem azon a munkás, dolgozó viszonyon alapul, mint régen, ők a családjukért végeznek ugyan munkát, de többé nem a család körében. Ők ahhoz csak mint élvező, fogyasztó tagok tartoznak, a gazdasági tevékenységek más társadalmi organizációkba helyeződött át.

A falusi paraszttasszony feladatai inkább épségben maradtak, tanúságául annak, hogy mily nagy a különbség a fejlődés szempontjából falu és város között. De ez mutatja azt is, hogy a parasztembernek ma is feleséget kell szereznie, hogy boldogulhasson, – s tényleg legnagyobb ritkaság a nőtlen parasztember – míg a városi férfi szempontjából – tisztán gazdaságilag – mindinkább nagy költséget okozó intézménnyé válik ő házasság.

66. §. A család gazdasági tevékenysége szűkülésének okai.

A család ezen átalakulása szükségszerű fejlődési folyamat eredménye. Amikor azok a nagy feudális gazdaságok, amelyek a középkori úri udvarokra annyira jellemzők, már csak terjedelmöknél fogva sem bírták eltartani minden szolgájukat, ezeknek külön házat, telket kellett adni. Így váltak ki a külön háztartások, amelyeknek a feje az úri udvarban szolgált, többi tagjai pedig a család számára kiosztott telket művelték.

A városok kialakulásával s az ércpénznek nagyobb szerepre való jutásával megismétlődik ez a folyamat. A városi kalmárok, mesteremberek, napszámosok és az akkori szabad pályán levő emberek önállóan, családjuk körén kívül szereznek jövedelmet s ez egészíti ki azt, amit a család a maga földje műveléséből és háztartásában szerez. Előbb csak néhány, később mind több és több család él pénz jó védelemből, még akkor is, ha háza és földje van. Ez az átalakulási folyamat persze lassú. Előbb az alsóbb rétegek hagynak fel a saját céljokra szolgáló termeléssel, majd a magasabb rétegek is. De nálunk az iparos még ma is sok helyen földműveskedik, s a vidéki napszámos, hivatalnok gyári munkás ma is természetesen még veteményt, tenyészt baromfit, hizlal sertést, így könnyíti a saját létén s így tölti ki hasznosan sokszor ki nem használható idejét. A városi honorácior-osztálynak is sok helyen van még szőleje, földbirtoka, tanyája, amely kitermi élelmezésének nagyrészét. A paraszt és a földbirtokos

felében vagy kétharmadában ma is még a saját termékeiből él, ezért patriarchalisztikus az ő családi gazdasága.

De a városi lakosság nagy részére már többé nincs meg a családi gazdaságnak ez az átfogó jellege: a család, mint gazdasági egység, csak segédszerv itt a piaci gazdaság mellett, amely mindjobban abszorbeálja a régen a család által végzett funkciókat. Ott pedig, ahol a gazdálkodó társadalom a maga számára veszi igénybe a családnak majdnem minden tagját, gyermekeket és felnőtteket, férfiakat és nőket egyaránt, ott a családot a részleges feloszlás fenyegeti, mint azokon a gyárterületeken, ahol a nőket és gyermekeket, az olcsó munkaerőt is tudják alkalmazni a gépek kiszolgálására a férfiak mellett, akik mái régebben is a család körén kívül végezték munkájukat.

Így válik a család stabilitása mindinkább kisebbé és így szűkül annak mindent átfogó jellege. A gazdasági fejlődés így húzza ki a talajt a család gazdasági tevékenysége alól. Az amerikai és ausztráliai középosztályú családok a cselédhiány miatt kénytelenek boarding-houseokban, penziókban élni. A közöskonyha-mozgalom ily okok miatt akarta a családi gazdaság legnehezebb feladatát áthárítani a piaci gazdaságra, de mivel ez a feladat nagyon nehéz, érthető, hogy ez a mozgalom nem mindig jár sikerrel.

A családnak a teljes felbomlása azonban már csak pszichológiai okokból sem fog oly hamar bekövetkezni, mint ahogy a kommunista jóslatok jövendölik. Amíg lesz magántulajdon, már pedig ez csak az emberiséggel tűnik el, ennek a gondozása és őrzése mindig a család feladata marad.

67. §. *A cselédkérdés.*

A család gazdasági tevékenységének szűkülésével, aminek az oka a piaci gazdaság kialakulása, szoros összefüggésben van a cselédkérdés és a nőkérdés. Az előbbit ismerjük a háziasszonyok folytonos panaszából, hogy kevés a cseléd, bár sokkal jobb a bére és a helyzete ma, mint régebben volt. Az amerikai statisztikai eredmények drasztikusan igazolják ennek az okát: minden más munkának előnyt ad az, aki saját keresetere van utalva, mint hogy cseléd legyen, mert ez jár a legnagyobb függőséggel. Magyarországon nem vagyunk még ennyire, hisz a

falusi parasztleányoknak a városba való igyekezete, hogy ott házi cselédként szolgáljanak, általános jelenség. Ez legfeljebb azt igazolja, hogy a saját családi körben való elfoglaltság s a napszámosmunka helyett az idegen családban való szolgálás a szegényebb parasztlányoknak előnyt képez: jobb ellátást és állandóbb keresetet nyújt. De azért bizonyos, hogy Magyarországon is egyre nehezebbé válik a cseléd tartás a városi családok számára, nemcsak a fokozott bérek miatt, hanem a cselédhiány következtében is.

A statisztikából kiviláglik, hogy a Magyarbirodalomban 1890-ben 352,714, 1900-ban pedig 350,572 kereső női házicseléd volt, tehát a kereső nőket véve figyelembe, 1890-ről 13%-ra fogyott az arányszám. És míg a kereső férfinek 10,8%-kal nőtt, a kereső férfi házicselédnek száma 1890-ről csak 1896-ra emelkedett. 1900 óta pedig bizonyára jelentékeny eltolódások vannak e tekintetben, bár a hivatalos statisztika eddig megjelent kiadványaiból nem tudjuk még azokat megállapítani. De amíg a kereső házicselédnek (férfiak és nők együtt) száma 1900-ban 385,324-re tett, 1910-ben ez a szám csak 390,824-re növekedett. Ha pedig a keresőket és az eltartottakat összefoglaljuk, így a házi cselédnek arányszáma az összes népességhez viszonyítva 1900-ban 2,3, 1910-ben pedig már csak 2,1%-ot mutat.

A mi magyar adataink nem igazolják még oly szembezőkően a cselédség számának csökkenését, mint a nyugatiak, aminek az oka részben a statisztikai felvételek módjában időközben beállott változás is lehet, de elsősorban az, hogy nálunk sokkal nagyobb mértékben függetlenek a családok a piaci gazdaságtól, mint nyugaton s így a piac nem hat annyira bomlasztólag a családi háztartásokra. De minden statisztika nélkül is megállapíthatók azok az okok, amelyek a házicselédnek számának relatív csökkenését mindenhol előidézik. Ezek pedig a piaci gazdaság körének folytonos, progresszív nagyobbodása, ami abban jut kifejezésre, hogy a piac egyre több olcsóbb vagy finomabb ipari terméket kínál a háziasszonynak, ami ezt az otthoni előállítás alól mentesíti: így kevesebb cselédre, kevesebb segítőkézre van szükség. A piac ezirányú fejlődésének volt a következménye a feudális társadalmi szerkezet bomlása s közelebről a nagyszámú jobbágy cselédség szabaddá és függetlenné tétele is. E cselédség tartása nyomasztó teher volt a

földesúr számára, amikor már sokkal olcsóbban bírta a piacról beszerezni a neki szükséges összes olyan árukat, amiket ez a cselédség állított elő. Viszont a cselédség oldalán, a cselédek számának apasztását előidéző ok a függetlenségre törekvés: a házi cselédek épp úgy, mint a béresek, külső cselédek s azok az iparos legények is, akik a mesternél vannak ellátáson és lakáson, igyekeznek futni az idegen család köréből a piaci gazdaság szabad levegőjére. Ezért van cselédhiány. Sok esetben ezért nem megy cselédnek csak az, aki másként már nem tud megélni s ha a cselédi sorsot egyszer megpróbálta, igyekszik abból szabadulni, még ha olyan jó dolga van is. A piaci gazdaságban gyári, üzleti alkalmazott, munkás vagy munkásnőképpen,, szabad ember az illető, mihelyt a munkaideje letelik s munkaadójához nem köti más, mint tisztán üzleti vonatkozás: a cseléd ellenben mindig függésben van, s munkaideje sincs szabályozva.

68. §. *A nőkérdés*

Az angol szüffrazettek forradalmi mozgalma, a nők választójogáért küzdő egyesületek és az 1913 tavaszán Budapesten tartott nemzetközi nőkongresszus határozmányai, de aztán egyes északi államok parlamentjeinek női tagjai, a nők tudományos pályára való nevelése, a tanító-, orvos-, külföldön ügyvédnök stb. stb. mutatják a nőnek a férfival szemben való követelményeit az egyenjogúsítás tekintetében és a küzdelem eredményeit is. Már e tényekből is kiviláglik a nőnek a férfi munkaterületére való behatolásából előállott verseny a két nem között, a munkának a nő által olcsóbban való elvállalásából a férfiakra hátramló gazdasági kár, a férfiak védekezése, a kenyérharc stb.

De megérteni valójában ezt a folyamatot csupán azon történelmi vizsgálódás alapján lehet, amely az egész női kérdést a piaci gazdaság előrenyomuló terjeszkedése és a saját szükségletek kielégítésére szolgáló egyéni, házi gazdaság megfelelő szűkülése szükségyszerű következményének mutatja. Mint ilyen, a legszorosabban függ össze ez a család gazdasági tevékenységének szűkebbé válásáról már fentebb mondottakkal.

Az 1910. évi népszámlálás adatai még nincsenek feldolgozva; csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a Magyarbirodalomban 1900-ban csak 90,000-rel volt több a nők száma a férfiakénál,

1910-ben pedig már majdnem 200,000-rel. (1900-ban 9.582,152 férfi és 9.672,407 nő volt, 1910-ben pedig 10.345,333 férfi és 10.541,154 nő. Tehát 1910-ben 1000 férfira 1009 nő esett, 1910-ben pedig 1019.) Ennek az oka egyedül a nagymérvű kivándorlásban keresendő, ami a férfiak számát aránytalanul jobban apasztja, mint a nőket, mert hisz a férfiak évről-évre kedvezőbb szaporodási arányt mutatnak, mint a nők.

A népesség családi állapota tekintetében is csak nyers számokkal kell még megelégednünk 1910-re vonatkozólag, amely évnek az adatai 1900-hoz képest nagyobb eltolódást nem mutatnak, amikor az egész népességet (tehát minden korbelt és mindkét neműeket) veszik figyelembe. Eszerint a nőtlenek, illetve hajadonok aránya 1900-ban 53.₆, 1910-ben pedig 53.4% volt. A házasoké mindkét népszámláláskor 40.₂, az özvegyeké 6.₁₅ illetve 6.2%, a törvényesen elváltaké pedig 0.₁, illetve 0.2%. Ebből az arányszámcsoporthól persze semmiféle következtetést nem lehet levonni. Épp ezért kell visszamennünk az 1890-es és az 1900-as népszámlálás adataira.

Eszerint a 15 éven felüli női népességből az 1890. és 1900-iki népszámlálás adatai szerint volt hajadon 20.₉, illetve 23.3%, házas 64.0, illetve 62.5%, özvegy 15.₀, illetve 14.0% és törvényesen elvált 0.2-p illetve 0.2%. Ebből látható, hogy a hajadonok számaránya emelkedik s a férjhez menő nők aránya pedig csökken.

1890-ben az egész női népességnek 25.9%-a, 1900-ban pedig 27.6%-a volt kereső. De amíg az ország népessége e 10 év alatt 10.3%-kal nőtt, a kereső nők aránya 17.4%-kal emelkedett. Legnagyobb az emelkedés a közszolgálat és a szabadfoglalkozások (49.9%) és a bányászat, ipar és forgalom (38.2%) körében, ami a női munka irányát (tanítónő, irodai alkalmazott, elárusító-nő stb.) mutatja.

E jelenség oka nyilvánvaló s ez a piaci gazdaság fejlődése. Emellett csak részben szerepel ok gyanánt az, hogy a házassági korban több a nő, mint a férfi, (a 15 éven felüliek száma 1900-ban a Magyarbirodalomban: férfi 6.150,555, nő pedig 6.247,946), holott több fiúgyermek születik, mint nő. A férjhez nem ment nőnek tehát önálló foglalkozást kell találnia, keresnie kell, hogy akkor is megélhessen, ha vagyona nincs. De ehhez járul a női szellem mai magasabb iránya, amely a család kö-

rében megszokott munka helyére más tevékenységet óhajt állítani s e törekvés előfeltételeképpen örömmel köszönti a munkamegosztás széles körre terjedését s a technikai fejlődést. Nemcsak a családi körben csökkent tehát a női munka megszokott alkalmazása, hanem sok nőre megszűnt e tevékenység régi vonzó ereje is.

E kettős okból kerül ki a női munka a család köréből, ahol arra többé nincs hely, s oly munkaalkalom után való törekvés lép a helyébe, amely független a család kötelékeitől, de egyszersmind oly új területek is megnyílnak a női munka számára, amelyek eddig egyedül a férfi részére állottak nyitva.

A probléma csak az, hogy a férjes nő miképp tudja a maga foglalkozását esetleges anyaságával összhangba hozni? A leg-egyszerűbb megoldás persze az lenne, hogy a nő hagyja abba a foglalkozását, ha férjhez megy, De ez nem mindig lehetséges. A statisztika is azt mutatja, hogy 1000 kereső nő közül csak 408 hajadon, míg 398 férjes, 191 özvegy és 3 elvált, tehát a kereső nő férjhezmenetele után sem hagyja abba mindig keresetét. Igaz, hogy a mi sajátos viszonyainkhoz képest az östermelésben és a napszámosmunkában van a legtöbb kereső férjes nő, míg a közszolgálatban s a kereskedelmi és ipari foglalkozásban már egy negyedét sem éri el a férfi és nők a kereső nőknek.

A munkapiacon a nő és a férfi így kerül versenybe egymással s a női kérdés egész teljességében égető problémájává válik a mi gazdálkodó társadalmunknak. A kereső nő igénytelenebb, a bér tekintetében nem szokta meg a piaci gazdaságot s félig-meddig még a családjá tartja el. A férfival való összehasonlításnál a bér tekintetében a nő javára dől el a verseny: a férfinak kétszer-háromszor annyit kell keresnie, tehát bérének ennyiszerte kell magasabbnak lennie, hogy magát, feleségét és gyermekeit eltarthassa. A nő és férfi közt, ott ahol a nőt alkalmazni lehet, így áll elő a munkabér versenye. A női munkát előnyben részesítik a bérkülömbőség miatt, a férfi pedig egzisztenciáját félti és féltheti is a nőtől s annak versenyétől. A nő társadalmilag és gazdaságilag biztos pozícióra akar szert tenni: e törekvésnek aztán érthető következménye a nőnek u. n. emancipációra irányuló mozgalma. Ennek első kezdete a francia forradalomig nyúlik vissza s a nő és férfi gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben való teljes egyenjogúságáért folytat

éles és folytonos sikereket felmutató küzdelmet. Mint ilyen, szükségszerű eszmei lecsapódása annak a gazdasági átalakulásnak, amelyet a családnak a piaci gazdaság hatása alatt való részleges bomlásáról a fentebbiekben vázoltunk.

Harmadik fejezet.

A válságok.

69. §. A válságok története.

Gazdasági válság alatt nemcsak a gazdasági fellendülésnek hirtelen depresszióvá váló változását értjük, hanem a gazdasági folyamat olyan hirtelent gyors megzavarását, amelyet számos üzleti bukás, általános pánik, a hitelnek megvonása, a készpénz kamatlábának túlságos magassága s esetleg a bankjegyek beváltásának nehézsége jellemez.

A régebbi válságokat mindig különleges okok (rész természet, politikai katasztrófák) okozták. A mi korunkban a válságokra jellemző az, hogy minden különleges látható ok nélkül létesülnek azok, de ez az ok kétségtelenül megvan. Mintegy negyedszázada, hogy egymásután következik a fellendülés, az általános bizalom, az általános hitelképesség, a növekedő fogyasztás, a könnyű pénzszerzés, a tömeges munkaalkalom s egyszerre egy nap megszűnik a kereslet, a kereskedők nem vásárolnak többé, a továbbtermelő vállalatok egész az előállítási ár alatt kezdik kínálni áruikat, korlátozzák a termelést, üzemüket redukálják és nagyon sok munkást elbocsátanak.

Az első világválság 1857-ben volt. Ez az Egyesült Államokból indult ki, majd Angliára, Poroszországra, Hamburgra s a délamerikai államokra is kiterjedt. Ezt a válságot Amerikában egy óriási virágzás és fellendülés előzte meg, de Európában is erre az időre esett a vasútépítésnek és a bankok alapításának nagy periódusa. Az 1857-ik évi válságot mi is megéreztük. Az ötvenes években a krími háború alatt a magyar kereskedelem óriási üzleteket csinált a külfölddel, ami csak virágzását segítette elő. 1856-ban kezdődik el nálunk a különbözeti ügylet a repce-, olaj- és gabonaüzletben. Ennek a veszedelmes következményeit a következő évben beállott válság alatt kezdi megérezni a magyar kereskedelem, ami azonban nagyobb megárazkodtatás nélkül bírta ki ezt a válságot.

1864. és 66-ban nagy pénz- és hitelválság van Angliában, amelyet 1869-ben nálunk is követ busás áldozatokat követelő hitelválság.

1873-ban éri meg a monarchia egyik legnagyobb krízisét, amely csakhamar kiterjed Olasz-, Német-, Oroszországra, sőt Észak-Amerikára is s így valóságos világválsággá lett. A válság kiinduló pontjáról „bécsi krach” néven is ismeretes. De amíg az 1869-iki válság bőtermésű évek után, vagyonosodásunk közepette ért bennünket, addig az 1873-iki válságot gyöngé termések előzték meg s ez öldöklővé azáltal vált, hogy az üzérkedés és a börzejáték a társadalom minden rétegére járványszerűen kiterjedt. Németországban és Ausztriában fényes kapitalisztikus fejlődés előzte meg ezt a válságot az iparszabadság behozatala után. Ezt a válságot hosszú pangás követte s a hetvenes évek gazdasági hullámvonalának ez volt a legmélyebb pontja.

Szerényebb fellendülés van 1879-82 közt s ez Franciaországban tőzsde-, hitel- és alapítási válsággal, Amerikában pedig nagy vasúti krachhal végződik. 1884-87-ben erős pangás van Angliában, s 1890–93 közt tart egy újabb amerikai krízis.

1895 s 1900 közt nagy fellendülési periódus következik az egész művelt világon. De már 1898 – 1901 közt a túlzott hitelnyújtások miatt van baj, 1900-1901-ben több nagy bank és iparvállalat omlik össze Németországban, ezt nyomon követi a pangás, egész 1903-ig.

A legújabb évtized két hatalmas válsággal gazdagítja a gazdasági életet: 1907-ben tör ki az első, amely tulajdonképp Amerikára korlátozódott. Európában azonban komoly következményekkel járt a hitelügy terén s Angliában, Németországban ezzel együtt nálunk is érezte a maga hatását. Németországban a vastermelés s általában az ércárak érezték meg elsősorban ezt a válságot, amely Amerikában a vas- és réz-ipar terén állt elő. Magyarországon már hitelválság lett belőle, úgy annyira, hogy az Osztrák-Magyar Bank 1897 júniusa végén, 5 s november derekán már 6%-ra volt kénytelen felemelni a váltók, közraktári zálogjegyek, értékpapírok és szelvények után a leszámítolási kamatlábat, amely egész 1908 január derekáig ily magas maradt. 1885 óta az első ízben történt ez.

A második nagy gazdasági válság 1912-13-ban ütött ki, s

kétségtelen összefüggésben van a külpolitika állapotával, (a francia tőke kivonulása a monarchiából, a marokkói beruházás, az olasz-török és a balkán háború) s aztán az öt év óta tartó gazdasági fellendülés nyomában járó túlspekulációkkal, a minden gazdasági téren túlzó vállalat alapítással.

Ez a válság külsőleg kifejezést nyert abban, hogy az Osztrák-Magyar Bank 1912 október 26-án kénytelen volt az 1912-ben eddig is 5%-os bankkamatlábát $5\frac{1}{2}\%$ -ra, november 15-én pedig 6%-ra felemelni, ahol majdnem az egész 1913. év folyamán megmaradt. Csak 1913 november 27-én, azután pedig 1914 január 21-én, majd február 4-én és végül március 13-án lett a bankkamatláb $\frac{1}{2}-\frac{1}{2}\%$ -kal leszállítható, úgy, hogy most már ismét 4%-os az, aminő legutóbb csak 1911 december 23-án volt. A jegybank aranykészlete 1912-ben több, mint 150 millió koronával csökkent s 1913 december végén az érckészlet 1,562.518,000 koronát tett, holott pl. 1909 szeptember végén 1,732.676,000 koronára rúgott. De ugyanez a csökkenés volt észlelhető a többi kontinentális nagy jegybankoknál is. Államkölcseink s járadékpapirosaink árfolyama erősen hanyatlott (a 4%-os magyar koronajáradék legalacsonyabb árfolyama 1903-ban 95.⁵⁵ volt, az 1912 december 31-iki árfolyam pedig 84.⁴⁵ korona). Igaz, hogy a többi államok járadékpapirosai is erősen estek, annak a jeleként, hogy az államkölcseink elhelyezésének mai rendszere elavultnak látszik és talán a törlesztéses kölcseinkhöz kellene visszatérni. De tény, hogy ez valójában csak ezen válság alatt tűnt ki.

Mutatja a nagy gazdasági válságot még az a tény is, hogy amíg 1909-1911 között évenként az egész országban csak 527-552 csőd nyitott, addig 1912-ben egyszerre 787-re szökött fel ez a szám, 1913-ban pedig 1003-ra. S amíg 1911-ben 1782 fizetésektelenségi eset fordult elő, 1912-ben már 2004, 1913-ban pedig 2154. Ezek a számok mindennél beszédesebben mutatják a gazdasági élet válságos állapotát, amelynek lefolyása még mindig tart s amelyet hosszú időn át meg fog érezni egész közgazdaságunk.

70. §. *A válságok elmélete.*

Érthető, hogy a gazdasági élet teoretikusai a válságok 10-12, sőt újabban 5-6 évenkénti ismétlődése folytán magya-

rázatot kerestek a válságok okaira vonatkozólag, így elsősorban is a túltermelésből magyarázták azt, vagyis abból, hogy a kapitalisztikus gazdaságban több árút termelnek, mint amennyi elfogyasztható. Aztán magyarázták az „underconsumption”-nal, vagyis azzal, hogy az emberek – elsősorban a munkások – nem képesek munkabérekkel visszavásárolni azt, amit a kapitalisztikus piaci gazdaságban önmaguk állítottak elő: vagyis azzal, hogy a fogyasztás mértéke a szükségesnél marad. Szokás magyarázni a válságokat a termelő erők helytelen megoszlásával, a nemesfémek termelésének óriási növekedéséből előálló vevőerősökkenéssel stb. stb.

Vannak még ezekhez hasonló más teóriák is, amelyek a válságok különböző okai közül a legszembevetőbbet ragadják ki. Ilyen elméletek azok, amelyek a bankügyre, a kapitalizmusra, a pénzre, a piaci drágaságra, világpiacra, a nagyiparnak az árúk tömeges eladása utáni szükségletére, a mezőgazdaság s a nemzetközi piac egymáshoz való viszonyára stb. stb. vizik vissza a válságok okait.

Bennünket e helyen ez a kérdés bővebben nem érdekel, de igenis az a probléma, ami minden válságból kiviláglik, hogy a mai gazdasági élet, amely a magánérdekek uralma alatt áll, minden szervezet nélkül való s így az szervezésre első sorban rá van szorulva.

Negyedik fejezet.

A gazdasági élet szervezése.

71. §. A szervezés gondolata.

A társadalmi gazdaságtan tudományos művelése tulajdonképp a *fizokratizmus*, a XVIII. század végének gazdaságpolitikai irányzata idejében kezdődött, amely csak a földművelést látta produktív foglalkozásnak s azt vallotta, hogy az ipar csak annyival gyarapítja a nyersanyag értékét, mint amennyi táplálékot az iparos az anyag feldolgozása és átalakítása közben felhasznál. Ez az egyoldalúság érthető visszahatás volt a *merkantilizmus* túlzó iparfejlesztő politikája után (31. §.) s a Lajosok uralma alatt kiszípolyozott Franciaországból érthető jelszóként

hangoztatta a fiziokratizmus, hogy szegény paraszt, szegény ország: szegény ország, szegény király”. De a természetjog akkor uralkodó filozófiai iskolájának hatására a fiziokratizmus is csak az erők szabad játékától remélte a társadalmi harmónia megvalósulását, ezért vetett el minden állami beavatkozást, ezért hirdette a „laissez faire, laissez passer”-t, vagyis azt, hogy mindent a maga útjára kell hagyni, mert csak így juthat harmóniába az egyesek magánérdeke.

Ezt az optimista felfogást vette át a társadalmi gazdaságtan tudományának tulajdonképpeni első mestere, *Smith Ádám* (1723–1790) is, aki 1776-ban megjelent örökbecsű munkájában, amely „Vizsgálódások a nemzeti vagyonosodás okairól és természetéről” címet visel, még mindig a természetjog harmóniát remélő felfogásának hatása alatt áll. A Smith műve amiatt örökbecsű, mert ebben az emberi munka van odaállítva minden vagyonosodás forrásául. Ezt az egyszersmind erkölcsi alapokra is helyezkedő világnézetet osztja az egész u. n. klasszikus gazdaságtan (Ricardo, Malthus s követőik), valamint hirdetik az utána következő különféle gazdasági iskolák. Csak abban térnek el Smithtől, hogy az élet szomorú példáinak láttán tagadják a korlátlan gazdasági szabadság és szabad verseny egyedül üdvözítő voltát s tagadják azt is, hogy az az óhajtott harmónia az ellentétes gazdasági érdekek közt természeti szükségképpeniséggel következne be az erők szabad érvényesülése következtében. A gazdaságtan tudománya így arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gazdálkodó társadalmat nem szabad magára hagyni, hanem ellenkezőleg szervezni, szervezni kell azt.

Ennek a szervezésnek a gondolatát először a szocializmus vetette fel, még pedig ennek az az alakja, amelyet *racionalis szocializmusnak* nevezhetünk. Ez u. i. valamely előre elgondolt eszme alapján gondolta reformálhatónak a társadalmat, s a különböző ide vágó rendszereknek a szocializmus is csak arra a célra szolgál, hogy az egyenlőség, igazságosság és testvériség nagy eszméi megvalósulhassanak. Egy hatalmas, nagy szervezési gondolatról van itt szó, ami persze meg nem valósulhat, mert a tényleges gazdasági viszonyokkal nem számol, csak az abstraháló, gondolkodó ész találja ki e rendszereket, amely még nem fedezte, de nem is fedezhette fel a társadalmi fejlődés szükség-szerűségét. Történt ugyan kísérlet a társadalom ily szervezésére,

amint azt Owen Róbert (1771–1858.) new-lanarki gyárában, majd az amerikai Indiana államban létesített New-Harmony nevű kommunisztikus gyarmatában láthatjuk, de ezeknek nem volt maradandóbb sikerük. Ilyen tervei vannak Saint-Simon grófnak (1760–1825.) az „új keresztyénség”-gel és Fouriernek (1772–1837) a Madáchból torz alakjában ismert falanszterrel. A társadalomnak nacionalisztikus szervezésére irányuló ezen kísérletek nem vertek gyökeret az élet talajában, de nem is verhetek ott, mert nem számoltak a való élet gyakorlati feladataival és szükségleteivel.

A mai szocializmus, amelynek uralkodó formája a Marx Károly (1818–1883) és Engels Frigyes (1825–1895) nevéhez fűződő *marxizmus*, a társadalom organizálását csak részben kísérli meg, t. i. a munkásosztálynak, a proletariátusnak szervezése alakjában, de egyébként minden organizációt eltol a jövődre, a véleménye szerint egykor bekövetkező szociális forradalommal beálló új társadalom idejére, amely felfogása szerint az egyedüli helyes és igazságos, s épp ezért egyedüli helyesen organizált társadalom lesz. (Lásd bővebben Kovács Gábor: A szocializmus. Budapest, 1908.)

72. §. *A mai társadalom részleges szervezése.*

A racionalisztikus szocializmus elképzelt társadalmi rendje nem valósulhat meg, de viszont a gyakorlati élet követelményeket támasztott a szervezés tekintetében, így a szükséglet nyomására kialakulnak a társadalomban olyan organizációk, amelyek az egyes, nagy munkapocskolással és energiapazarlással járó intézmények helyébe lépven, a társadalomnak legáltalább részben már is észszerűbb szervezetét valósítják meg.

Így a kereskedelem helyét sok esetben elfoglalják a vevők és az eladók szervezetei: a fogyasztási szövetkezetek, a munkaadók vagy esetleg a községek által történő nagyban való bevásárlás, ami a munkásoknak vagy a község lakosainak az árukhoz olcsóbb áron való hozzájutást lehetővé teszi, a kartellek és a trösztök, a földművelők bevásárló, értékesítő vagy raktárszövetkezetek. A nagyipar és a közlekedési vállalatok így szerveződnek vállalkozói egyesületekben, speciálisan a munkaadók szervezeteiben, kartellekben, trösztökben, a mezőgazdasági

különböző (termelési-, gőzeke-, biztosító- stb.) szövetkezetekben, a munkások a szakszervezetekben, a kereskedelmi alkalmazottak a maguk érdekképviseleti szervezeteikben, az iparosok az ipartestületekben stb. stb. A bankhitelt így egészíti ki a közhasznú hitelszervezetek, mint az állami, községi vagy egyesületi szervezetek által nyújtott hitel stb. stb. E szervezkedésnek az oka részint közhasznú, altruisztikus, részint egoista, részint pedig nem gazdasági természetű. A szövetkezeti eszme terjesztésében pl. nálunk nem csak gazdasági okok játszanak közre, hanem sokszor nemzetiségi, sőt felekezeti szempontok is. Így van ez a bankok szervezésének kérdésében is, amelyek Erdélyben sokszor a nemzetiségi politikának állítatnak a szolgálatába, Az osztályharc, ez a külsőleg politikai színezetű küzdelem, így teremtette meg a maga szervezeteit, a munkaadók szövetségét („kutyaszövetség”-nek csúfolva a szocialista lapokban) és a munkások szakszervezeteit stb. stb.

Mindezeknek jelentősége abban van, hogy a munkapazarlást kevesebbítik, amennyiben az erők eddigi tervszerűtlen elforgácsolása helyébe az erők tudatos és tervszerű egyesítését léptetik. A termelő munkának szervezése, mint pl. elsősorban a tröszt, emellett a válságok ellensúlyozására a jövőben bizonyára kialakuló nagy organizmus orgánuma is, épp úgy, mint ahogy ennek a csirája van meg a mai fogyasztási szövetkezetekben is. A társadalomnak, mint minden fogyasztó összességének közös szervezete képes egyedül a munkát tervszerűen, a szükséglet mérvének megfelelő módon alakítani, ahogy ez azon a társadalmi fejlődési fokon megvolt, ahol még hiányzott a piac és kiki a saját szükségletei számára állított elő javakat. (Lásd a 38. §-t.) Természetes, hogy a piaci gazdaságban a szervezés sokszor nagy akadályokba ütközik, mert a magánérdek kárát jelenti az organizáció s ez azután minden eszközzel igyekszik megghiúsítani a szervezkedést. De segítő eszközben sincs hiány, még ha az abban a brutális gazdasági nyomásban nyilvánul is, amelyet a munkások és a munkaadók szervezetei vagy a kartellek alkalmaznak a belépés kikényszerítésére, vagy pedig a belépésre való csalogatás céljából pillanatnyi előnyök nyújtásában, mint a fogyasztási szövetkezeteknél adott visszatérítésekben, ami sokszor figyelembe veendő nyereséget jelent a tagok számára. A szervezkedés nehézségeivel szemben van még

egy mód: az állam segítségére való apellálás (Wilbrandt), amit szegényebb társadalmak, mint a magyar, bizony túlon túl igénybe is vesznek.

Ötödik fejezet.

A népesség és a népesedés kérdése.

73. §. *Malthus népesedési tana.*

Az angol ipari forradalmat (28. §.) követő nagy társadalmi átfarmalódás, a munkásosztály kialakulása, annak óriási nyomora az angol gondolkodókat érhető kutatásra ösztönözte e nagy nyomor okait illetőleg. közülök egy pap, Malthus Róbert Tamás, (1766–1834) a maga statisztikai kutatásai s ezek eredménye alapján azt a nézetet juttatta a népesedés törvényéről irt világhírű munkájában (1798) a szocialista Godwinnal ellentétben kifejezésre, hogy az embepir nyomor tulajdonképpen természeti szükségképpeniséggel ható okokra vihető vissza s az nem társadalmi, hanem természeti jelenség. A haladást gátló tényező egy hatalmas természeti törvény hatása s abban nyilvánul, hogy a népességnek állandó tendenciája van a tápszerek mértékén túl való szaporodásra. Az északamerikai angol kolóniák szaporodási viszonyaiból azt a tételt szúrte le, hogy: „a népesség, ha nincs akadálya, minden 25 esztendőben megkétszereződik, vagyis geometriai progresszióban szaporodik”. Ezzel szemben az élelmiszerek nem szaporíthatok gyorsabban, mint aritmetikai progresszióban, tehát míg a népesség oldalán 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128 és 256 állanak, addig az élelmiszerek oldalán 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 és 9. Két század alatt, a népesség úgy aránylanék az élelmiszerekhez, mint 256 a 9-hez, három század alatt mint 4096 a 13-hoz.

A progresszióknak a felállítását joggal vetette el a tudomány s a teóriából csak az a lényeges, hogy az élelmiszertermelés nem tud lépést tartani a népesség állandó szaporodásával, ha annak semmi akadálya sincs.

Malthus szerint a népesség számát az élelmiszerek színvonalán tartó tényezők, részint *preventív*, részint *pozitív* (represszív) akadályok. A pozitív akadályok vegyes természetűek,

vagyis mindazok, amelyek a bűnből származnak s következményük a nyomor, mint a háború, kicsapongások, betegségek, stb. és a természet kikerülhetetlen törvényéből származó éhínség. A preventív akadályok az erkölcsi önmegtartóztatás, amely a házasságtól való észszerű okokból eredő tartózkodást jelenti, az önmegtartóztatás ideje alatti teljesen erkölcsös magaviselettel, továbbá a bűn, mint a házasságon kívüli nemi érintkezés, természetellenes szenvedélyek, a házasság megsértései, erkölcstelen üzemek.

Malthus három tételben foglalta össze a népesedésről szóló gondolatait s ezek:

I. A népesség szükségképpen az élelmiszerek által van korlátozva.

II. A népesség mindig növekszik ott, ahol az élelmiszerek szaporodnak, hacsak valamely igen hatalmas és szembeszökő akadály által nincsen gátolva.

III. Ezek az akadályok és azok, amelyek a szaporodás túlnyomó erejét visszaszorítják és azt az élelmiszerekkel egy színvonalon tartják, mind az erkölcsi önmegtartóztatásra, a bűnre és a nyomorra vezethetők vissza.

A népszaporodás akadályai közül, hogy az emberiség haladása biztosítható legyen, Malthus az erkölcsi önmegtartóztatást, mint a relatíve legkevesebb szenvedést okozó eszközt ajánlja, ami külsőleg a házasságra lépés időbeli kitolásában vagy a házasságtól való tartózkodásban nyilvánul. Ez a preventív akadály szemben a repressziókkal egyszersmind a kultúra haladását is jelenti.

74. §. A tényleges fejlődés vázolója.

Nincs itt tere annak, hogy a Malthus elméletét behatóbb kritika alá vegyük. Csak jelezzük, hogy a Malthus tételei egészében nem állhatnak meg. Az ő munkája első megjelenése óta eltelt 115 esztendő alatt a tényleges fejlődés nem haladt egészen az általa óhajtott irányban. Azokban a társadalmi rétegekben, amelyekben mindig megvolt az élelmiszerek bősége, van a legcsekélyebb szaporodás, s ahol nincs meg az elegendő élelmiszer, ott a szaporodás még mindig elég rohamos s a nyomor sem mindenkor csökken. A középosztályban tolódott ki leg-

inkább a házasodás korhatára s eddig a késői időpontig épp ezért nem valósulhat meg az erkölcsi önmegtartóztatás kívánalma. A gyermekek száma is korlátozódott a házasságon belül, még egyes esetekben az alsóbb néposztályhoz tartozóknál is, amint azt Franciaország népszaporodásának általános csökkenése, vagy Magyarországon a dunántúli s más vidékeken is divatozó egy- és kétgyermekrendszer mutatja. Mindez pedig nagy gondot okoz az állami és társadalmi politikának. A születések csökkenő aránya s az egy- és kétgyermekrendszer, e praktikus neomalthusianismus egységes okra nem vezethető vissza, de a gazdasági motívumokon (a birtok s a vagyon elaprózódásától s így az utódok sanyarúbb helyzetétől való félelem) kívül erkölcsi, vallási, lélektani, sőt esztétikai indokok is előidézhetik azt, amelyek a gazdasági okokkal osztályhelyzet, faji és felekezeti különbségek szerint különböző módon szövődnek össze. Mindenesetre nagyon jelentős problémája ez a mi jövőendő gazdasági életünknek, amelyben úgy az államnak, mint a társadalomnak csak egy óhajtása lehet: a minél nagyobb számú, de természetesen egészséges és életerős népesség. Az államnak pénzügyi, gazdasági és katonai szempontokból s hatalmi kérdések hatása alatt kívánalma a minél nagyobb népszaporodás, a társadalom pedig a munka szempontjából hirdeti a lehető nagy népszaporodás előnyeit. Ezekkel a kívánalmakkal szemben áll az egyén, akinek a társadalombeli pozícióját rendszeren nem az általa végzett munka produktivitása adja meg, hanem a tulajdonába levő vagyon nagysága s aki így egyéni érdekei védelmében munkálkodik az osztálytársadalmi és állami kívánalom teljesítése ellen.

Nyilvánvaló, hogy az a legideálisabb állapot, amelyben összhangba lehet hozni az állami és társadalmi s másfelől az egyéni érdeket.

Ezért kell az állami és társadalmi politikának ez összhang megteremtésére irányulnia. Hogy mily utakon? az nem tartozik ide, de a második könyvben lesz arra utalás. Azonban mindenesetre tisztában kell lennünk azzal is, hogy nagyon egyoldalú és elfogult s az osztályérdeket nagyon is kimutató ítélet az, amikor nálunk az erkölcsi felháborodás hangján szoktak szólani az alsóbb néprétegek nemzetpusztító egy- és kétgyermekrendszeréről azok, akik – a felsőbb társadalmi osztályok tagjai –

szintúgy dacolnak az állam és a társadalom nagy népszaporodást kívánó óhajlásával. Itt a nagy népszaporodás kívánása az alsóbb rétegektől rendszeren csak a megfelelő számú és ezért olcsó munkakerő kívánalmát jelenti. Az is kétségtelen, hogy minden magasabbra emelkedésnél – ami egynéhány nemzedéken át megfigyelhető – korlátozódik a gyermekek száma s minden magasabb kultúrára emelkedő társadalomban csökken a születések aránya, de javul ugyanakkor a halandóság is. Ez a kultúra útja s ez alól egyetlen egy nemzet sem alkot kivételt. A Malthus félelme: a borzalmas túlnépesedés réme, valósággá nem válik, sőt szinte mondhatni, hogy az élelmiszerek-adta tér, amely egyre növekedőben van, a kultúrállamok népessége által ki sem töltődik, nemhogy a népszaporodás represszív akadályaira lenne szükség az élelmiszerek és a népesség szaporodása közti arány helyreállítása céljából. (Lásd bővebben Kovács Gábor: A népesedés elmélete. Debrecen, 1908.)

MÁSODIK KÖNYV.

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS.

Első fejezet.

Alapvetés.

75. §. A kiindulási pont.

A megelőző könyvben egyfelől a magyarországi statisztikai adatok alapján ismertettük a gazdasági fejlődés tényeit s igyekeztünk ezeket meg is magyarázni, másfelől pedig inkább elméleti világításban, de itt is mindig adatokra támaszkodva igyekeztünk a mai társadalmi gazdaságot: a piaci gazdaságot, ennek szervezetét és intézményeit legfontosabb történeti következményeikkel egyetemben bemutatni. De a piaci gazdaság legégetőbb problémájáról csak itt-ott, egyes szavakban érintve volt szó. Ez pedig az, hogy a gazdasági haladásnak gyümölcsei és az azzal kétségtelenül járó bajok miképpen oszlanak meg a társadalomban? Kinek jut az eredmény élvezése és kik vannak kirekesztve ebből? Érthető, hogy ezt a problémát legerősebben a szocialisták vizsgálgatják, mint a társadalmi osztályok közti ellentét és diszharmónia alapját, bár mindenki előtt nyilvánvaló lehet, hogy ez a probléma oly egyetemes és átfogó, de egyszerűsrimd lehetőleg megoldandó kérdés is, amit legtávolabbról sem szabad pártszempontból elbírálni.

Amint a gazdasági jelenségek vizsgálatát a mindennapi életben szerzett benyomások ismertetésével kezdtük el, úgy itt is ezekre kell utalnunk.

Egyfelől ott áll előttünk az óriás fényűzés és a minden munka nélküli, csak élvezeteket hajszoló élet. A fényes bálók, lakásberendezések, pazarul berendezett világhotelek, luxusvonatok, az elegáns világ téli és nyári fürdőhelyei, yachtjai, automobiljai és öltözékei, – mennyi tanúsággal szolgálnak az erőt és időt igénybevevő fényűzésről, ami az élvezetekkel jóilakást, unalmat, szellemességet, mesterséges elfinomulást eredményez, ellentétben a valóságos kultúrával: a művészettel, a természetes étellel, belső vallásossággal, jellemmel, test és szellem megfelelő nevelésével. Ez a fényűzés pedig ragadós példa. Minden művelt ember észreveheti magán, mennyire finomulnak életszokásai. De minden társadalmi osztálynak megvannak a maga „társadalmi kötelezettségei”. S mennyi áldozatot kell hozni a felnövekvő fiúk karrierjéért és az összeköttetésekért! Milyen cifra nyomorúság sokszor a középosztály élete, amely nem tudja anyagilag teljesíteni, pedig társadalmi követelmények szerint majmolnia kellene a felsőbb osztályok életmódját. Ott a házassági kor eltolódása, lemondás a társaséletről, a sok agglegény és pártában maradt leány. (Wilbrandt.)

És ott áll előttünk másfelől a nyomor. Amikor még az a kevés is hiányzik, ami ahhoz kellene, hogy nagyon szerényen, de mégis emberileg élhessen az ember. Ott a városi nyomor: az összezsúfolt nagy tömegek a folyton növekvő városban, a négy-ötemeletes ház lyuknak mondható bűzhödtt lakásaiban, ahol nincs udvar, nincs kert, nincs napfény, nincs szabadlevegő. Hogy nő itt fel a gyermek, oly apák fia, akik „kövi emberek”-ké váltak, elszakadtak a falutól, a mezőtől, a napfénytől, az erdőtől. Borzalmas a nyomora ezeknek az embereknek. A férfi gyárban dolgozik s a nő a varrógép mellett otthon kuksol, verejtékes munkával keresve a kenyeret, vagy maga is gyárba jár. Csoda-e a gyermekek elhagyatottsága s a nagy halandóság? De ott a gyermeknyomor is, aminek külső alakja a rossz táplálkozásból való elsatnyulás, a gyermek kereseti munkára való korai alkalmazása, sokszor már az iskolaköteles korban. Ott van a háziipar nyomora, a válságok idején beálló munkanélküliséggel és éhínséggel egyetemben.

És ott van a mi agrárvilágunk szegény emberének speciális falusi nyomora. Nem oly borzalmas ez külsőleg, mert nem kiabál annyira, mint a városi szegényé, de nagynak ez is nagy. A falun

is van nyomor, csak talán több önérzettel s kevesebb hangos-
sággal viseli el a „szegénység”, ami az igazi magyaros gyűjtő-
neve a tudományosan „mezőgazdasági munkásosztály”-nak
nevezett rétegnek. A szegény ember, ha falusi, ha tanyasi,
két dolgos keze erejére van utalva, annál nagyobb a becsülete,
minél erősebb s minél jobb munkás. De ha nincs jó termés,
hiába dolgozik, mint részes arató, nem tud eleget keresni ma-
gának és családjának s ha nincs jó tengeritermés, nem tud
elég kukoricát szerezni a sertéshizlaláshoz. A kubikos, vagy más-
féle napszámos munka nem mindig egészíti ki elég keresettel
azt, amit nagy nehezen meg tudott szerezni. És az aranykalász-
szál ékes rónaság szegény népénél ezért sokkal sűrűbb eset a
kenyér hiánya, mintsem hinné az ember. Ezért eszik télen,
amikor nincs munka s így nincs kereset sem, naponta csak
egyszer a napszámos ember, húst ezért lát ritkán, a gyermek
fejlődéséhez oly szükséges tejhez is nagyon nehezen jut. Ha van,
eladja, mert a városi népi jól megfizeti, ha pedig nincs, akkor
nem bánja.

Aki ismeri a szegény embert, ismeri ruházkodását, sokszor
nagyon nyomorult lakását, ennek bútorzatát, aki tudja, miképp
táplálkozik, hogy koplal, éhezik, sanyarog telente, aki ismeri
az alföldi vármegyék közegészségügyi viszonyait s tudja, hogy
ezekben ezer emberre átlag öt tüdőgümőkóros halott esik és
száz halott közül 16 gümőkórban hal el, – ami részben még a
fővárosi halandósági arányt is felülmúlja –: az látja a nagy
falusi borzalmas szegény nyomort s megérti a lakás és táplál-
kozási viszonyok mellett, hogy a túlnyomólag szabadlevegőn
dolgozó alföldi magyar nép közt is miért szedi a tuberkulózis
ily óriás arányban a maga áldozatait?

Tagadhatatlan, hogy már ezen a téren is mutatkozik ja-
vulás (tüdőbeteg-szanatóriumok; a munkáslakások építésének
az 1907. évi XLVI. t.-c.-kel elrendelt támogatása stb.), de
amikor a szegény ember korántsem bírja munkaerejét úgy érté-
kesíteni, amint az kívánatos lenne s amikor sem a gazdasági
cselédeknek, sem azoknak, akik szolgálatában nem állanak, évi
keresete nem igen haladja meg az 500 koronát (Ecséri) s ezt
is csak nehéz, keserves küzködéssel bírja összehozni: akkor
nem csoda, ha már az Alföldön is megindult az Amerikába
irányuló kivándorlás, amely mindazokat karjaiba ölelve, viszi

ki a hazából, akik egy vagy más ok miatt nem tudnak itthon megélni.

A természet kikerülhetetlen eseményeiből előálló nyomor mellett, ami egyaránt ér mindenkit, van szociális okokból előálló nyomor is, ami az ellentéteknek egymás mellé állításakor tűnik ki s csak egyeseket ér.

Ezeket az ellentéteket, ezek létre jövetelét kell nekünk megmagyaráznunk.

76. §. A jövedelmi statisztika adatai.

Más államok adórendszerében a jövedelmi adó alkotja a legfontosabb adót. Ez az egy-egy gazdálkodó egyén gazdasági körébe befolyó összes pénzürtékeket, amelyet az illető keretéből, földbirtoka, háza, vagyona stb. után szerez, egyesítve vonja adó alá. Magyarországon, amíg az új adótörvények életbe nem lépnek, ezzel szemben a tárgyi alapokon nyugvó adóztatás van meg, ami nem az egész jövedelmet, hanem az egyes vagyontárgyak hozadékát veszi adó alá. Így a földbirtok kataszterileg kiszámított tiszta hozadékát, a bérbeadott házak bérösszegét, a bérbe nem adott lakásrészeknek összehasonlítás útján ki-puhatolt egyenértékét, az illető fizetését, honoráriumát keretét stb.

Nyilvánvaló, hogy a személyi természetű s a különböző jövedelmi fajokat összefoglaló általános jövedelmi adórendszer mellett könnyen meg lehet tudni az adóvallomásokból, hogy mennyi a jövedelmük az állampolgároknak? Persze feltéve, hogy azok az igazságot mondják meg, ami a külföldi alacsony adókulcs mellett könnyen feltehető, míg nálunk a tárgyi adók túl magas kulcsa mellett (pl. a III. oszt. kereseti adónál, – orvosok, ügyvédek, művészek, kereskedők stb. adója – 10%-os a kulcs!) közismert az eltitkolás s az is, hogy az adómorál sem nagyon érzékeny. Nagyon érdekes lenne, pláne hosszabb időn át megfigyelni, mily változások vannak az egyes jövedelmekben azok természete és nagysága szerint. Sajnos, a mi adórendszerünk mellett ily jövedelmi statisztika nem készíthető el, így Magyarország adózó polgárai jövedelméről tiszta képünk nem lehet.

Egy dolog – még statisztika nélkül is – kétségtelen, hogy a régi nemesi földbirtokból származó jövedelem mellett

az egész művelt világon egy új jövedelmi faj támadt: a polgári származású egyéneknek pénzirtokon, ingó vagyionon, tőkén alapuló jövedelme s ez nagyságát tekintve egyik-másik államban már is túlszárnyalta az előbb kizárólagos társadalmi és politikai befolyást nyújtó s földbirtokból származó jövedelmeket. Nálunk még túlnyomó részben a földbirtok alkotja a nagyon nagy jövedelmek főforrását, de már a nagyiparból, a nagykereskedelemből s talán elsősorban a nagybankokból származó, egyszóval kapitalisztikus jövedelmek Magyarországon is eléggé számot tesznek.

A modern államok statisztikájából az is kiviláglik, hogy a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek – főleg egy-egy nagy föllendülési periódus alatt – igen erős mértékben fokozódnak (Schmoller), ami a kapitalisztikus piaci gazdaságnak szükségszerű következménye. De általában véve is igen eltolódtak az arányok a maximális és minimális jövedelmek között. Egy oldalon a nagy és a legnagyobb mértékű jövedelmek, másikon pedig a legszűkebb, máról-holnapra való megélhetésre is alig elégséges szűkös kereset állanak még minálunk is, ahol a kapitalisztikus fejlődés/ agrárország jellegünknel fogva annyira nem hatolt még be gazdasági alakulásunkba, mint nyugaton.

Mi a nemzeti jövedelem ily növekedő egyenlőtlenség mellett való megoszlásának az oka?

A leggyorsabban növekvő óriási jövedelmek túlnyomó része – nem tekintve a kivételeket, mint a hírneves orvosok, ügyvédek, művészek, vállalatok igazgatói, bankdirektorok stb. jövedelmét – a vagyionból származik. Az egyes emberek vagyionon alapuló jövedelmének egyik része kétségen kívül a saját maga által lakott ház, vagy a saját maga által megművelt föld jövedelme. Minálunk ez még jelentékeny részét alkotja a nemzeti jövedelemnek, de összegét tekintve bizonyára nem a nagy jövedelmekhez tartozik. A vagyionon alapuló nagy jövedelmek sokkal inkább a tőke- és a földbirtoknak a piaci gazdaságba bekapcsolódott forgalmából állanak elő, ugyannyira, hogy a vagyionból származó jövedelmek sorában tulajdonképpen csak ezek jöhetnek számba. Amint látni lehet, az ily nagy jövedelmek sohasem származnak az illető munkájából, neki vagyona: földjének, vagy tőkéjének tulajdona alapján jár a jövedelem, ezért *járadék* (föld- vagy tőkejádék) a neve. Hogy miért és

miképpen jár a vagyon tulajdonosának ez a járadék, azt majd alább megismerjük. Az ilyen vagyon járadék eredetileg csak néhány százalékát tette ki a nemzeti jövedelemnek, de ma már annak egyharmadára, sőt helyel-közzel felére is nőtt. (Schmoller.)

A magyar nemzeti összjövedelmet Fellner Frigyes az 1899–1901. évek adatai alapján 3.565.157,000 koronára becsülte. E 3 és $\frac{1}{2}$ milliárd kor.-ból az őstermelésre (mezőgazdaság, állattenyésztés, erdészet) – s ő ide vette még a bányászatot és kohászatot is – 65.27%, vagyis 2.3 milliárd jut. Az iparra 21.52 s a kereskedelemre és közlekedésre 11.47%. A felmaradó 1.74%-ot a kamatok és járadékok s a külföldről befolyó jövedelmek teszik. Az össznemzeti jövedelmet a külföldre folyó kamatok és járadékok 354.5 millióval terhelik, így a tiszta nemzeti jövedelem 3210.627 millió koronát tesz ki.

Ebből az összegből nem tudjuk kiszámítani pontosan, mi az, ami a vagyonra jut, vagyis mennyi a járadékos jövedelem? A földbirtoknak nem a saját maga által művelt föld útján járó járadéka és az ipari, kereskedelmi, közlekedési stb. vállalatokba fektetett tőkék járadéka számadatukban ismeretlenek előttünk. De bármennyit tegyen is ez ki Magyarországon, bizonyos, hogy ez lehetőséget nyújt a maga birtokosainak, hogy „ezek árúkat vásárolhassanak s hogy így befolyást gyakorolhassanak a munkásokra, akiket ők foglalkoztatnak”. (Wilbrandt.)

A birtok és munka között itt felmerülő kérdések foglalkoztatnak bennünket az alábbiakban azon erőhatalmi viszonyokkal, s ezek társadalmi, sőt állami szabályozásával egyetemben, amik különben a *társadalmi politika* tárgyát alkotják. De előbb az áralakulás kérdését kell megvilágítanunk, mert tulajdonképpen csak ennek ismerete után láthatunk be tisztán a problémák szövevényébe.

Második fejezet.

Az áralakulás tényezői.

77. §. Szabad versem/ és áralakulás.

A kézműves mesterembert végzett munkája után szoktuk fizetni. Ez kézzelfoghatóan így van ott, ahol a megrendelő adja a nyersanyagot s a mesterembernek csak az elkészítésért jár

bér (Lohnwerk), vagy ahol a mesterember a megrendelőnél dolgozik, mint a varrónő, s munkaidejének arányában fizetik (Störrarbeit). Még ott is uralkodik ez a csere viszony, ahol a mesterember adja a nyersanyagot és a munkát is, ahol a vevő a kész terméket fizeti meg. (Preiswerk. Lásd a 42. §-t.) Ez a viszony mindaddig igazságosnak is tűnt fel, amíg ennek alapja, a kézmű, a középkori városi gazdálkodásban a városi élet fenntartó oszlopa volt; ez volt „az igazságos ár”.

A szabad verseny mellett való ezen áralakulást formulázta a maga érték- és ártörvényében a klasszikus gazdaságtan. Ez az árúknban megtestesült munkamennyiséget tekinti az árú értéke csaknem kizárólagos mértékének s tekinti így annak a tényezőnek, ami csaknem kizárólag határozza meg az árú csereértékét és szabja meg azok pénzbeli, piaci árát. (Ricardo.) Miután minden többi ármegállapító tényező közül a klasszikus gazdaságtan a munkát tekinti legfontosabbnak, ez az elmélet a relatív munkaérték elmélete.

A későbbi vizsgálatok során, amikor a manufaktúrában való termelés mellett a gépi termelés tett szert nagyobb szerepre, önként felmerült az a kérdés, hogy ha a munka szabná meg az árú értékét s ez volna irányadó az árra is, akkor a lustább, ügyetlenebb és roszabb szerszámokkal vagy ósdi gépekkel dolgozó termelőnek az árúja többet érne és így magasabb áron kellene, hogy elkeljen, mint azé, aki kevesebb munkával, de több ügyességgel s jobb gépek segítségével állítja elő a maga árúit.

Nyilvánvaló, hogy ez meg nem áll. Éppezért a szocializmus, amely szintén a munka értékadó szerepe alapján áll, azt a tételt állította fel, hogy nem az egyéneként különböző, hanem a társadalmilag szükséges munkamennyiség, ami tehát a fennálló termelési és technikai viszonyoknak megfelel, állapítja meg kizárólag az árú értékét (abszolút munkaértékelmélet) s irányadó a piaci árra is. (Marx.)

Ha így is lenne ez valójában, akkor is megérthető volna az, hogy a termelők sokszor különleges nyereségre s átlagon felüli keresetre tesznek szert. A piacon u. i. ugyanazon fajta és minőségű árúnak a teljesen szabad verseny mellett egy és ugyanazon ára van. Ha valaki technikailag jobban felszerelt üzemben, ügyesebb munkával állítja elő az árúit, mint más,

akkor kétségtelenül haszna van az ugyanazonos árból. De különleges nyereségre lehet szert tenni a földbirtoknál a föld jobb helyzete vagy kiválóbb minősége, s a természet más segítő erői következtében (földjáraadék), azután pedig a tőke birtokában, ami az üzemek szerszámokkal és gépekkel való jobb felszerelését vagy pl. a föld jobb javítását lehetővé teszi (a tőke produktivitásából származó különleges nyereség). Épp így áll elő az átlagon alóli nyereség a kisüzemekben s ez az oka főként a kisipar szomorú állapotának.

Most már csak az a kérdés, hogy az árúban megtestesült munka szabja-e meg annak piaci árát is?

A dolog a mai kapitalisztikus termelésben mert egész így áll. T. i. itt azon munkamennyiség mellett, amely az árú előállításához szükséges, mindinkább nagy jelentőségre tesz szert a tőke kamatozása. Így azután, lévén a tőkenyereség a vállalat előfeltétele, ez lesz az áralakulásnak mindinkább fontos faktora. Nem csak a munkamennyiség szerint alakulnak a piaci árak, hanem a termelési (előállítási) költségek után, amiben már a tőke kikalkulált nyeresége is benne van. Ezt maga a szocializmus is elismeri, s Marx épp ezért állítja, hogy előbb az „értékek”⁴⁶ szerint, vagyis a társadalmilag szükséges munka és munkaidő arányában, később már a termelési költségek szerint cserélik ki az árúkat.

Az áralakulásnak az árúk két nagy területe szerint különböző a tendenciája. Vannak árúk, amelyek tetszés szerinti mennyiségben állíthatók elő, mint az iparcikkek, a gyári tömeges termelés árúi. Ezeknek az ára a legkedvezőbb viszonyok közt termelő üzemek termelési költsége irányában alakul ki. Ez azt teszi, hogy ha valamely gyár a technika javulása folytán olcsóbban termel, a versenyharcra való tekintettel azonnal olcsóbban is adja termékeit, hogy a piacot magának biztosíthassa. A többi kedvezőtlenebb körülmények közt termelő üzemek kénytelenek leszállítani árúik árát, ha azokat el akarják adni, mert különben nyakukon marad. Ezért az ilyen árúknál mindaddig, amíg fennáll a korlátlan szabad verseny, az árra a legkedvezőbb körülmények közt termelő üzemek termelési költsége bír befolyással.

Vannak ám oly árúk is, amelyek mennyisége tetszés szerint nem szaporítható: ilyenek a mezőgazdaság termékei, amelyekre a föld csökkenő hozadéképességének törvénye érvényes és a

földben levő ásványok, amelyek készlete végül majd ki fog merülni stb. Ezek után folyton növekszik a kereslet, így az ár a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelő termelési költsége irányában alakul ki, feltéve, hogy ennek előállított árú-mennyiségére a keresletnek még szüksége van. Tényleg, amíg teljesen szabad a verseny, addig az ipari árúk ára csökkenőben s a tej, tojás, vaj, friss hús, bőr, bizonyos fajta fák stb. ára emelkedőben van; a gabonaárak emelkedését félbe szakította a tengerentúli nagy konkurrencia (61. §.), de ha az egész föld teljesen be lesz egykor népesítve, ezeknek az árúknak áremelkedése szintén várható. A mai drágaság, amely ipari és mezőgazdasági árúkra egyaránt kiterjed, nem annak az áralakulásnak tudható be, amit mi itt vizsgálunk. A mai drágaság nem korlátlan szabad verseny mellett történik. Az ipari és mezőgazdasági védővámok s az ipari kartellek és trösztök rendszere a szabad versenyt kizárja az egyes országok között, így az árak alakulására más tényezők bírnak befolyással.

78. §. *A szubjektív értékelés.*

Ha a szabad verseny objektív kényszere hiányzik, akkor az ár sohasem az árúban felhalmozott munkamennyiség, sőt nem is a termelési költség alapján alakul ki. Ilyen eset fordul elő akkor, hogyha az illetőre nézve sürgős az eladás vagy a vásárlás, esetleg, ha a kényszereladás vagy gyűjtőszenvédély esetével van dolgunk. Általában véve ilyenek azok a magános megállapodások, melyekre a piaci árnak nincs befolyása. Még a bolti ár is ilyen a piaci árral szemben.

Mindezekben az esetekben az ár szubjektív értékelés, személyes tulajdonságok és helyzet alapján alakul. Erre alkalmazta az u. n. osztrák közgazdasági irány a határhaszon fogalmát.

A javakat igen különböző célokra lehet felhasználni. Pl. a vizet ivásra, főzésre, mosdásra, mosásra, állatok itatására, súrolásra, ablaktisztításra, kertöntözésre stb. Előbb bizonyára a fontosabb és sürgősebb, majd a kevésbé sürgős szükségleteket fedezi az ember. De minél előbbre haladunk a szükségletkielégítésben, annál kevésbé értékeljük a jószágrészeket. Az első kanál leves, az első harapás hús sokkal értékesebb a számunkra, mint ha már csillapítottuk éhségünket. Egy bizonyos határon

túl telítődnek szükségleteink s ezen túl nem óhajtunk egyetlen egy részt sem megszerezni az illető jószágból. (Ha jóllaktunk, nemhogy nem kívánnánk többet, hanem ellenkezőleg, igen kellemetlen érzés vesz rajtunk erőt, ha tovább is kínálgatnak.) Az a gazdasági jelentőség, amelyet szükségleteink fedezése közben ennek az utolsó jószágrésznek tulajdonítunk: a határhaszon. Minél nagyobb a szükséglet, annál nagyobb ez is és minél nagyobb a jószágmennyiség, annál kisebb ez. Így azután ez méri az illető jószág értékét is.

Ezt az elméleti fejtegetést alkalmazhatjuk a piaci gazdaságra. Egy vidéki egyszerűbb ember pl. olcsón odaadja régi szép szekrényét, amit műértő nagyra értékelné[^] mert nem tudja annak a becsét s legfeljebb, arra használja, hogy a kamrájában eleséget tartson benne. A szegény ember sokkal többre értékeli a pénzt s a pénzegységet, mint a gazdag, akinek sok van abból. A szegény parasztember, ha adóba kell a pénz, potom áron is eladja a gabonáját, mert a pénz az ő számára nagy határhaszonnal bír s e szerint értékeli azt. Van kereskedő, persze nem a javából, aki házbérnegyedkor minden áron odaadja az árúit, mert szüksége van a pénzre. Épp így van a munkabérenél is: olcsó a munkabér, hogyha a munkás nem tudja munkakörejét vagy munkaidejét máshol felhasználni, tehát, ha azok határhaszna alacsony. Főleg pedig akkor olcsó a munkabér, ha azzal szemben a pénzt a munkás igen fontos és sürgős szükségletkielégítésre tudja felhasználni, vagyis ha a pénznek szubjektíve igen magas határhasznot tulajdonít. Ott az otthoni munka, ami a szabadidő kitöltésénél egyedüli menekvés az éhenhalástól. Ilyen a munkaerő helyzete, ha a gépi erő fölöslegessé teszi: nagyon alacsony lesz annak a határhaszna és alacsony a bér is.

79. § *Monopolhelyzetek.*

A szabad versenyt kizáró kartellek, trösztök, munkaadó- vagy munkásszervezetek s aztán némely kedvező fekvésű lakások bérbeadói (pl. Budapesten a Dunakorzón, Stefánia-úton, más városokban is a villanegyedekben), ritkaságok, pótolhatatlan műkincsek eladói stb. monopolhelyzetet teremtenek. Itt az árat az állapítja meg, hogy a venni szándékozó fél mily határhasznot tulajdonít egyfelől a maga pénzének, más-

felől pedig az eladó monopolárújának. Ez a monopolár felsőhatára.

Az eladó aszerint fogja az árat megállapítani, hogy miképp ér el több hasznot? Akkor-e, ha magasabb árat szab, vagy pedig alacsonyabbat, de nagyobb vásárló közönség számára teszi hozzáférhetővé az árukat? Természetes, hogy igen fontos itt az a tény is, vájjon a monopolárú igen sürgős szükségletet elégít-e ki (mint pl. az élelmiszerek), vagy pedig csak kevésbé fontos szükségletnek áll a szolgálatában? Az első esetben még a legszegényebb emberek is alig tudják korlátozni fogyasztásukat s az ártöbbletet a kevésbé nélkülözhetetlen árúk korlátozott fogyasztása útján igyekeznek „behozni”. A második esetben a magas ár korlátozza a fogyasztást, de ha az ár csökken, a fogyasztás azonnal emelkedik s így a nyereség is. A legjobb példa erre a személydíjsszabás reformja s a zónatarifa behozatala 1889-ben a magyar állam vasutakon. A személydíjsszabás olcsóbodása a személyforgalmat óriási mértékben emelte, de ezzel együtt az államvasutak hasznát is. (36. §.)

A monopolszerű árak s ezekkel együtt a szubjektív értékelés a szabad verseny objektív kényszerével karöltve hat: a kettő együtt alakítja ki a nagy piacokon és magán a világpiacon is az árakat; úgy hogy pl. a gabonatermelőknek kényszerhelyzet-hői folyó eladása – feltéve, hogy ez elég nagy arányban történik – kétségtelenül befolyással bír a gabona tőzsdei árának kialakítására.

80. §. *A konjunktúrák.*

A fentebbiek alapján kialakult árak a kereslet és a kínálat szerint hullámoznak. Az árak legfelső szabályozója a fizetés-képes kereslet. Az árak gyakran változnak olyformán, hogy egyes iparágakban a nyereség növekszik, vagy ellenkezőleg veszteséggé változik. Pl. a gyapjuszövetek ára függ a fonál-áraktól. Néha tovább kell termelni veszteség mellett is, az üzemben fekvő tőke, a munkástörzs megtartása miatt stb. Tisztán gazdaságilag tekintve a dolgot, itt az egyes árúk határháznál állott be változás. Mindennek szociális hatása abban nyilvánul, hogy a konjunkturális nyereségek és veszteségek egyaránt érik a vevőt és az eladót főleg ott, ahol ugyanazon

árúnak óriási tömegeiről van szó, mint a tőzsdén és a nagy kereskedelemben. Ezért érthető a spekuláció s ezért érthető, hogy a terméskilátások, a vállalatok remélhető jövedelmezősége, árúeladási lehetőségei és árkonstellációi szerint adják és veszik az árúkat és az értékpapírokat. A tőzsdejáték is ezért tesz szert oly nagy szerepre.

Ha a kereslet valamely árúban növekszik s így annak az ára nő, feltéve, hogy a kínálat nem változik, akkor az eladók megkísértik, hogy árúikat egy ideig ne bocsássák piacra, remélvén ezzel a még magasabb árakat s a még nagyobb nyereséget. Ha ellenben csökken a kereslet s esnek az árak, akkor elsősorban a kiskereskedők és kiseladók félvén a veszteségektől, hamarosan túl akarnak adni árúikon, így piacra hozzák árúikat, növelik a kínálatot s az árhanyatlást még jobban elősegítik. Ha túlságosan nagy a kínálat s így az árak csökkennek, akkor a vevők tartózkodnak a vásárlástól, mert az árak további esésére számítanak, viszont az eladók igyekeznek a nagy ár-csökkenés előtt adni túl árúikon. A kínálat így újból növekszik, s ez még nagyobb áresést idéz elő. Megfordított eset áll fenn az árak növekedésénél. De ez egyszersmind azt is előidézzi, hogy az áralakulás minden tendenciája csak megerősödik az arravaló számítás, a spekuláció következtében. Itt látni, mily nagy a jelentősége a hangulatnak, a tőzsdére érkező különböző jelentéseknek. Ezért van, hogy az árak változása nem arányos a változást előidéző okkal. Már Gregory King felismerte azt, hogy ha a gabonatermés egy tizeddel alatta marad a várt termésmennyiségnek, az ár már háromtizeddel emelkedik, ha négytizeddel kevesebb a termés, úgy a gabonaár 28 tizeddel, azaz majdnem háromszorosára emelkedik. Ha ezek a számok nem felelnek is meg manapság a valóságnak, bizonyos, hogy a gazda mindig amiatt panaszkodik, hogy ha rossz a termés és magas a gabonaár, akkor nem lehet eladni, mert nincs eladni való, ha pedig jó a termés és volna mit eladni, akkor nincs ára a gabonának.

81. §. A pénz értékének hullámozása.

Az árúk árának nagy kilengéseit tulajdonképp a pénz vevőerejének megváltozására, vagyis a pénz értékének hullámozására is vissza lehet vezetni. A pénz ugyanis nem oly állandó értékű

jószág, mint aminőnek a mindennapi életben szokták tekinteni. Tudjuk a történelemből, hogy a XVI. században óriási mértékben csökkent a pénz vevőereje, vagyis nagyon megdrágultak az árúk az Amerika felfedezése után onnan Európába került óriási ezüstmennyiség következtében. Viszont a XVII. század végén és a XVIII. század elején hatalmas árcsökkenés állott be. 1770-1815 közt nagy áremelkedés volt, 1815-1830 közt árcsökkenés, 1850-1875 közt 20-30%-os emelkedés s 1875-1900 közt újabb erős árcsökkenés. Azóta pedig a drágaság problémája még inkább előtérbe nyomult az árak nagy emelkedése következtében.

Eltekintve a politikai okoktól (pl. agrár- és ipari védővámok), ma sem tudjuk még biztosan megmondani, hogy az egyes esetekben az árúk termelési körülményei változtak-e meg, vagy pedig a pénz értékében állott-e be változás? És egy nagyobb válság, mint aminő a mostani, még kevésbé engedi zavartalanul érvényesülni a különböző elméleteket. De az okok keresése e helyen nem a mi feladatunk. Azt kell leszögeznünk, hogy a pénz értékének bármiféle okból előálló csökkenése erős társadalmi következményekkel jár. Akik állandó fix fizetésre vagy bevételre vannak utalva, mint az adók tekintetében az állam, egyes hitelintézetek, a birtokukat bérbeadó földbirtokosok, járadékosok, hivatalnokok, munkások stb., azok vagy csak lassan, vagy éppen nem emelhetik bevételeiket, amit csökkenő vevőerejű pénzben kapnak meg. Így kevesebbet vásárolhatnak, mint eddig, tehát veszteséget szenvednek. Ezzel szemben az áremelkedésből a vállalkozóknak, a bérlőknek és kereskedőknek van hasznuk, mindaddig, amíg a bér, a kamat, az adó s a bérösszeg nem követi az áremelkedést. A pénz értékcsökkenésének kellemetlen következményeit csak fokozhatja, ha az állam államjegyek, vagyis papírpénz kibocsátásával akar magán segíteni, mert ha ennek összege erősen megdagad, akkor névértékén nem tudják többé beváltani. A devalváció pedig mindig mérhetetlen károkat okoz. (1811-iki devalváció.)

Minden értékváltozásból az a bennünket érdeklő eredmény, hogy a szerencse, a véletlen, mint a jövedelemmegoszlásnak a piaci gazdaságban egyik előidéző oka, a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenséget sokkal inkább növeli a vagyonosok és gazdagok, semmint a szegények javára.

82. §. *Áralakulás és szociális kérdés.*

Az egyes árakat összetevő faktoraikra csak a konkrét tények tudása mellett tudjuk felbontani, bár elméletileg ismerjük, miféle elemekből alakul ki minden ár. A szabad verseny objektív kényszere, a szubjektív értékelés és a különböző árhullámzások minden árra befolyással vannak. De a valóságos árak esetéről-esetre, üzletről-üzletre, utcáról-utcára, országról-országra változnak, ezért alkot a vizsgálódó számára minden ár egy-egy problémát.

Az áralakulás eredménye az, hogy a szabad verseny melletti piaci gazdaságban a jövedelemmegoszlás kivételes nyereséget juttat a birtokosoknak, átlagon alóli nyereséget azoknak a versenytársaknak, akik az átlagnak megfelelően nincsenek felszerelve. Minél kedvezőtlenebbek a cserébe lépő fél viszonyai, annál kedvezőtlenebb rá nézve a csere eredménye is. Aki pedig monopolhelyzetben van, az mindig kedvező árakon ad el. A szociális helyzet és az áralakulás ezért van egymással kölcsönhatásban. (Wilbrandt.)

Harmadik fejezet.

A birtok és a munka a piaci gazdaságban.

I. A földbirtok.

83. §. *A magyar földbirtok megoszlása.*

A 14. §-ban már röviden ismertettük a magyar földbirtok megoszlását. Áttekintés céljából ideiktatjuk az alábbi táblázatot:

	Magyar- országon	Horvát-Szlavon- országban	A Magyar- birodalomban
0—5 holdnyi (törpe) birtokok arányszáma	53.57 %	44.23 %	52.23 %
5—100 holdnyi (kis) birtokok arányszáma	45.44 %	55.49 %	46.89 %
100—1000 holdnyi (közép) birtokok arányszáma .	0.83 %	0.23 %	0.74 %
1000 holdnál nagyobb birtokok arányszáma	0.16 %	0.05 %	0.14 %

A különböző nagyságú birtokok összes területéből esett:

	Magyar- országon	Horvát-Szlavon- országban	A Magyar- birodalomban	A Német- birodalomban
a törpebirtokokra	5.84 %	8.47 %	6.15 %	8.82 %
a kis „	46.50 %	63.83 %	48.44 %	57.17 %
a közép „	15.37 %	5.23 %	14.22 %	23.72 %
a nagy „	33.29 %	22.47 %	31.19 %	10.31 %

Ez a táblázat híven mutatja, hogy egyfelől a társországokban, másfelől pedig a Németbirodalomban jóval egészségesebb a birtokmegosztás, mint a szűkebb értelemben vett Magyarországon.

A magyar birtokmegosztás kérdését más oldalról is meg kell vizsgálni. A magyar földbirtokok jókora része – az anyaország területéből 34.56, a társországokéból pedig 40.72% – *kötött birtok*, vagyis olyan természetű, hogy ezek birtokosai meg vannak kötve a birtok feletti szabad rendelkezésben. Ilyen birtokok a kincstári (5.68%), a vallás- és közalapítványi (0.51%), a hitbizományi (4.79%), a községi és közbirtokossági (17.69)%, az egyesületi (0.99%), az egyházi (4.63%), a nevelési alapi (0.27% az ország területéből) földbirtokok. A kötött, vagyis korlátolt forgalmú birtokok egész területe Magyarországon az 1885-iki állapot szerint 16.939,488 kat. hold s ugyanekkor ^ szabad forgalmú birtokok területe 32.080,647 holdat tett ki, vagyis az anyaország területéből 65.41%-ot.

84. §. A hitbizományok.

A korlátolt forgalmú birtokok sorából főleg a hitbizományok érdekelnek bennünket. Ez a birtok olyan megkötését jelenti, hogy az a család kezében legyen megtartható s ezáltal a család vagyoni fenmaradása is biztosítva legyen. A hitbizomány birtokarisztokráciát nevel, amire a közigazgatási életnek kevésbé van szüksége, hanem inkább a dinasztíának. Ami gazdaságilag fontos lenne, hogy t. i. a hitbizományos ügy vegyen részt a gazdasági életben, amint vagyona alapján tőle elvárni lehetne, az ezen intézménnyel egyáltalában nincs biztosítva, hisz a hitbizományosnak nagyon sokszor semmi kedve sincs a gazdálkodáshoz: ő belejut a hitbizományba, legidősebb, vagy legfiatalabb mivolta stb. következtében. A hitbizomány tárgya rendszeren nagy birtok – Ausztriában 3900, Nyugat-Porosz-

országban 5580, nálunk pedig 14,790 ha. egy-egy hitbizomány területe –, így az állandósítja a latifundiumok hátrányait, de emellett a nagybirtokkal összefüggő előnyöket nem biztosítja mindenkor, mivel a hitbizományosnak készpénzzel vagy járadékkal kell kielégítenie örökösársait, így gazdaságilag szükséges forgó tőkéje le van kötve s a birtok kötött voltánál fogva hitelt is nehezebben kap s a birtokot csak harmadáig terhelheti el. A latifundiumos hitbizomány az egészséges birtokmegosztást gátolja, ezért javasolta Beksics Gusztáv, hogy gazdasági és nemzeti politikai szempontból át kellene telepíteni a hitbizomány okát az Alföldről a hegyes erdő vidékekre. Ezzel a magyar paraszt földhétségét is jobban ki lehetne talán elégíteni s talán lehetne csökkenteni a kivándorlást is, ami a hitbizományok környékéről ma már nagyon hatalmas arányokban viszi ki magyar véreinket a tengerentúlra.

Az időrend szerinti első hitbizomány a minisztérium 1894-iki kiadványa szerint a gróf Harrach Károlyé (1628) és a gróf Pálffy Pálé (1653) volt. Az 1848-iki évig csak 21 főnemes létesített hitbizományt s ezek háromnegyede 1848 óta keletkezett. A legújabbak a gróf Andrássy Gyuláé és Tivadaré (1889), a báró Wodianer Móricé (1890), a gróf Andrássy Aladaré (1892) és a gróf Karácsonyi Guidóé (1893). Az országnak csak 19 vármegyében nincs hitbizomány, amelyek összes területe már 1893-ban 2.349,969 kat. holdat tett.

Magyarországon a legkisebb hitbizomány 746, a legnagyobb pedig 402,280 kat. hold. A hivatalos jegyzék szerint a hercegi és grófi Eszterházy-családnak 51 8,000, a gróf Schönborn-család-aiak 241,000, a gróf Pálffy-családnak 104,000, gróf Zichy-családnak 66,000, a herceg Koburg-családnak 60,000 kat. holdas hitbizományi birtoka van.

A hitbizományok intézményét egyébként az 1687. évi IX. t.-c. hozza be s az 1723. évi L. t.-c. terjeszti ki a hitbizományalakítás jogát a köznemességre. A miniszteri kimutatás 91 hitbizományt mutat ki az országban. E hitbizományokon tekintélyes részt foglal el a szántóföld s leköti azt azokon a sík területeken, ahol a magyarság lakik. Ezért fontos gondolat a Beksicsé s ezért lenne megfontolandó az, hogy ha valaki már hitbizományt akar csinálni, amihez joga van, ne földbirtokon, hanem vinkulált állampapírokból csinálja.

85. §. *Az egyházi földbirtok.*

A különféle egyházak földbirtoka az 1893-ban kiadott statisztika szerint 2.270,346 kat. holdat tett ki. Ez az ország egész területének 4.⁶³, a korlátolt forgalmú területnek pedig 13,4%-a. A rom. kath. egyház kezén ebből majdnem 75%, vagyis összesen 1.716,164 kat. hold van. Ebből 14,6% a lelkészek és tanítók illetményeire, templomok, iskolák és temetők céljaira szolgál, a többi, közel másfélmillió (1.463,929) kat. hold érsekségi, püspökségi, káptalani, apátsági uradalom és a rendházak ellátására szolgál. Az egyházi kútfők szerinti adatok nem egész egyeznek meg a fentebbiekkel. Ez utóbbiak szerint az esztergomi érsekségé 96,000, a kalocsai érsekségé 87,000, az egi érsekségé 42,000, a nagyváradai püspökségé 187,000, a veszprémié 66,000, az esztergomi főkáptalané 71,000, az egi káptalané 105,000, a veszprémié 55,000 hold; a pannohalmi Benedekrend 65,000, a zirci cisztercita-rend 54,000 hold földbirtokkal rendelkezik. Hozzávéve ezekhez a többi egyházi természetű fölbirtokokat, Várady Zsigmond szerint kb. 2 és fél millió kat. holdat tesz ki az egyházak kezén levő holtkézi fölbirtok. Ezeket a fölbirtokokat az egyház ellenszolgáltatás fejében (bandériumállítás, igazságszolgáltatás, iskolák állítása stb.) nyerte királyainktól (1504 XXVL, 1548 XII., 1550 XIX., 1555 XV. és XVIII., 1556 XVIII., 1556. XXXIX., 1557 V., 1557 XXII. s annyi más törvénycikk), de e visszerhek idővel megszűntek az egyház kötelezettségeit alkotni. Tudatában annak a nagyfontosságú gazdasági problémának, hogy az egyház által bírt javak megfelelő kezelésben a nemzetvagyon s a nemzeti jövedelmet óriás mértékben szaporítanak s hogy a magyarság erősítésére telepítés és állami, nem pedig spekulatív parcellázás útján fel volnának használhatók, a radikális birtokpolitika az egyházi javak szekularizációját hangoztatja minálunk is, úgy, mint azt a francia nemzetgyűlés 1789 november 2-án Mirabeau indítványára elfogadta, vagy ahogy azt Olaszország 1867-ben végpehajtottá. Különben már az 1848-iki wesztfáli és az 1801-iki lunevillei béke is szekularizált egyházi javakat s Ausztria is így jutott a salzburgi püspökség birtokához. (Várady.) A radikális lépéseket ma még lehetetlennek tartó politika ezzel szemben csak az 1848. XX.

t.-c. teljes végrehajtását követeli, amely 3. pontjában elvékonyan mondja ki, hogy „az egyházi és iskolai szükségletek közálladalmi költségek által fedeztessenek”. Ennek a törvénynek teljes és komoly végrehajtásával bizonyára nem sok lépés fog hiányozni ahhoz, hogy az egyházi javak valamennyien állami kezelésbe vétessenek.

*86. §. A birtokmegosztás hatása a gazdasági és társadalmi életre.
A kivándorlás.*

Egy oly országban, mint a miénk, ahol a földbirtok egyfelől igen el van aprózva, másfelől kevés kézben igen fel van halmozva, s ahol emellett a földterületnek egyharmadánál nagyobb részénél szinte teljesen ki van zárva az a lehetőség, hogy ezt a jelenlegi tulajdonoson kívül más megszerezhesse, a birtokmegosztás úgy gazdasági, mint szociális tekintetben messzemenő fontos következményekkel jár.

A vagyon és jövedelem különbségén kívül, ami a törpe és a nagybirtok közt a föld minden részén megvan s ami a tőke és a munka világában is mindenhol ismert jelenség, talán a legfontosabb a birtokmegosztásnak az a hatása, amely a kivándorlásban, és főleg a nagybirtok környékéről való elvándorlásban nyilvánul.

Ez az elvándorlás kényszerű volt ott, ahol a szántóföldeket legelőkké, tehát extenzívebb, kevesebb munkaerőt igénylő művelési ággá alakították át; mint Angliában. Ezért mondta már Morus Tamás az Utópiában (1516), hogy „a különben jámbor és szelíd állat: a juh vérszomjas, pusztító bestiává változott, mert embereket nyel el, földeket pusztít”. A nagybirtokon élt, de a művelési mód változásával elvándorolni kényszerült emberek munka nélkül maradtak, kóborló tömeggé váltak, amely később a manufaktúrákban és a gyárakban talált alkalmazást.

Lehet az elvándorlás önkéntes is. így néptelenedett el Írország, ahonnan főleg a nyomorba jutott kisbérlők vándoroltak ki. De ilyen elvándorlás van a Németbirodalomban, ahol az a nagybirtok vidékéről az ipari vidékekre irányul. Mind ennek az okait egy hatalmasra feldagadt irodalom vizsgálja, amely a téli munkanélküliség, az iparnál feltétlenül hosszabb munkaidő és alacsonyabb bér mellett leginkább abban találja a főokot, hogy a nagybirtok vidékén élő paraszt munkásnak alig van

kilátása az önállóvá léteire s ez az élethossziglani függőség és a sokszor rászó bántó mód épp a legjobbakat nyom) a s elvándorlásra készíti.

De ha a tengerentúli kivándorlás statisztikai adatait tekintjük, azokból roppant élességgel tűnik szemünkbe az a tény, hogy a kiterjedt nagybirtokkal bíró országok – Oroszország, az Elbától keletre fekvő porosz tartományok, a déli Olaszország, a keleti Ausztria és Magyarország – adják az Amerikába bevándorlók főkontingensét. Oly országokból, ahol a birtokmegosztás egyenletes s oly vidékekről, ahol a paraszti kis- és középbirtokok összefüggő nagy területet foglalnak el, szinte elenyésző a kivándorlók száma. Ebből meg lehetne állapítani, hogy a nagybirtok, pláne annak kötött alakja elvándorlásra készíti a föld népét, kivált ott, ahol elég magasra fejlett nagyipar nincs, ami a felesleges, földdel nem bíró parasztlakosságnak megélhetést nyújtson,

87. §. A tengerentúlra irányuló magyarországi kivándorlás.

Az európai kikötőkön át, az illető kikötők feljegyzése szerint, a Magyarbirodalomból tengerentúlra 1886 – 1895 közt átlagban még csak kb. 25,000 ember vándorolt ki, 1896 – 1900 közt már 32,000 az évi-átlag. 1901-ben 71 és fél ezerre, 1902-ben 92,000-re, 1903-ban 120,000-re emelkedett a kivándorlók száma, 1904-ben 97,000-re csökkent le, hogy 1905-ben újból 170,000-re emelkedjék. Az 1901-1905-ös átlag 110,000 kivándorlót ad. 1906-ban 178,000, 1907-ben 209,000 a kivándorlók száma, 1908-ban – a nagy amerikai válság után – még 50,000-et sem ér el, de 1909-ben 129,000 és 1910-ben is 120,000-re rúg a szám. Az 1906-1910-es átlag 137,000-t ad.

A statisztikai hivatal által gyűjtött adatok szerint 1899-1900-ban átlag 38,000, 1901-1905 közt 85,000, 1906-1910 közt pedig már 125,000 ember hagyta el hazáját tartós távollét céljából, vagyis kivándorolt. És amíg 1900 előtt a tótok vezettek e tekintetben, mert az 1899-1900. évek átlagában 14,000 tót kivándorlóval szemben csak 9000 magyar, 4000 német, 3700 román volt, addig 1901-1905-ben már a magyar kivándorlók száma csak valamivel, 1906-1910 közt pedig kb. 14,000-rel múlja felül a tótokét. (37,000, illetve 23,000.) Valamennyi nemzetiiséget egyenként jóval meghalad magyar véreink kivándorlása.

És amíg 1910-ben a kikötői feljegyzések szerint 120,000

a statisztikai hivatal szerint pedig 96,000 ember vándorolt ki, addig ebben az évben csak 24,722 ember vándorolt vissza a hazába. A vérveszteség csak ebben az egy esztendőben is óriásira megy, hosszabb periódusok alatt pedig oly hatalmas, hogy félős, miszerint a különben eddig kedvező természetes szaporodás hatását ellensúlyozni fogja maholnap a kivándorlás-okozta veszteség. Viszont legújabban egy megállapítás szerint tíz év alatti veszteségünk a kivándorlás révén 647,000 lelket tesz, tehát kevesebbet, mint a közkézen forgó kimutatások után várni lehetne; ennek az a magyarázata, hogy sok olyan kivándorló tér vissza, akiket nem tartanak számon. A veszteség azonban így is nagy.

Mindezek az adatok eléggé gondolkodóba ejthették államférfiainkat és politikusainkat. Egy hatalmas irodalom létesült, amely az okok kiderítésével és az orvoslás módjával foglalkozik. A törvényhozás is igyekezett a kérdést rendezni s meghozta az 1903. évi IV. s az 1909. évi II. t.-c.-et a kivándorlásról, az 1903. évi VI. t.-c.-et az útlevélügyről; szerződést kötött a Cunard-line-nal, amely tengerentúlra vándorló honfitársainkat Fiúmén keresztül szállítja ki, kivándorlási tanácsot létesített, rendezte a kivándorlás feletti felügyeletet stb. stb. A különböző gazdasági érdekviseletek, egyesületek ankéteket rendeztek a kivándorlásügyről. De a kérdés megoldva ma sincs és nem is lehet.

A merkantilis érdekkörök sok minden más között a mi birtokmegosztásunkat teszik felelőssé a kivándorlásért. A radikális irány szintén így beszél „morbus latifundii”-ről, a nagybirtok okozta társadalmi betegségről. Az agrárius érdekkörök érthető módon tagadják ezt s irataikban azt hangoztatják, hogy a magyar törvényhozás 1867-től kezdve a legújabb időkig nem volt kedvező a kisembereknek, sőt még azt is tagadják, hogy a gazdaközönség összességére kedvező lett volna a törvényalkotás. Természetes, hogy e politikai irányok túlzásba mennek. Az azonban kétségtelen, hogy a kivándorlás oka épp úgy lehet a nyomorúság, mint a vagyonszerzésre való törekvés. Ha a kisemberek mai nagy adóterhét mérséklő adórendszer lépne nálunk a mai, igazságtalanságai miatt sokat panasztolt adózás helyébe s ha a drágaság, ami a szegényembert élelmezés és a városokban a lakás tekintetében is igen erősen érinti, törvényes vagy esetleg társadalmi intézkedések útján mérsékeltenék is, még mindig megmaradna Magyarországon az a szociális nyomás, ami a

nagybirtokból s leginkább ennek a kötött alakjából származik s ami külföldi példák nyomán is feltétlenül egyik, ha nem is kizárólagos oka a kivándorlásunk.

Nem szólunk itt az okok sorában a vagyonszerzésre való törekvésről, mert ez a kivándorlót rendszeren csak ideiglenesen szakítja el hazájától s az oda visszatér. A magyar kivándorlók túlnyomó nagy része pedig künn marad s Amerikában egész új hazát talál, amely neki életfeltételeit igen sokszor jobban biztosítja, mint az ó-haza. Ezek a künmaradtak úgyszólván teljesen elvesznek a mi számunkra, mert az egyházi összeköttetésen kívül (pl. az amerikai magyar reformátusok) semmi más kapocs nem fűzi őket Magyarországhoz.

A nagybirtoknak nálunk a tengerentúlra irányuló kivándorlást, fejlett ipari államokban pedig a városokba irányuló bevándorlást előidéző hatása abban a tagadhatatlan tényben nyilvánul, hogy a nagybirtok a konstans szociális nyomás székhelye. Ez azon társadalmi és gazdasági feltételek összességét jelenti, amelyek más foglalkozásokhoz viszonyítva, kedvezőtlenül nyomaskodnak egyes foglalkozásokra. A paraszti kis- és középbirtokosság rendszerint csökkenő, a nagybirtokon élő munkásság, napszámosság ellenben ugyanannak maradó szociális nyomás alatt áll. A haladó társadalmakban ez a nyomás minden foglalkozás körében abban az arányban csökken, ahogy az általános vagyoniosság a népességgel és a munkamegosztással együtt növekedik, de nem a nagybirtokon élő napszámosság számára. Ennek pedig az az oka, hogy a kapitalisztikus piaci gazdaság fejlődésével együtt járó vagyonosodás a tulajdonos jövedelmét növeli. A kis- és közép parasztbirtoknál a tulajdonos és a földművelő egy és ugyanaz, a nagybirtoknál (a paraszti nagybirtoknál is) pedig már különböző. Amott tehát a földműves maga élvezi a jövedelme emelkedését, itt ellenben ebből semmit sem kap, mert jövedelme a munkabér s ez még akkor sem jelent számára jövedelemszaporulatot, ha emelkedik is, hisz akkor is csak utána sántikál az élet megdrágulásának. Bármenyre emelkedjék is a társadalmi vagyoniosság, a mások számára dolgozó mezőgazdasági munkás jövedelme valósággal nem emelkedik.

Így képezi az Oppenheimer-féle elmélet szerint a nagybirtok az állandó szociális nyomás helyét. Már pedig az emberek

a magasabb nyomású helyről alacsonyabb nyomására igyekeznek menni. Ez magyarázza meg a nagybirtokról való elvándorlást. De ez teszi lehetővé a magyar paraszt földéhségét, ez teszi érthetővé Hegedűs Lorántnak, a magyar kivándorlás legalaposabb ismerőjének a mondását, hogy „Magyarország iparfejlesztésének országútja a kötött birtok felbontásán át vezet”.

A kivándorlás alapoka mindig az anyaország gazdasági, társadalmi, erkölcsi stb. viszonyaiban rejlik s aki a kivándorlást meg akarja szüntetni, annak a gazdasági; társadalmi, erkölcsi stb. bajok orvoslására kell törekednie. (Hieronymi.)

E bajok között kétségtelenül egyik, de nem egyedüli az egészségtelen birtokmegosztás; ez teszi érthetővé, ha ennek kapcsán foglalkozunk a kivándorlás kérdésével.

A kivándorlás nemzeti veszedelem, melyben legnagyobb értékünk: az ember megy veszendőbe. És ez egyaránt érinti az államot, mely katonáit és adózóit, az egyházat, amely híveit és adófizetőit, a gazdasági életet, amely a munkaerőt veszti el. És ez óriási veszteségekkel szemben kevés vigasztaló van abban, hogy a kivándorlók pénzt küldenek haza, ami az itthoni gazdasági élet fellendítésére szolgál. Hiába az amerikai pénzen épült cserepes falusi ház a nádas viskó helyett, hiába az amerikai pénzen, bár rendesen igen drágán megszerzett föld, hiába az amerikai életigények átplántálása, amikor ezzel a jövedelem- és vagyonszaporulattal szemben más oldalon óriási a veszteség.

A magyar posta kimutatja a ki vándorlóktól utalványon, pénzeslevélben és csekkeken Amerikából haza küldött pénz-mennyiségeket. 1901-től 1910-ig terjedő 10 év alatt 1240 millió koronánál több pénz jött haza így ezen az utón (legtöbb 1907-ben: 208 millió s 1910-ben: 185 millió korona), amibe az egyszerű és ajánlott levélben küldött s a visszavándorlók magukkal hozott pénze nincs beszámítva. Óriási összeg ez. És mily óriás fellendülést képes adni a felvidék gazdasági életének az, hogy a kassai m. kir. postaigazgatóság kerületében csak 1910-ben 54 millió korona amerikai pénz jutott forgalomba. De mennyivel nagyobb az a veszteség, amelyet hazánkra nagy részben örökre elvesztett véreink kivándorlása okoz. Megfelelő gazdasági viszonyok mellett mily óriási értéket tudnának a kivándorlott honfitársaink itthon is előállítani, amikor csak haza ily óriási pénzösszeget küldenek!

88. §. *A mezőgazdasági földjára*dék.

A földbirtok az azt művelő munkáskéz nélkül nem ér sokat. Királyaink emiatt adtak a betelepülő idegeneknek, az egyháznak és a szerzeteknek a föld mellett szolgálakat s a középkori jobbágy gazdálkodás épp ezt célozta a munkáskéz földhöz kötésével. Ugyanez maradt a helyzet akkor is, amikor a jobbágy úrbéressé lett, vagyis jogai és kötelezettségei szerződés alapján szabályoztattak: a föld munka nélkül értékkel nem bírt s a földnek értéke akkor van, ha azt megművelik.

A földbirtokos jövedelmét a föld hozadéka alkotja, ez a rente, a földjáradék, ami a tulajdonjog alapján jár a földbirtokosnak. De ezt munka nélkül nem lehet megszerezni, s az, mint ilyen, azok munkája eredményének egyik része, akik a földbirtokos földjét művelik. A művelés módja természetesen különböző lehet. Van *részes földművelés*, ahol a termés egy részét (felét, harmadát) adja át a művelő a föld tulajdonosának, amiért ez a földet neki művelésre átengedte. Van *idői bérlet*, ahol egy bizonyos időre veszi bérbe a művelő a földbirtokot: itt a bérösszeg – természetben vagy pénzben – alkotja a földbirtokos járadékát, *örökbérlet*, ahol több generáció tartamára (pl. 90 esztendőre) áll fenn a bérlet egy egyszersmindenkorra fizetendő örökbér (kánon) és az évenkénti bérösszeg ellenében. A jobbágytság felszabadítása előtt pedig minden államban megvolt a *robotmunka*, amelynek az alapján ingyen művelte a jobbágy a földesúr földjét s a maga eltartására a jobbágy telek használatát s más, élete fentartását biztosító haszonélvezeteket (faizás, nádvágás stb.) kapott. Itt a földesúr jövedelmét e robotmunkával előállított terménymennyiség alkotta, levonva belőle persze a termelés költségeit. A mai *önkezelésnél* ugyanez alkotja a földbirtokos jövedelmét, de ebből ma a termelési munkának a költségét is le kell vonni az épületekbe s földjavításokba fektetett tőke kamatán kívül.

A földbirtokos földje utáni össz jó vedelnének egyik része így a földjáradék. Csak egyik része, mert a rég meg nem fizetett, ingyenes robotmunka alapján járó munkajáradék mindinkább terményjáradékká és ez is pénzjáradékká lesz, ami persze az eladás: a piac részére való termelést feltételezi, hogy kész-

pénzhez jusson az illető. A föld bérbeadásánál tűnik fel leginkább a földjáradék. A kérlő által fizetett bérösszeg u. i. egyfelől a földbirtokos által tett javításokba, épületekbe stb. fektetett tőke kamatját is magába foglalja, de ezenfelül még egy részt: és ez a tulajdonképpeni földjáradék, ami egyedül a földnek, mint termelési tényezőnek írható a számlájára. Ricardo Dávid (1817) ezt a „föld termékei azon részének” mondotta, „amelyet a földbirtokosnak a föld őseredeti és elpusztíthatatlan erői használatáért fizetnek”. Ricardo szerint mindaddig nincs járadéka a földbirtokosnak, amíg szabad és le nem foglalt föld van. De mihelyst a kevésbé jó minőségű és rozszabb fekvésű földek is művelés alá kerülnek, a legjobb földeken létre jön a járadék, mint azon költségek különbözete, amik a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb földön kifejtendők a termékek előállítására céljából. Tényleg a dolog úgy áll, hogy az egyenlő fajú és minőségű mezőgazdasági termékeknek a piacon egyenlő az árak s így a jobb földön, kevesebb munkával és költséggel termelt termék árából több marad meg a földbirtokosnak, mint a rozszabb földön, több költséggel előállított termék árából. Ez a megmaradó főleg legalább is részben egyedül a föld különböző minőségének, helyzetének stb. tudható be. És éppen ez a földjáradék.

98. §. *A városi telekjáradék és a lakáskérdés.*

Már a középkori városokban is megvolt a telkek értékemelkedése, hisz a népesség szaporodásával a várfalak közé szűk helyre összehúzódtak házak keresettek voltak lakáscélokra. Ez a körülmény a tőkegyűjtést már akkor is lehetővé tette, annál inkább a mi korunkban. Lehetne példát távolról és közlőről ezrével felhozni, hisz minden városban elég adat van a telkek óriási értékemelkedésére. Csak egyet, a legjellemzőbbet! A XIX. század húszas éveiben egy Kilián nevű földművelő 2700 tallérért (9100 márka) vett meg Schönebergben Berlin mellett egy burgonyaföldet. Ugyanezt a földet ötven év múlva 6 millió márkáért adták el házhelyeknek s ma e helyen épült fel Schöneberg, Berlin hatalmas elővárosa.

Honnan származik ez az óriási értékemelkedés? Bizonyára abból, hogy a föld használhatósága emelkedett, mert szántóföld

helyett házhelynek lehetett használni a kedvező fekvés következtében. A telekár annál nagyobb, minél jobban kihasználható a telek, bérházak útján. Az építkezés módja is ezt szolgálja: a cél, lehetőleg sok bérbeadható helyiséget, szűkre összezsúfolt, négy-, öt-, hatemeletes bérkaszárnnyát csinálni s csak annyi levegőt és, világosságot adni a lakásoknak, mint amennyit a rendőri és építési szabályok okvetlen megkívánnak. Mind ennek az oka a helyileg korlátolt mennyiségű telek monopoljellege s e gazdasági helyzetnek a telektulajdonosok és a telekspekulánsok által való kihasználása.

Ebből szükségképpen következik az is, hogy a saját házban való lakás arányszáma minden nagyobb városban csökkenőben van. A világvárosokban még 200 évvel ezelőtt talán a lakosság fele lakott a saját házában, ma pedig jó, ha 2-3%-ot tesz ki ez az arány. Ezt az eltolódást pedig előidézte a városokba özönlés, a helyileg korlátolt nagyságú területen levő lakások utáni növekedő kereslet, ami az árakat annyira emelte, hogy a legtöbb ember emiatt nem tud saját házhoz jutni. Minél inkább spekulatív módon építik a bérházakat, hogy a keresletet ki lehessen elégíteni, annál nagyobb a bérhozadék és így a telek értéke is, s annál nagyobb a nyereség is a házhelyek eladásánál, úgy hogy szükségképp el kell tűnnie a saját lakásra szolgáló háznak és saját szükséglet kielégítésre szolgáló kertnek a nagy városok belső részeiből.

A nagy városokban összetömörült tömegek lakásszükséglete e spekulatív bérházépítés mellett nagyon sokszor a lehető legroszabbul van kielégítve. A jövedelmi és a házbérszatisztika mindenhol azt igazolja, hogy minél kisebb a jövedelem, annál nagyobb rész jut abból a házbérre, vagyis, hogy a szegény ember lakik aránylag a legdrágábban. A szegényebb osztályok lakásnyomórára a nagyvárosi statisztikák sok érdekes adatot mutatnak fel és ma már egyes vidéki városainkban is épp ily joggal lehet lakásnyomorról beszélni az alsóbb rétegek körében. Legalább is ezt igazolja a sok albérlő és a sok ágyrajáró. (Budapest lakosságának 10 és ½%-a albérlő és Budapesten 27.000 ágyrajáró van, de pl. Nagyváradon is 1945 oly szoba van, amelyben négyenél többen lagnak s 1000 ágyból csak 95-ben alszik egy személy, 545-ben kettő, 360 ágyban pedig három, vagy ennél is több egyén.) Mind ennek pedig úgy egészségügyi, mint erkölcsi tekin-

tetben is igen veszélyesek a következményei. Ezért programja ma minden községi szociálpolitikának tisztességes, jó munkáslakásoknak az építése, ezért igyekeznek a gyárak munkásaik számára megfelelő telepeken egészséges lakásokat építeni s ezért hozták meg a mezőgazdasági és más munkáslakások építéséről szóló törvényeket is. (1907. évi XLVL, 1908. évi XXIX. és 1912. évi XXXVII. t.-cikkek.)

90. §. A földjáraadék gazdasági és szociális jelentősége.

A mezőgazdasági és a városi földjáraadékhoz hasonló módon hatnak a többi, természeti előnyökkel bíró helyek is. A gyógyfürdők, a nyári üdülőhelyek, aztán a kedvező fekvésű vállalatok detail kereskedelmi üzletek, szállodák stb. a közönség odavonzására kedvező helyzetük folytán növelik a nyereségre való kilátást, s föld-(telek) járaadékot nyújtanak, ami az ennek folytán magasabb helyiségbérekben és telekárakban a tulajdó sósna jut. De épp ugyanez áll a természeti kincsekre és erőkre is, amelyek helyileg korlátoltak, pl. a vízierők, szén, vas, arany, gyémánt, ásvány- és gyógyvizek stb.

Általános szabályul lehet felállítani, hogy mivel a természetnek térbelileg korlátolt adományai a növekvő népesség növekedő szükségleteivel állnak szemben, a piaci gazdaságban általában véve növekszik az ily helyzeti monopóliumok határ-,h aszna s mindjobban nő a magántulajdonosok földjáraadéka, vagyis munkanélküli jövedelme is.

A földjáraadéknak épp abban nyilvánul a jelentősége, hogy az a földbirtok ennek megfelelő értéknövekedésével együtt egy oly vagyonszaporulat, amit a tulajdonos teljes egészében a társadalommal való összeköttetésének köszönhet s ami a rab-szolgaság és jobbágyság megszűnése után is előáll a magán-földtulajdonnak a piaci gazdaságra gyakorolt hatásából. (Wilbrandt.)

II. A tőke.

91. §. A tőkejáraadék és tőkekamat.

A 43. §-ban már volt szó a tőke kamatjáról, így a tőkejáraadék fogalmát sem lesz nehéz itt tisztázni. Ez hasonló a földjáraadék fogalmához, mert ugyancsak az az eszmei része ez az

előállított termékmennyiségnek, ami a termelésnél közreműködő tőke javára írható. Épp úgy, mint a bérbeadott földbirtoknál a bérösszegben, itt a hitel útján átengedett tőke kamatjában vagyis használati díjában jut külsőleg megközelítőleg kifejezésre ez a járadék, bár sem a bérösszeg, sem a kamat nem ugyanazonos a járadékkal. A kamat kisebb, mint a tőkejáradék, a föld bérösszege pedig nemcsak földjáradékot, hanem a földbirtokon létező épületekbe, földjavításokba fektetett tőkék kamatát is tartalmazhatja. Ha pedig egy épületekkel fel nem szerelt s nem is javított föld van bérbe adva, akkor a bérösszegnek kisebbnek kell lennie a földjáradéknál, épp úgy, mint a tőke kamatjának a tőkejáradéknál, mert különben, aki bérbe vette a földet s kölcsönözte a tőkét, semmiféle nyereségre, profitra nem tehetne szert s kifizetné az egész eredményt, az egész járadékot a tulajdonosnak.

A földjáradék így a bérbeadott földeknél a földbérből, (nem szólva itt az esetleges tőkekamatról) és a bérlő nyereségéből, a tőkejáradék pedig a kölcsönvett tőkénél a tőkekamatból és a kölcsönvevőnek a termelésnél elért nyereségéből, profitjából tevődik össze.

A tőkejáradék két alkotó része közül a kamat érdekel most bennünket.

Ez ma már egy teljesen önálló jelenség a gazdasági életben, amelynek fejlett alakját a piaci gazdaságban szemlélhetjük. A piaci gazdaság ismeri a tőkét. Ismeri a hitelt, de nem ismeri a tőkének ellenszolgáltatás és díj nélkül való kölcsönadását. Épp ezért lett önálló jelenség a kamat is. Ezt pedig lehetővé tette a tőkeelhelyezés és tőkebefektetés számtalan módjának a kifejlődése.

A piaci gazdaság fejlődésével a földjáradék sokszor átváltozott kölcsönkamattá azáltal, hogy aki a földjáradékot húzza, tőkét vesz kölcsön, vagyis jelzálogilag, vagy más módon elterelheti földbirtokát, így lett sok eladósodott földbirtokos a maga földbirtokának pusztá kezelőjévé hitelezőinek javára. A városi népesség növekedésével előállott bérházak építésének a szüksége; azon reményben, hogy a házak bérijövedelme a kölcsönvett tőke kamatját megtéríti, sőt még nyereséget is ad, a bérházak alkalmas objektumok lettek a tőkebefektetések céljaira. Mindez óriási eladósodást eredményezett.

Fellner Frigyes Magyarország földbirtokainak jelzálogi eladósodását 1900-ban az érték 31.71%-ára becsülte, de ha ehhez a különböző közszolgáltatásokat (földadó, ennek általános jövedelmi pótagója, a községi és vármegyei pótagók, útagó, vízbálya-ozási járulék) is hozzávesszük, ami kb. 160 millió koronát tesz ki, úgy az 1900-ban 10.6 milliárd korona értékű földbirtok átlagos összterhe értékének 61.39%-áig terjed, vagyis a magyar mezőgazdasági birtok értékének háromötödrészig meg van terhelve adósságokkal és közterhekkel. Horánszky Lajos számításai szerint 1901-ben 5011 millió koronára rúgott a magyar föld terhe. A magyarbirodalmi termőterület értékét 15.375. milliárd koronában véve fel, az összes jelzálogteher a föld értékének 33%-át teszi s a termőföld egy holdjára 94 korona esik. De a jelzálogkölsönök tőkéjén kívül az állandó kamatot és a közadók terheit is hozzá kell számítanunk ez összeghez, Ráczy Gyula 1906-ban csak 4692 millió korona jelzálogteher-tőkét számít. De emellett még 166.6 millió kor. az állami, községi, egyházi földadó és 197 millió korona a kamatterhek összege, Ez összesen 363.7 millió kor. A 166.6 millió kor adóteher 4.2%-kal számítva 3971 millió kor. tőkének felel meg. A 3971 millió korona meg a 4692 millió kor. jelzálogteher együtt 8663 millió kor. összes földterhet képvisel. A teher így a föld értékének Ráczy szerint 56%-a a Magyarbirodalomban, mégpedig az anyaországban 62 és a társországokban csak 26%. Csakhogy a tényleges állapotoknak még ez sem felel meg, mert a magyar föld egyharmadát kitevő kötött birtok sokkal kevésbé van megterhelve, mint a korlátlan forgalmú. A korlátlan forgalmú birtokok értéke 10 milliárd koronát tesz s ezek valóságos terhe 7.39 milliárd koronára rúg, így ezeket értékük 72-73%-áig terheli az adóság és a közadó.

Mindez csak azt igazolja, hogy a tőkeelhelyezésre minálunk is bőséges alkalmat nyújtott a földbirtok jelzálogos kölcsönök alakjában.

De ott vannak az állam és a községek folyton növekvő feladatai, amelyek megoldása legtöbbször csak kölcsönök felvétele alakjában lehetséges. A magyar államadóság kitett 1909, végén 5.075 milliárd koronát s ugyanezen évben 301 millió kor.-t fizetett az állam ez adósságok törlesztésére és kamatai fizetésére. A magyar kis-és nagyközségek adóssága pedig 1908. végén

126.₉ millió kor.-t tett. (1881-ben még csak 15.₁₇ millió kor volt.)

A tőkeelhelyezésre és így a kamatnak önálló jövedelmi ággá alakulására kedvező alkalmat nyújtanak a különböző vállalatok, a bankok közvetítő tevékenységének kialakulása, ami a legkisebb pénzüsségeket is szívesen fogadja betétül s azokat kamatoztatva, másokkal egyesítve, a kapitalisztikus fejlődés útját teszi lehetővé. A részvénytársasági forma kialakulásával bárkinek lehetségessé válik részvállalkozóvá lennie a maga részvénybetétével. A magyarországi ipari részvénytársaságok befizetett részvénytőkéje 1910-ben 744.₅ millió kor.-t tett, a befizetett elsőbbségi kötvények összege pedig 18.₄ millió koronát, a társaságokban pedig 36.₉ millió, illetve 480 ezer koronát.

A Magyarbirodalomban 1910-ben összesen 5454 hitelintézet volt. Ezek alaptőkéje a bankoknál, takarékpénztáraknál és földhitelintézeteknél 1.075,349,000 koronát tett ki, a szövetkezetek törzsbetét- és üzletrész tőkéje pedig 253.858,000 koronát. Összesen tehát 1.329,207,000 koronát. 1912-ben pedig az 5925 hitelintézet összesen 1.761,706,000 korona alaptőkével bírt.

Más államokban, ahol a vasutak nagy részvénytársaságok kezében vannak, ezek részvényei is kedvező tőkebefektetési alkalmul szolgálnak. Nálunk az államvasúti rendszer mellett a dolog másképp áll, mert az államvasutakba fektetett s 1910 végén 2.₇₈₇ milliárd koronára rúgó-beruházási tőke nagyrésze állami kölcsönök útján szereztetett be, de az állami és magánkezelésben lévő magánvasutak az 1.₆₀₁ milliárd kor.-t tevő beruházási tőkét már túlnyomó részben részvények, elsőbbségi részvények és kötvények kibocsátása útján szereztek be.

Mindezek a jelzálogok, állami és községi kölcsönök, részvények és más kötelezvények a legalkalmasabb tőkeelhelyezések. Ez az u. n. értékvagyon, ami az angol és a porosz nemzeti vagyonnak ma már kb. 40%-át teszi ki.

92. §. A tőkekamat forrása.

A tőkekamat legkevesebb zavaró körülményektől kísérvé a részvénytársaságok statisztikájában tűnik szemünk elé. Az évenkénti mérlegben az esetleges veszteségek levonása után fel

van tüntetve a tiszta nyereség, ami a tőke tiszta hozadékát mutatja. Ebből fizetik ki a részvények osztalékát, tehát azok kamatát, miután a tartalékalapokra félretettek s a jövő esztendő számlájára bizonyos összeget átvittek. A tartalékalapok növekedése az illető részvénytársaság bonitását fokozza, ami persze a részvények árfolyamának emelkedésében jut kifejezésre. Úgy, hogy aki valamely jól menő részvénytársaság részvényét vásárolja meg, az nem a névértéket fizeti meg, hanem az ennél magasabb árfolyamértéket. Az évi osztalékot persze a fizetett árfolyamértékhez kell viszonyítani, hogy a részvény effektív kamatozását megláthassuk.

A magyarországi bankoknak a tőzsdén jegyzett részvényei közül pl. a Magyar Általános Hitelbank 400 kor. névértékű részvénye 1912. dec. 31-én 797 kor. 50 fill, árfolyamot mutatott s az 1912. évre 45 kor. osztalékot fizetett; így a részvény jövedelmezősége 5.62%-nak felel meg. A Magyar kir. szab. Osztály-sorsjáték r.-t. 500 kor. részvénye ugyanekkor 1720 kor.-ás árfolyamot ért el s 108 kor.-t fizetett osztalékul, tehát a jövedelmezősége 6.28%. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 2000 kor.-ás részvénye 17,000 kor. árfolyam mellett 800 kor. osztalékot fizet, jövedelmezősége tehát 4.71%. Az iparvállalatok sorából Ganz és társa – Danubius gép-, waggon- és hajógyári r.-t. 800 kor.-ás részvénye 3390 kor. árfolyam s 180-kor. osztalék mellett 5.31% jövedelmezőséget mutat. Természetes, hogy ak a névértéken vette a részvényt a részvénytársaság megalakulásakor, annak tekintélyes kamatot hoz árfolyamában emelkedett részvény, így számítva a Magyar Ált. Hitelbank részvénye 11.25% a Pesti Hazai Első Takaréké pedig 40%-ot hoz. Viszont a Déli Vasút 480 kor.-ás részvénye 103 kor. árfolyammal bír, osztalékot már évek óta nem fizet, így jövedelmezősége nulla.

A részvények osztalékában láthatóvá vált tőkekamat azon az alapon jön létre, hogy a tőke tulajdonosának meg van az a joga, hogy tőkéje használatából másokat kirekesszen s viszont másoknak meg szükségletök van arra, hogy ezt a használati jogot akár termelési, akár csak fogyasztási célokra is megszerezzék. (Lexis.)

Személyes barátságból nem adnak a részvények után osztalékot s a kölcsön vett tőke után kamatot, hanem adnak azért.

mert tartoznak vele: a tőkeadós magánember vagy részvénytársaság gazdasági kényszerhelyzetben van. Szükség van az üzlet folytatásához: a nyersanyag-beszerzéshez munkások, tisztviselők fizetéséhez, a szerszámok, gépek vásárlásához, üzemben tartásához, az eladáshoz stb. tőkére, amelyet kölcsönvesz s ezért a tőkével elért nyereségből osztalékot, kamatot fizet.

Most már csak az a kérdés, hol van a tőkekamattal forrása, vagyis végsőleg ki viseli annak a terhet?

Az államkölcsönökbe fektetett tőkék kamatának végső forrása az adózó közönség. Az államkölcsönöket unos-untalan dicsérik, mint a legjobb tőkebefektetési alkalmat takarékos emberek számára, de épp úgy kellene ugyanakkor arról is megemlékezni, hogy ezek az adófizetőknek kamatfizetési rabszolgásgát jelentik az állam hitelezői javára. (Wagner.) Ott, ahol az államkölcsönök államvasutak céljára szolgálnak, ott a vasút használói a személy- és áruszállítási tarifák emelése alakjában viselhetik a kamatterheket. A 20 millió népességű Magyarbirodalom 301 millió államadóssági kamatterhéből 15 korona jut minden főre. (1909.)

A jelzálognál és zálogleveleknél a kamattal végső forrása vagy a hús, kenyér stb. fogyasztói, a bérházak bérlői, akikre áthárítatik az eladott termékek, illetve a bérlakások árának emelése útján a kamatterher, vagy pedig a föld megművelői: a földbirtok eladósodott birtokosai, a parasztság, a mezei munkások és bérlők. Végre ezek viselik a kamatot, még ha más fizeti is ki azt s abban a láncban, amit az egymással gazdasági összeköttetésben lévők alkotnak, mindenkor az a szem terhelődik meg, amelyik a leggyengébb gazdaságilag, de aminek nem szükségképpen kell a legszegényebbnek lennie. De épp így van ez az adók áthárításánál is.

A különböző vállalatok részvényeinél vagy a fogyasztók, vagy pedig a termelők képezik a kamattal forrását. A fogyasztók akkor, ha monopóliáruktól van szó, ahol a termelők szabad versenye, amely az árakat lenyomja, nem érvényesül. Legeklátásabban látni ezt az Egyesült-Államok trösztjeinél, ahol 1898 óta a legnagyobb kelendőségű árúknál 36.5% az áremelkedés. Ebben pedig a tőke kamattal is a fogyasztó fizeti meg. Ha ez az áthárítás nem sikerül, akkor a termelő, vagyis a vállalati célra idegen tőkét kölcsönvevő nyakán marad a kamatterher is.

93. §. *A profit: tőke- (vállalkozói) nyereség.*

A tőkejáradék másik része a profit, vagyis az egész tőkejáradékból, a tőke egész hozadékából a kölcsöntőkére eső kamatnak levonása után felmaradó rész, ami annak jut, aki a tőkét kölcsön vette termelési célokra. Ha ez vállalkozó, aki a termelés tényezőit egyesíti, tehát földterületet bérel, tőkét kölcsön vesz, munkaerőt fogad, akkor a termés eredményéből a földjáradék, tőkekamat és munkabér címén kifizetett összegeknek levonása után fenmaradó nyeresége, – ami már nem tisztán a tőkejáradék számlájára írható, – a vállalkozói nyereség. Aki saját tőkével dolgozik, az is szert tesz tőkenyereségre, habár másnak a számára nem is kell kamatot fizetnie, de a tőkéje után kell számíttania kamatot (eredeti és nem kölcsönkamattal), mert ha azt kölcsön adta volna, a kölcsönvevőtől kamatot kapna érte. A kamat leszámítása után megmaradó hozadékrész lesz az ő tőkenyeresége.

III. A munka.

94. §. *A proletariátus kialakulása, '*

A proletariátusról, mint a kapitalizmus kialakulásának előfeltételéről már az 50. §-ban volt szó. A kapitalizmus csak ott fejlődhet ki, ahol már van megfelelő munkaerőkínálat. Vagyis ott, ahol találni lehet olyan embereket, akik gazdaságilag nem önállóak, nem bírnak a megfelelő termelési eszközök, földbirtok s tőke hiányában ilyenek lenni, de egyénileg szabadok. Hogy megélhessenek, kénytelenek munkaerejüket a formailag szabad szerződéskötés útján a termelési eszközök birtokosainak, – amint általában mondjuk, – a kapitalistáknak bérbeadni s ezek a munkaerő használatát bérrel (napi-, hetibér, fizetés stb.) fizetik meg.

E munkaerőkínálatot a különböző államokban első sorban a jobbagység szabaddá tételével függetlenné vált s – ha a felszabadulás alkalmával a parasztember földet nem kapott, – földdel nem bíró parasztrétegek szolgáltatták, vagy, mint Angliában, a személyileg szabad, de birtokairól a nemesség által kiüzött

parasztok. Oly parasztbirtokok környékén, ahol a birtokot csak egy fiú örökölte (törzsörökösödés), a többi örököstársnak nem volt másban menekvése, mint a kapitalizmus szolgálatába való beállásban. Ahol pedig több örököstárs között egyenlő mértékben oszlott meg a parasztbirtok, ott is állhatott elő a kapitalizmus részére megfelelő munkaerő-rezervoár azon parasztokból, akik kis földjükből megélni nem tudtak s annak eladási árából sem tudták magukat valamely ipari foglalkozásban függetleníteni.

De ott voltak a kézműves mesterség deklasszálódott rétegei. A céhrendszer sok embert kizárt a mesterség gyakorlásából, aki valamely tekintetben az akkori felfogás mellett kifogás alá esett (törvénytelen származás stb.), de aztán a céhek szűkkeblűen el is zárkóztak a soraikba törekvő mesteremberek elől; így állott elő az élethossziglani legénységre kárhozottatott segéderők tömege, amely önállóvá lenni sohasem bírt.

A nyugati országokban ez okok folytán hatalmas tömeg alakult ki, amelyet a léte fentartására irányuló törekvés arra kényszerített, hogy előbb a háziipart szervező kereskedő, majd a manufaktúra s végül a gyárak szolgálatába szegődjön. Ez a tömeg a *proletariátus*, amely a népesség növekedésével arányában szintén erősen nő, amely magába fogadja mindazokat, akiket a mezőgazdaság nem bír eltartani. S ha otthon megfelelő nagyipar vagy más kapitalista üzemek nem adnak ezen, a mezőgazdaság részére felesleges néptömegnek elég munkát és megélhetési alkalmat, kézbe veszi a vándorbotot s kivándorol más, kapitalisztikusan fejlettebb országokba.

Így keletkezik a népesség szaporodásán alapuló új szociális vonatkozás a két keze munkaerejéből élő munkásosztály és a termelési eszközök tulajdonosai között: proletariátus és kapitalisták, munka és birtok így jutnak vonatkozásba, összhangba és még többször ellentétbe egymással s ez az összhang és ez az ellentét csak függvénye annak a szociális alakulásnak, ami a proletariátus létesülésével s a kapitalizmus kialakulásával létre jött.

Az egyik oldalon ott a birtoktalan osztály, amelyből mindenki csak úgy élhet meg, ha azok, akik megfelelő nagy eszközökkel rendelkeznek, hogy ezt az osztályt foglalkoztassák, munkát is adnak számára. A másik oldalon ott a pénz birtoka, ami tőkeként felhasználva, önmagát egész önállóan szaporítja. A

társadalmi fejlődés ezen kettős irányának pedig az az eredménye, hogy az egyik oldalon a proletariátusnál minden egyes ember csak akkor talál munkát, tehát csak akkor élhet meg, ha a másik oldalon a birtokos osztálynál a tőke megfelelő kamatoztatása végett célszerűnek látszik a munkásokat foglalkoztatni.

95. §. *A proletariátus arányszáma.*

Marx Károly 1847-ben azt írta, hogy a proletár mozgalom a túlnyomó többségnek önálló mozgalma a túlnyomó többség érdekében. Ez 1847-ben a legnagyobb túlzás még a nyugat-európai államokra vonatkoztatva is. Ha azonban a tulajdonképpeni proletariátushoz hozzá számítjuk az egész u. n. birtoktalan népességet, a „kis embereket, akik nagy számmal vannak azok sorában is, akiket a foglalkozási statisztika „önálló” földműveseknek és iparosoknak nevez, vagy pl. a kisebb hivatalnokokat (díjnokok, írnokok, altisztek stb.), akkor bizony minden ország népességében az ily tág értelemben vett proletariátus alkotja a – ha nem is túlnyomó – többséget.

Sombart a Németbirodalomban az össznépesség kétharmadánál valamivel többre teszi ezt a népességet, Claassen szerint pedig a német népességnek csak 28%-a valóban önálló, 19% már csak látszólag az, 8% alkalmazott, 18% tanult és 27% tanulatlan munkás. Szocialista részről tett számítás szerint Magyarország 1900. évi össznépességéből 65,8% lenne a proletariátushoz számítandó. A magam számításai szerint, ami a foglalkozási statisztika adatait veszi tekintetbe, az ország népességéből 53,8% tartozik a birtoktalan néposztályhoz. (Népesedés elmélete. 1908. 228. oldal.)

Tisztán csak az ipari és forgalmi bérmunkások számát véve figyelembe, tíz éve is már összesen 35 millió ily munkás volt Európában (a Magyarbirodalomban 1900-ban kb. 900,000), de ma már ez a szám biztosan tehető 50 millióra, amivel szemben Szabó Ervin szerint kb. 7 millió munkáltató áll.

96. §. *A munkabér.*

Az a jövedelem, amit a munkás kap a termelésben munkarejével való részvétele alapján, a munkabér, fizettség bár

készpénzben vagy természetben, mint ez utóbbi a mezőgazdaságban mai napig is divatos (részes aratók, mezőgazdasági cselédek, béresek stb.).

A munkabér alakulására általában épp úgy, mint bármiféle áralakulásra, a szabad verseny az irányadó.

Elsősorban azok a munkások vannak előnyben, akiket a legnagyobb nyereséget ígérő termelés a legjobban tud használni s akik végzett munkájukhoz képest a legolcsóbbak. A többiek csak akkor jutnak így munkához, hogyha amazok nem elégségesek a munkafeladatok elvégzésére. A munkanélküliség és a kivándorlás életkor szerinti statisztikája világosan mutatja ezt. A Németbirodalomban az 1895 december 2-iki statisztika szerint a 14–20 éves férfimunkásokból csak 3.8% volt munkanélkül, a 20–30 évesek közül 5.2%, a 30–50 évesek közül 5.5%, az 50–70 évesek közül 8.2% s a 70 éven felüliek közül 8.4%.

E statisztika szerint a gyermekek a leginkább keresett munkaerők, mert ők a legolcsóbbak. Ezért dolgoztak gyermekek a XVIII. század végén, a fonó és a szövőgépek feltalálása óta tömegesen az angol gyárakban; emiatt vásárolták össze a gyermekeket a gyárosok a lelenházaktól, s kínozták, ütötték, verték őket a 14–16 órás munkanap alatt, amint azt a Toynbee híres munkájából s az ipari forradalom ismertetőinek műveiből tudjuk.

Amikor a gyári törvényhozás egészségügyi, erkölcsi és gazdasági szempontokból a gyermekmunkát a gyárakban korlátozta, akkor az onnan részben kiszorult. De azért a háziipar s a kézmű, emellett pedig a kifutó és inasi szolgálatok (messenger boyok, szállodai alkalmazottak, borfiúk, liftesek, telegrammkézbesítők stb.) még mindig tekintélyes gyermekmunkát vesznek igénybe, nem is szólva a mezőgazdaságról.

Az 1910. évi magyarországi kivándorlási statisztika szerint a családfők és az önállóan kivándoroltak sorából 20 éven alóli 13.8% 20–29 éves 33.3%, 30–39 éves 30.1%, 40–49 éves 18.5%, s 50 éven felüli 4.9%.

Ez a statisztika szerint az u. n. legproduktívabb életkorban tartozók (mondjuk a 20–40 évesek) csoportja a legnagyobb a kivándorlók sorában, mert ezek munkát sokkal könnyebben találnak Amerikában, mint a magasabb korban lévők. Annál szomorúbb ez a mi itthoni viszonyainkra, hogy épp a legmunkabíróbb egyének hagyják el hazájukat.

Munkaalkalom találásánál sokszor előnyük van a nőknek a férfiak felett, mert a női munka olcsóbb; ez persze visszahat a férfi munkájára (a nagyobb munkanélküliség miatt nagyobb a férfiak kriminalitása), de a női munkára is (nagyobb a nők baleset és betegségszáma). A női munkának a családi élet bomlasztására s az utódokra gyakorolt hatásáról már fentebb volt szó. Az igénytelenebb fajok sokszor győznek a versenyharcban a munkapiacon a magasabb igényű fajokkal szemben, így a német munkással szemben otthon a Németbirodalomban is sokszor keresik a lengyel, az orosz vagy az olasz munkást, Amerikában a kínai, orosz, olasz, magyar és tót munkást az angol-szász bevándorlókkal szemben legalább is ott, ahol igen egyszerű, s nem komplikált, tehát jobban fizetendő munkáról van szó. Így ábrándoztak minálunk is néhány év előtt a nagyarányú kivándorlás folytán magasra nőtt mezőgazdasági munkabérek hatására egyesek galíciai, sőt kínai munkások behozataláról.

De a szabad verseny objektív kényszere mellett a szubjektív értékelés is szerephez jut a munkabér kialakítására befolyást gyakoroló tényezők sorában. Átlagon felüli munkabért kell adni a különleges munkafeladatot végző munkásoknak, akik bizonyos tulajdonságok monopólszerű birtokában vannak (pl. testi erő és üzleti ügyesség, mint a söröskocsik kocsisai vagy kiváló testi erő, mint a zongoraszállító munkások, kik külföldön több ezer koronát keresnek évenként). Épp így csak az átlagon aluli, tehát a létminimum, a munka termelési költsége alatt álló munkabért érnek el egyes iparágak, mint a háziipar, ahol t. i. a nagy munkapiac versenye nélkül történik a munkáltató és a munkás közötti alkudozás és bérmegállapítás. Mihelyt azonban ez az otthon dolgozó, de a háziipar szervezőjének, a kereskedőitek vagy vállalkozónak részére munkálkodó iparos másképpen tudja a munkaerejét értékesíteni, amikor a munkapiac versenyharcába belejut, azonnal megszűnik a saját munkaerejének szubjektíve ily kevésre becslése. Mint háziipart üzönek, az óránkénti 2-5-10 fillér is jobb, mint semmi, mert mégis csak kap valamit a maga üres és ki nem tölthető idejéért s talán az éhenhalástól menti meg a munkabér.

A bérmagasság felső határát az állapítja meg, hogy elegendő nyereséget tud-e amellelt a tőke a maga számára bizto-

sítani, alsó határát pedig az, hogy lehet-e a munkaeerőt másképp értékesíteni? Ha nem lehet másképp értékesíteni, akkor nincs is alsó határ s el kell fogadni azon feltételeket a bérré vonatkozólag, amiket a munkáltató megszab.

E határok között hullámzik a munkabér az egyes munkáágak, különös körülmények, évszakok, vidékek s a gazdasági élet konjunktúrái szerint. Általában véve a gazdasági fellendülés idején beálló áremelkedés növeli a tőkenyereséget, a földjáradékot, de növeli a munkabért is, bár sokkal lassabban, s ez okozza azt, hogy a jövedelmi viszonyok alakulása sokkal élesebb egyenlőtlenséget mutat a gazdasági fellendülés idején. A bérek alakulásánál tulajdonképp nem is az a fontos, hogy számszerűleg mily magasra emelkedett a pénzben fizetett bér, hanem az, hogy mennyit lehet azért vásárolni. Ez pedig másképp alakítja annak a munkásnak a helyzetét, akinek bére rövid idő alatt talán 40-50%-kal is nőtt, ha az élelmiszerek, lakásviszonyok stb. még erősebb drágulása következtében a magasabb bérből sem bírja szükségleteit úgy kielégíteni, mint azelőtt az alacsonyabb bérből.

97. §. *Munkabérstatisztika.*

Miután jövedelmi statisztikánk nincs, átfogó munkabérstatisztikával sem rendelkezünk. De a magyarországi munkabérek egy részére pontosnak mondható munkabérstatisztikát lehet mégis összeállítanunk az 1907. évi XIX. t.-c. alapján szervezett országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztár tagforgalmi adataiból, a földművelésügyi minisztérium által kiadott mezőgazdasági napszámberstatisztikából s a bányakapitányságoknak a bányá- és kohómunkások bérére vonatkozó adataiból.

A munkásbetegsegélyző pénztár kötelékébe csak az évi 2400 koronán alul (tehát 300 munkanappal számítva legfeljebb napi 8 koronát) kereső egyének tartoznak. Az 1910. évben a tagok összes száma 1,007.586 volt, akiknek összes átlagos napi bére 2.438.469 koronát, összes évi munkabére pedig 730,540.700 koronát tett. Mivel pedig 1909-ben az összes átlagos napibér 2.178.375 koronát, az összes évi munkabér pedig 653,510.316 koronát tett s a pénztár tagjainak száma csak 10%-kal, de a

tagok munkabére 11.9%-kal nőtt, ez az átlagos munkabérek csekély emelkedését is mutatja. Egy-egy tag átlagos napibére 1909-ben 2 korona 38 fillér, 1910-ben pedig 2 korona 42 f. volt.

Az egyes kereseti osztályok szerint azonban nagy az eltérés ez átlagos napibértől. A napi 1 koronát kereső egyénekre 19.2%, az 1-2 koronát keresőkre 28.5%, a 2-3 koronát keresőkre 26.1% s a 3-4 koronát keresőkre 13.3% esik. Ez azt jelenti, hogy a napi 4 koronán alól maradó keresettel bíró egyének száma a biztosítottak 1 millió feletti létszámából 87.5%-ot tesz s ezzel szemben a 4-8 korona napi bérral bíró egyének száma csak 12.5%-ra rúg.

Ez a kép egyáltalában nem teljes: az országos munkás-betegsegélyző pénztár nem ölel fel minden munkást, de viszont nemcsak a munkásokat öleli fel. Komplikáltabb vagy művészi munkát végző munkások sokszor keresnek napi 8 koronán felül, bár a nagy többség keresete átlagban még mindig olyan alacsony, hogy csak a lét fentartására elegendő. A magasabb fokú tanulmányokat és egyetemi végzettséget igénylő pályák rossz kereseti viszonyaival szemben magasnak tetszik a 8–10 koronás napibér egyik-másik munkásnál, amikor tudjuk, hogy egy jogvégzett fiatal ember meddig joggyakornokoskodik előbb ingyen, majd segélydíjért a bíróságnál, amíg aljegyző lehet, holott a fizetéséből még ekkor sem esik egy-egy napra 10 kor. De tekintetbe kell venni azt, hogy ez a magas munkabér elég ritka kivétel a munkások számára s ilyen kivétel van a műveltebb osztályok kereseti viszonyai között is, emellett pedig azt, hogy a munkás magas és alacsony keresete egyaránt függ a tőke gazdasági értékesítési viszonyaitól. Vagyis ha a konjunktúrák változása miatt a gyárak nem dolgoznak vagy üzemüket korlátozzák, azonnal nagyszámú munkás veszti el kenyerét. Az 1913 év őszén is a még mindig tartó gazdasági válság folytán kb. 100,000 munkás volt kereset nélkül tisztán üzembeszűntetés és korlátozás miatt ebben az országban.

A mezőgazdasági napszámomunka statisztikai adatai szerint a szűkebb értelemben vett Magyarországon 1910-ben a férfi napszám ellátás nélkül átlagban 211, a női napszám 143 s a gyermeknapszám 96 fillér tett ki. 1901-ben még csak 126 fillér volt ez a férfi-, 90 a női s 58 a gyermeknapszámánál, ami elég tekintélyes emelkedésre mutat.

Az 1910. évi adatok szerint egyébként volt az országos átlag:

Férfi napszám: tavasszal 185, nyáron 293, ősszel 211, télen 155 fillér.

Női napszám: tavasszal 129, nyáron 187, ősszel 147, télen 109 fillér.

Gyermeknapszám: tavasszal 88, nyáron 124, ősszel 98, télen 74 fillér.

A különböző mezőgazdasági munkálatoknál élelmezés nélkül volt a napszám Debreczenben 1910-ben átlagban:

	Férfi napszám		Női napszám	
Kapálásnál	260	fill.	145	fül.
Aratásnál	436	„	220	„
Cséplésnél	334	„	180	„
Takarmánykaszálásnál	280	„	130	„
Répaszedésnél	200	„	135	„
Tengeritörésnél	220	„	143	„
Szőlőnyitásnál és fedésnél	233	„	140	„
„ kapálásnál	280	„	150	„
„ metszésnél	300	„	—	„
„ kötözésnél	220	„	160	„
„ permetezésnél	280	„	—	„
Szüretelésnél	220	„	137	„

A minisztérium számításai szerint a mezőgazdasági napszamosok egész éven át átlagban a következő számú napokat töltötték munkában az 1910. évben:

	Férfi napszamos	Női napszamos	Gyermek napszamos
Tavasszal	52	41	35
Nyáron	74	66	56
Ősszel	60	49	41
Télen	36	23	20
Összesen	222	179	152

Tehát az év 365 napjából a férfi munkás 143, a női munkás 186, a gyermekmunkás pedig átlag 213 napot tölt el munka és kereset nélkül. Mennyi munkaerő hever így kényszerű munkanélküliségben a mezőgazdaságban is, amelyet a házi- és a népipar sem foglalkoztathatna eléggé, mert ezek termékeinek érté-

kesítési viszonyai sohasem lehetnek oly kedvezőek, hogy mindenhol lehessen munkát adni a napszámból élők részére.

A bánya- és kohómunkások napi bérét a bányakapitányságok mutatják ki. Eszerint a sóbányászat és sófőzés kivételével 1906 – 1910 közt az összes bánya- és kohómunkások átlaga a Magyarbirodalomban 79,786 volt. Ebből férfi 73,092, nő 1558 s gyermek 5136. Ezek közül birodalmi átlag szerint a férfiak legmagasabb napibére 1910-ben 590, legalacsonyabb bére pedig 100 fillér volt. A nőknél a napibér 260 és 60, a gyermekeknél pedig 190 és 30 fillér közt váltakozik. 1891-1895 közt a férfiak legmagasabb bére még csak 382 fillér, 1896-1900 közt 652 fillér, 1901-1905 közt 458 és 1906-1910 közt 545 fillér volt. A nőknél a 4 ötéves átlagban a legmagasabb bér 150 170, 162. és 226, a gyermekeknél pedig 130, 158, 187 és 218 fillér volt.

98. §. *Balesetstatisztika.*

A piac számára szolgáló tömeges termelésben, ahol egyfelől a legcsekélyebb áldozattal a legnagyobb eredményt akarják a termelés tekintetében elérni, másfelől pedig a lehető legkisebb költséggel a lehető legnagyobb nyereséget, hasznot biztosítani, a munkás egészségének védelme minden állami beavatkozás és óvszabályelrendelés dacára sem lehet teljes. Eltekintve attól, hogy a különböző termelési eljárások magok hoznak létre speciális, u. n. ipari betegségeket (tükörfoncsorozás higanymérgezéssel, a különben már eltiltott fehérfoszforos gyújtók készítése foszfornekrózissal, a nyomdai szedők munkája ólommérgezéssel jár, sok-sok iparüzem egyenesen a tüdőbajra hajlamosít a por, pizok, hulladék stb. következtében), a munkapótló és munkamegtakarító gépek alkalmazása oly balesetekkel jár, amik csak részben erednek a munkás önhibájából, mert sokszor a munkáltató mulasztja el az üzem berendezésénél a szükséges elővigyázatot, sokszor pedig azok kikerülhetetlen üzemi veszély jellegével bírnak. A munkáltatónak sokszor semmi érdeke sincsen abban a tekintetben, hogy ez, vagy az a munkás maradjon meg üzeme számára: az nem rabszolga, így nem az ő tulajdona, akinek elpusztulása érzékeny vagyoni veszteséget okozna neki. Közte és a munkás közt tisztán pénzügyi vonatkozás áll fenn: ha egy munkás elpusztul, rendszeren

tíz más jelentkezik a helyére. A munkáltatónak sokká! inkább az az érdeke, hogy az üzem berendezése ne legyen nagyon költséges, mert ez a profitot kevesebbíti. A munkás sokszor ügyetlen, elővigyázat nélküli, veszélyes gépekkel minden óvatosság nélkül bánik, amit az olcsó munkaerőknél, lányoknál, gyermekeknél talán csodálni sem lehet. De van el nem kerülhető üzemi veszély is (bányákban robbanás, bányalég, beszakadás, gyárakban robbanás stb.) Már pedig úgy áll a dolog, hogy a legártalmasabb és legveszélyesebb üzem is nagy nyereséget hajthat, így bizonyára lesz rá vállalkozó, de ez munkást is kap, mert ennek meg élnie kell.

1900-1906 közt a szűkebb értelemben vett Magyarországon évenként átlag 14,116 baleset történt a gyárakban, melyek e hat év átlagában 260,832 munkást foglalkoztattak. E balesetek közül 5601 kis, 8289 nagy, 158 halálos és 68 kétséges fokú volt. Tehát 10,000 munkásra összesen 541 baleset jutott. Ezek közül 318 nagyobb baleset, 6 pedig halálos. Vagyis minden 18-ik gyári munkás sérült meg általában, minden 31-ik nagy mértékben és minden 1667-ik halálosan. A legveszedelmesebb iparágak az építő-, fa- és kémiai ipar, ahol 10,000 munkás közül 21.¹², illetve 7 sebesült meg halálosan. Majd a gép-, kőagyag- és üveg-, vas- és fém-, valamint a papírosipar következik. A többi iparágak csak harmadsorban jönnek tekintetbe a balesetek szempontjából. A sérülések okozója a sérülések százalékában 24-szer a munkagép, 21-szer a rakodás, vagy szállítás, 16-szor valamely nehéz tárgy leesése, 16-szor a kézi szerzés, 6-szor a munkás lezuhanása, 5-ször valamely izzó tárgy, 4-szer a felvonó, szivattyú, vagy daru és 1-szer a motor. Más közvetlen oka 100 sérülés közül csak 7-nek volt. (Gerster.)

Átfogóbb képet nyerünk az országos munkásbetegségélyző és balesetbiztosító pénztár adataiból. 1910-ben a baleset esetére biztosított egyének száma 731,320 volt s ezeket 38,535 esetben érte üzemi baleset. (5.2%.) A vásár- és ünnepnap utáni napon (Blaumontag), ami az évnek csak 16.5%-át teszi, a baleseti arány 19.2%; ez valószínűen a mulatozás hatását mutatja. Viszont a legtöbb baleset 8 óránál több munkaidő után következik be (24%), ami érthető, ha a hosszú ideig tartó munka lankasztó, a figyelmet és óvatosságot csökkentő hatására gondolunk.

A bányászat terén 1910-ben összesen 1447 baleset történt. Ebből könnyű 592, súlyos 720 és halálos 135 (9.05%.)

A mezőgazdaság terén 1910-ben az egész Magyarbirodalomban 10,989 baleset történt. Ebből könnyű sérülés 15.8, súlyos 81.4 és halálos 2.7%.

99. §. *Összefoglalás.*

Tőkés és bérmunkás áll szemben minden kapitalisztikus termelésnél s a termelési eszközök birtokosa a csak két keze munkarejéből élő emberrel szemben minden jószágelőállításnál, amit a munkás nem saját részére végez. Érdekeik egymásra utalják a két felet, de közöttük érdekellentétek létesülhetnek, amint hogy létesülnek is. A munkáltatót – legyen ez kapitalista, vagy földbirtokos – a nyereségre való kilátás vezeti: ő lehetőleg olcsó munkabért akar vagy a magasabb munkabér mellett is, ami az ő számításainak még megfelel, megfelelő munkamennyiség elvégzését óhajtja: ez okból a munka intenzitásának lehető fokozására törekszik, e végből használja ki a munkamegosztásban rejlő előnyöket, e végből alkalmazza a munkapótló » szerszámokat és gépeket is. Amíg az anyagi termelési eszközök (földbirtok és tőke) birtokosa az erősebb fél, addig a munkás helyzete könnyen válhatik oly szomorúvá, hogy a kizsákmányolásnak benne tág mező nyílik. Ilyen volt pl. az angol gyár-
ipar kezdetén, vagy fejletlen szociális törvényhozású országokban. Mihelyt azonban részint a munkásság szervezkedése, részint pedig a törvényhozás szociális iránya (pl. munkásvédelem) következtében a munkásság helyzete erősödött, azon-
„nal csökkent az egyik fél túlhatalma. Vannak esetek – bár csak kivételesen –, amikor a munkásság teljesen egyenrangú fél a tőkével szemben s vannak olyan esetek is – persze még kivételesen –, amikor hatalmi ereje amazét meghaladja. Ez azután külsőleg a munkabérek növekedésében, a munkaidő leszállításában stb. nyilvánul.

Az ily kivételes alakulásnak a munkásságra kedvező jelenségeivel szemben a következőkben lehetne összefoglalni a proletariátus gazdasági és szociális helyzetének jelenségeit.

Mindazokra, akik két kezük munkájából élnek, tehát a szűkebb és tágabb értelemben vett proletariátusra a szociális

kérdés nem az abszolút nyomorban nyilvánul, habar sokszor ezren és ezren állanak is közel ebből a rétegből az éhenhaláshoz s rajok nézve csak egy a bizonyos: és ez egzisztenciájoknak bizonytalansága. Hanem abban az ellentétben, amit a bér-munkás az ő gyakran nyomott helyzete és azon vagyon között láthat, ami a tőke birtokosaié. És amikor a profitra való kilátás hiánya ezer, 'meg ezer munkás kenyerét veszi el, amikor becsukják a gyárat és a műhelyeket s koldusbotot adnak a munkás kezébe: akkor a gazdasági viszonyok objektív bizonytalansága a munkás létét szubjektíve is bizonytalanná teszi. Ezért, tisztán pszichológiai oldalról tekintve sem lehet csodálkozni, ha a proletár gondolkodóba esve az ő és a gazdagok vagyoni helyzete közti különbség oka tekintetében, arra a gondolatra jut, hogy az ő létének és viszonyainak sajátossága nem a természet által megállapított, változatlan tényekben gyökereszik, hanem a társadalmi rend szervezetének különlegességeiben, az uralkodó kapitalista gazdasági rend lényegében. Ez a gondolat érleli meg lelkében a fennálló viszonyokkal való elégedetlenséget, a jobb és véleménye szerint neki igazságosabb, vagy legalább is kedvezőbb társadalmi rend létesítésének kívánalmát s az erre való törekvést. Százak és ezrek vannak hasonló sorsban, akiket a sors elszakított gyermekkori emlékeiktől, szülőföldjüktől, falujuktól, akiknek családi életét hasonlóan felbontotta a női és gyermekmunka felhasználásával s az éjjel sem szünetelő gyári üzemmel a kapitalizmus, amely a nyereség hajhászásában sokszor hagyja figyelmen kívül munkásai egészségét és épségét. Sorsának ez osztályosaihoz csatlakozik hát, a felfogás, a világnézet, a gazdasági helyzet egyenlősége teszi őt társukká, így nő folyvást az a tömeg, amelynek a számon alapuló hatalma tudata az egyesben is felébred. Az egyes egyének osztályához való tartozása tudatát pedig naponként erősítik meg a proletariátus eszmevilágának ideáljai, naponként vésik lelkébe azok a bércaszárnyák, gyárok, a nagy gyűlések és esetleges közös szórakozó helyek, ahol a bér-munkás sorsa osztályosaival találkozik s ahol ő magát egy nagy organizmus alkotó részének érzi. (Sombart.)

Negyedik fejezet.

**A szociális reform, különös tekintettel a kisebb gazdasági
existenciákra.**

700. §. A szociális reform kérdése.

Semmi kétség sem lehet az iránt, hogy a mi korunk kapitalisztikus piaci gazdasága sok tekintetben reformra szorul. A társadalmi jövedelemmegoszlás igen egyenlőtlen: egyik oldalon a folyton növekvő gazdagság, másik oldalon a kis existenciák sorsának fokozódó bizonytalansága nem létesíthet békés állapotokat az egymással szemben álló felek között. Fényűzés és nyomor, gazdagság és szegénység állanak szemben egymással s az áralakulással és a jövedelemmegoszlással szükségképpen együttjáró alakulások méginkább növelik a maximális és minimális jövedelmek egymás közötti különbségeit. A földjáradék a népesség szaporodásával karöltve járó szükségletnövekedéssel folyvást emelkedik s a természet adományainak birtokosai így automatikusan tesznek szert a jövedelem és vagyon magától járó szaporulatára. Minél nagyobb a tőkéje valakinek, s minél több vállalatban tudja azt elhelyezni, annál nagyobb a tőke kamatozása és ezzel vállalkozói nyeresége is. De ezzel együtt annál kevésbé lehet felélni a jövedelmet, amely így magától állandóan növekszik, szinte kamatos kamatai arányában. A két birtokjövedelemmel szemben ott a munkabér, amely bizonytalan s amelyről azt sem tudja a munkás, megkaphatja-e egész éven keresztül, hisz a munkanélküliség veszedelmének léptenyomon ki van téve s az ő munkaalkalma mindig a tőke értékesítési viszonyaitól függ. Ha meg kap munkát, annak a bére rendszeren csak arra elegendő, hogy létét fentarthassa, félretenni és a fölöslegekből tőkét gyűjteni nagyon kivételesen sikerülhet. Épp így alakul a nem gazdasági munkát végző egyének óriás többségének a fizetésből származó jövedelme is: a fölöslegből való tőkegyűjtés nagyon ritka lehetőség.

Mindezek a tények érthető módon már igen régen létrehozták azt a törekvést, amely a szociális jövedelemmegoszlás különbségeinek kiegyenlítésére irányul. Az emberiség életének

különben is régtől fogva velejárója az újítás utáni nyugtalan vágyakozás s a reformokra való törekvés. Csak az a kérdés itt, mily arányt vegyen ez a reform: a társadalmi élet teljes átalakítására irányuljon-e vagy pedig a fennálló keretek különbeni megtartásával a legszükségesebb újításokra szorítkozzék? Mind a két irányzatnak nagyon sokféle szerteágazása van, ami bennünket e helyen bővebben nem is érdekelhet. Az első főirány a *szocializmus*, a második az u. n. *szociálreform*.

101. §. *A szocializmus.*

A szocializmus mai kiépített alakjában abból a tényből indul ki, hogy a mai társadalmi jövedelem- és vagyoneeloszlás minden egyenlőtlenségének egyetlen oka van: az, hogy az anyagi termelési tényezők (földbirtok, bányák és a tőke: gyárak, gépek, nyersanyag stb.) magántulajdonban állanak. Az árútermelés társadalmi alakot öltött; az anyagi termelési tényezőkkel a személyi termelési tényezőnek: a munkás munkaerejének csak társadalmi összeműködés, kooperáció útján lehet termelnie, de az előállított termeket, illetve az erre a piaci gazdaságban eladás útján eső nyereséget az anyagi termelési tényezők tulajdonosa egyedül a tulajdonjog alapján szerzi meg s a munkásnak a béren kívül semmi sem jut. A termelés tehát szocializált, de vele szemben a termelés eredményének tulajdonba vétele kapitalisztikus jellegű. A vállalkozó tőkés profitja a munkásság meg nem fizetett munkáján épül fel: a munkás értéktöbbletet állít elő, mert a bérben nem kapja meg azt az ellenértéket, ami az ő munkájával előállított termék értékével egyenlő. De a kapitalisztikus termelési rendszert egyfelől a tőke folytonos felhalmozódása, akkumulációja, ezen kívül annak koncentrációja jellemzi, másfelől pedig a proletariátus folytonosan előrehaladó elszegényülése. Ezen állapotoktól nincs másképp menekvés, mint ha az anyagi termelés eszközeit kiveszik a magántulajdonból s a társadalom közös, kollektív tulajdonává teszik, mert ebben az esetben a profit magának a társadalomnak, nem pedig a tőkéseknek jut. A szocializmus tanítása szerint a kollektív tulajdon mindinkább tért hódít a mi társadalmunkban s az állami posta, vasút, telefon stb. intézménye, a községek közművei (világítás, vízvezeték, csatornázás stb.) mind ezt mutat-

jak. De ez még nem elég. Ezért hirdeti a szocializmus az osztályharcot, ami a proletariátust öntudatosná tévén, szervezi s képessé teszi arra, hogy majd a jövőben magához ragadván a politikai uralmat, kollektivizálja, szocializálja a termelés eszközeit s egy új társadalmi rendet létesítsen, a termelési eszközök magántulajdonán alapuló mai társadalmi rend helyén.

A szocializmus programját a mai politikai élet eszközeivel (parlament, választások stb.) megvalósítani a *szociáldemokrácia* akarja, amely így nyilvánvalóan politikai párt.

A szocializmusnak nagyon sok árnyalata van: a *tulajdonképpeni szocializmus* csak a termelés eszközeinek kollektivizálását óhajtja. Ennek a tudományos rendszere a *marxizmus* amely egy német írónak a szocializmus legkiválóbb képviselőjének, Marx Károlynak (1818–1883) és az ő fegyvertársának, Engels Frigyesnek (1820–1895) nevéhez fűződik. A kollektivizálást keresztülvívő központi hatalom szerint van *állami, községi* vagy *szövetkezeti szocializmus*. Ha csak a földbirtok feletti magántulajdont akarják megszüntetni, úgy *agrárszocializmusról* beszélünk. Ezzel szemben az *antikapitalizmus* csak a tőkét akarja köztulajdonná tenni.

A *kommunizmus* már semmiféle magántulajdont nem ismer. Ez nemcsak a termelés eszközeit akarja kollektív tulajdonba állítani, hanem a fogyasztás kollektivizálását is óhajtja s így a teljes vagyonszövetséget hirdeti.

A szocializmus nem is oly rég még azon az állásponton állott, hogy a mai kapitalisztikus polgári társadalom önmagától omlik össze, – még naptár szerinti dátumra is megjósolták egyesek e nagy débacle-t, – mert nem bírja el azokat a következményeket, amik a kapitalisztikus termeléssel együtt járnak: a termelés tervszerűtlenségét, a heves és kiterjedt válságokat stb. De ez az összeomlás nem akart bekövetkezni s egyes szocialisták kétségbe vonták, hogy az orthodox marxizmusnak az erfurti programban (1891) lefektetett tételei a mai fejlődésre vonatkozólag megállhatnának. Így jött létre egy új szocialista irány: a *revizionisták* iránya, amelynek a Németbirodalomban ma Bernstein Ede a vezetője, míg az orthodox marxizmus Kautsky Károlyt ismeri el fejének.

Franciaországban más irányban haladt a szocializmus. Egyfelől politikai vezérlethez jutott, tagjai kormányra kerültek, de

ugyanekkor fel kellett adni elvei jórészét, mint minden oly irányzatnak, amelynek a negatív kritika gyakorlása a fő feladata. A szocializmus Franciaországban nem bírta megvalósítani a jelen körülmények között a maga szocializálási törekvéseit és így csak radikális, polgári irányban bírt kormányozni s ily irányú intézményeket bírt létesíteni. De itt alakult ki az a legtúlzóbb irány, amely a parlamenten kívül a munkásság szakszervezeteinek forradalmi mozgalma útján igyekszik a proletariátus részére már a mai társadalmi rendben is előnyöket szerezni és siettetni e mai társadalom felbomlását (action directe, szindikálizmus s az egész antimilitárista mozgalom).

Angliában nem kiterjedt arányú a kontinensi értelemben vett szocializmus és szocialista mozgalom, valamint az Egyesült Államokban sem, mert mihelyt itt felütötte vagy csak felütötte volna is a fejét, azonnal megvult az erős szociális érzékű társadalomban a javításra, orvoslásra való hajlandóság. Ezekben az országokban maga az állam, de főleg a gazdag társadalom találta meg az ellenszert s praktikus utón igyekezett orvosolni azokat a bajokat, amelyek a szocializmust létesítik.

A szocializmusnak ilytekintetben s nem tudományos tételei igazsága szempontjából kell elsősorban történelmi jelentőséget tulajdonítani. A szenvedő társadalmi osztályok gazdasági filozófiája az (Scheel), s mint ilyen, egyidős azokkal a társadalmi rétegekkel, amelyek el vannak nyomva, vagy legalább elnyomottaknak érzik magukat. Ezeknek az osztályoknak az érdekében, de ezzel együtt az egész társadalom érdekében is szólal meg a szocializmus, amely a társadalmi igazságosság nevében kíván áldozatokat.

És épp ez teszi a szocializmus jelentőségét világhistóriáivá, mert ez gyakorolt nyomást a magasabb osztályokra s e nyomás nélkül még a mai társadalmi rend keretei között mozgó reformok sem következtek volna be. A történelem egyetlen példát sem mutat fel, hogy egyes osztályok önként, minden külső nyomás nélkül mondtak volna le jogaikról, létesítettek volna más osztályok érdekében berendezéseket. Az kétségtelen, hogy a szocializmus túlzó társadalmi irányzat, de ez csak abból a szempontból fontos, amikor tételei tudományos értékéről van szó. Különben is kell lenni túlzásnak minden társadalmi törekvésben s az azokat feltűntető eszmékben, hogy azokból egy rész: az életbe

átültethető rész megvalósulhasson. Az idő forgó kereke úgyis elgázolja a törekvésekből azt, amit nem lehet az élei talajában meggyökereztetni.

Így, magasabb szempontokból vizsgálva a szocializmusban nyilvánuló társadalmi törekvéseket, bizonyára más eredményekhez jutunk azok értékét illetőleg, mint ha csak a részleteket tekintjük, vagy ha magoknak a szociáldemokrata pártpolitikusoknak sokszor nyers és darabos írásait olvasgatjuk. Itt az emberek szólalnak meg, amott maga a nagy, hatalmas társadalmi mozgalom van előttünk. Már pedig csak az emberek, csak a tülekedő, érvényesülni kívánó emberek tettei után ítélve, más színben látnók az eszméket, a fenkölt törekvéseket is, ha nem hatolnánk be azok igazi tartalmába, lényegébe. Vájjon nincs-e pap, aki a Krisztus fenkölt tanításait csak az ajkán hordja, de tetteivel, viselkedésével megtagadja azokat? S vájjon a kereszténység lényegét érinti-e ez?

102. §. A szociális reform.

A szocializmus által hirdetett igazságos társadalmi berendezkedés sehol sem valósult meg s ha valahol megvalósulna, akkor bizonyára újabb ideáljai lennének az emberiségnek, melynek örökös törekvése az újítás, a reformálás. Az pedig kétségtelen, hogy a fennálló magántulajdoni rendben is van szükség reformokra s nem lehet ezek halogatásával csak a jövő szocialista társadalomtól várni minden újítást, így legyen valaki szocialista vagy pedig ellensége annak s híve a magántulajdoni rend alapján álló mai társadalomnak, egyaránt be kell látnia a társadalmi vagyon- és jövedelemmegoszlás mai egyenlőtlenségét, ha pedig azt belátta, be kell látnia annak a szükségét is, hogy az egyenlőtlenségeket valami utón el kell simítani, ki kell egyenlíteni. A német birodalmi gyűlés szocialista tagjai valamikor nem akarták megszavazni a munkásvédelmi törvényeket, mert azt gondolták, hogy maholnap összeomlik a polgári társadalom s a szocializmus diadalmaskodni fog; miért tehát elfogadni alamizsnaképpen a polgári, burzsoa társadalom kezéből a munkásság érdekében hozott törvényeket? Ma másképp gondolkozik a szocialista tábor is, sőt épp azzal, hogy mindenhol törekszik bejutni a parlamentbe, változik át radikális politikát

űző párttá, amely a fennálló társadalmi és állami rend keretében képviseli elsősorban a munkásság érdekeit. Ma természetesen megszavazza a munkásvédő törvényhozást minden államban, de megszavazza azt más politikai párt is, amelynek semmi köze a szocializmushoz.

Ez csak egy példa a nézetek átalakulására, de ez is azt igazolja, hogy a fennálló társadalmi rend egyenlőtlenségeinek lenyesegetésére, nem pedig a mai társadalmi rend megszüntetésére hivatott szociális reformnak mily nagy a szerepe és jelentősége.

Ez az irányzat, amelyet *szociálpolitikai* irányznak is nevezhetünk, ismét nagyon szerteágazik. Mindig a mai társadalom alapján áll, de képviselőinek *konzervatív*, *liberális* vagy *radikális* világfelfogása szerint az életbeléptetendő reformok is ily színezetűek. Természetesen nekünk itt nem azt kell néznünk, hogy mit kívannak a szociálpolitikusok, hanem azt, hogy mi az, ami e törekvésekből és óhajításokból valamely ország törvényhozásában és társadalmi intézményeiben már valóra vált. Tulajdonképp e törvények és az ezek alapján létesült állami, valamint a társadalom által létesített intézmények jelentik azt, mily mértékben van átítatva szociális érzékkel valamely állam törvényhozása és társadalma.

Az alábbiakban rövid áttekintésben Magyarország szociális törvényhozását és egyes szociális társadalmi intézményeit fogjuk ismertetni, elsősorban a munkáskérdésre és a kisebb társadalmi existenciákra való tekintettel, de természetesen nem hallgatjuk el a magunk szociálliberális álláspontját sem, főleg ott, ahol egyes intézmények létesítéséről van szó.

103. §. A szociális reform a földbirtok terén.

A kiterjedt nagybirtokkal s ezek sorában sok kötött nagybirtokkal bíró országokban a szociálreformnak elsősorban is arra kell irányulnia, hogy a földbirtokszerzést a kisebb existenciák számára is lehetővé tegye.

A radikális földbirtokpolitika e végből hirdeti külföldön a földbirtok államosításának gondolatát. Thomas Spence (1750 – 1814) volt e gondolat felvetője és Wallace, a Land Nationalization Society feje, valamint az amerikai Henry George,

a német Damaschke komoly tudományos törekvésképp képviselik ezt az irányzatot. Adolf Wagner berlini professzor pedig a városi telkek községi tulajdonba vételének szükségét hangoztatja. Épp ily radikális reformtörekvés nálunk az egyházi javak szekularizációja, a kötött birtok szabaddá tétele, az egy kézben felhalmozható földbirtok maximális területének törvényi szabályozása stb. Ez utóbbit pl. Debrecen városa valamikor megvalósította, amennyiben 16 nyilasnál több szállásbirtokot Debrecen határában 1848-ig senki sem kaphatott. (Zoltai.)

Az ily radikális lépésre azonban a régi, meggyökeresedett intézményekkel bíró államok nem határoznák el magokat, legfeljebb nagy átalakulások idején. A parlamenti pártok erőviszonyai sem olyanok az ilyen államokban, hogy e radikális reformok megvalósulhassanak.

De azért az államnak minden radikális politika nélkül is sok módja van befolyást gyakorolni a földbirtokmegosztás alakítására.

Elsősorban ilyen a *telepítés*. Ennek legnagyobb szabású példáját a Németbirodalom mutatja, amely a nemzeti politika szolgálatába állította Posenben a telepítést. Nálunk az 1873. évi XXII., az 1883. évi XLL., az 1886. évi IV. t.-c. (a bukovinai csángómagyarok visszatelepítése), az 1894. évi V. és az 1911. évi XV. t.-c. cikkek foglalkoznak a telepítés kérdésével, amely részint állami, részint pedig vásárolt birtokon folyik.

A magántelepítéshez törvényhatósági engedély szükséges. Ennél sokkal fontosabb az állami telepítés, amelynek céljaira a törvényhozás 6 millió koronát bocsátott a kormány rendelkezésére s ehhez még ugyanennyi kölcsönrel járult a földművelésügyi és a pénzügyminiszter. A telepítésre kijelölt terület 56,000 kat. hold. Ennek háromötöde már be van telepítve. Az országos telepítési alap birtokállománya 1911. végén 40,773 kat. hold volt (ebből 33,429 kat. hold Erdélyben fekszik), amelynek a telepítésre való előkészítése hosszabb időt kíván. Az állam a saját maga mező- és az erdőgazdasági birtokain is folytat telepítést. 1910. végéig kb. 30,000 kat. holdat használt fel erre a célra. (Nagy.)

A nagyobb birtokok feldarabolásával, vagyis parcellázásával újabb időben valóságos spekulatív üzlet foly minálunk, ami mindig a parasztember földéhségére számít. Számadataink

e tekintetben nem nagyon vannak, de pl. tudjuk, hogy 1911-ben 12,349 kat. hold földet parcelláztak fel 16 község határában 12.270,900 kor. értékben; így 2030 új mezőgazdasági üzem keletkezett túlnyomó részében 1–5 kat. holdas területtel. A magánspekuláció meggátlására s a földbirtokot szerezni akaró kisebb emberek védelmére az államnak kell közbelépnie. E végből eszközök: a *jaradékbirtok intézményének* életbeléptetése, amely szerint a birtok árát nem egyszerre kell fizetni a vevőnek, hanem az bizonyos időn keresztül pénzben vagy terményben járadékot szolgáltat a tulajdonosnak. De a porosz telepítésnél alkalmazott ezen eszköz mellett ott az a másik, amely állami, vagy államilag segélyezett bank útján igyekszik a birtokszerző hitelműveleteit lebonyolítani s így a nyereszedést lehetőleg kizárni. Ugyanis a parcellázás alá kerülő birtokkomplexumot maga a bank szerzi meg s ez adja tovább a kisvevőnek.

A 1897. évi XXII. t.-c. már gondoskodott valamelyes tekintetben a parcellázásokról, de tulajdonképpeni intézkedés csak az 1911. évi XV. t.-c.-ben foglaltatik; ez adja meg a Magyar Földhitelintézet és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, valamint az Országos Központi Hitelszövetkezet által alapított „Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének, amely a földművelési miniszter irányítása mellett végzi a telepítések, parcellázások, a kötött ingatlanokon kisbérleti rendszer, főleg pedig bérlő szövetkezetek létesítése s a közlegelők szerzésének pénzügyi, finanszírozási feladatát, a kamatozó kötvények kibocsátásához való jogot, adó-, illeték-, postaköltség stb. menteséget s a vagyonátruházási illeték körüli kedvezményeket.

A mezőgazdasági hitel reformálására irányul az u. n. *ház-hely mentesítés* (homestead exemption), amely szerint a lakóház és a földbirtok bizonyos része ki van véve a végrehajtás alól, de csak a személyi hitel alapján keletkező kötelezettségek ellen nyújt védelmet. (Kanada, Egyesült-Államok.)

Nálunk a homestead-exemption nincs meg, de az 1908. XI. I. t.-c.-be foglalt végrehajtási novella elrendeli azt, hogy még az adós beleegyezésével se lehessen lefoglalni bizonyos ingóságokat, így pl. nem lehet lefoglalni a házi és konyhabútorokat, edényeket, ruházatot, ágyneműt, egy havi élelmi, tüzelő és világítószert, illetve az ezek beszerzésére szükséges összeget,

valamint a negyedévi lakásbérnek megfelelő pénzösszeget. A mezőgazdasággal foglalkozóknál 12 kat. hold szántóföldhöz szükséges vetőmagot, illetve az ennek beszerzésére szolgáló pénzt, az igásjóságot, félévi takarmányt, szalmát, almot, gazdasági eszközöket és egy tehenet vagy négy sertést.

Ugyanígyen korlátozások vannak a kisiparosok és ipari munkások szerszámaira és 150 kor. értékű anyagkészletére, a tisztviselők és a tudományos szakban dolgozók könyveire, irataira, a köztisztviselők és magánhivatalnokok fizetésének, házbérének és nyugdíj járandóságának védelmére is stb.

A birtokpolitika kérdése még a *birtokminimum* megállapítására való törekvés, ami a birtok elporlódása, túlságos elaprózódása ellen igyekszik védelmet adni s amit művelési áganként külön-külön kellene megállapítani. De ott az *örökösödési jog* átalakításának kérdése is, ami egy időben nagyon erősen foglalkoztatta a magyar közvéleményt. Ez konkrété a *törzsörökösödés behozatalában* és a *középbirtokon alapítandó hitbizományok* tervében nyilvánult.

A törzsörökösödés abban áll, hogy a birtokot az örököstársak közül egy veszi át osztatlanul s a többi örököst készpénzzel elégtí ki. Tehát a parasztbirtoknak örökösödés esetében való megoszlása van ezáltal kikerülve. Nálunk a Dunántúl szokás útján elterjedt ez s a Tisza balpartján, meg a Tisza-Maros szögén is előfordul. Braunschweigban és Westfáliában végrendelet híján törvényes öröklési szabály gyanánt alkalmazzák, Hannoverben pedig az örökhagyótól függ, akarja-e a birtokán a törzsörökösödést megalapítani?

A törzsöröklés minden előnye mellett is inkább káros hatással jár. A törzsörököst inkább kedvezőbb helyzetbe juttatja, de ugyanekkor megbénítja a gazdálkodást. A törzsörökösnek u. i. készpénzzel vagy járadékkal kell kielégítenie örököstársait, ezt pedig csak kölcsönpénzből teheti. Ha tehát kap is hitelt, azt gazdálkodásába nem fektetheti bele. Így rendesen nagyok a terhei s boldogulni nehezen tud. A mezőgazdasági államokban különben is nehéz probléma a földbirtokból a törzsörökösödés következtében kiszorult többi örökösök létének fentartása. Ezek kénytelenek mezőgazdasági munkásokká lenni, mert a még nem fejlett iparban nincs elegendő levezető csatorna a számukra.

Ugyanígy kell elbírálni a középbirtokokon létesülő hitbizományok tervét is. Ezek az intézmények a kivándorlásnak nem megszüntetői, hanem ellenkezőleg megsokszorozói. Hogyan volna képes az ezen két intézmény által szabaddá vált munkaerő magának gazdasági foglalkozást találni s a nemzeti jólét emelésére érvényesülni, ha az ipari és kereskedelmi pályától irtózik a magyar ember s mikor minálunk az u. n. történeti nevekkkel nem a gyárak és a vállalatok műhelyeiben, hanem a dohos hivatalok nyomorúságos íróasztalainál találkozunk, mikor itt porlad, itt vész a nemzeti erő, amely után más hivatások nagy éhséggel sóvárognak. Nem hisszük, hogy ez a felfogás megváltoznék a törzsörökösödés behozatalával, de ha megváltoznék is, a mi iparunk gyenge fejlettsége mellett nemcsak a kivándorlásban keresne-e újból menedéket a felszabadult néptömegek nagyrésze?

A törzsörökösödés lehet lokális, átmeneti és palliatív eszköz, de sohasem tartós és célravezető. Birtokmegkötés útján a kis- és középosztály védelmének kérdését megoldani igazában nem lehet.

Az állam szociálpolitikai intézményei mellett a társadalom által alkotott szociálpolitikai intézmények sorában legfontosabbnak látszik a mi szempontunkból a földbirtok-politika terén a *szövetkezetek* kérdése. Nem a hitel és fogyasztási szövetkezetekről van itt szó, amelyek a bankügynél, illetve a közvetítő kereskedelmet kiszorítani akaró intézmények sorában szerepelnek, hanem a *termelési szövetkezetekről*, amelyek a munkaerők összekapcsolódása útján létesítenek vállalatot s a kisemberek számára az egyesülésen rejlő nagy erő által szereznek előnyöket.

A legfontosabbak ezek sorában egyfelől a *földbérlő szövetkezetek*, melyek elterjedéséről ugyan nem tudunk statisztikával szolgálni, de amelyek sikeres és életképes működése több példából közismert előttünk, így Balmazújvároson több mint 10 bérlőtársaság vagyis földbérlő szövetkezet működik, amelyek a Semsey-féle hitbizományhoz tartozó egyes földdarabokat bérlik közös számlára, Mezőgyánban (Bihar vármegye) 79 kiscgazda és földműves bérlő ily szövetkezetben a nagyváradi püspökség 625 kat. holdnyi birtokát (Meskó). Ahol sok a kötött földbirtok, mint Magyarországon, ahol tehát földet örökáron szerezni nehe-

zebb, de ahol a bérbeadás rendszere divatozik, óriási fontosságú a földbérlet szövetkezetek működése. A földbirtokos ezektől épp úgy megkapja a földbért, mint a nagyobb bérletől s emellett a parasztember boldogulását is elősegíti.

De épp ily fontosak a mezőgazdasági termények értékesítésének elősegítésére alakult *tejtermelő szövetkezetek*, a *vajtermelő központok* (Temesvár, Szabadka, Dombóvár, Veszprém), a *tojásértékesítő* és *pinceszövetkezetek* stb. Legjelentősebbek e tekintetben a *szövetkezeti gabonaraktárak*, amelyek – legalább az Országos Központi Hitelszövetkezet által létesített gabonaraktárak – tagjaik beraktározott gabonájára ennek értéke 75%-áig adnak előlegkölcsonöket s így a gazda nem kénytelen termését aratáskor azonnal eladni, hanem várhat vele, amíg jó árat remél. 1908 bân már 39 ily szövetkezeti gabonaraktár volt Magyarországon, amelyekbe évenként 100–150 ezer métermázsát raktároztak el a tagok, ami ugyan még nem jelentékeny mennyiség. (Horváth.)

A szövetkezeti gabonaraktárakról György Endre volt földművelésügyi miniszter dolgozott ki egy törvényjavaslatot. E szerint a „köztárházi szövetkezetek” az egész ország területén létesítettének s ezek előleget adnának tagjaiknak a szövetkezetnél elzálogosított és a raktárakban levő vagy ott el nem helyezett, még nem kész árúkra, függő termésre, felszerelésre, marhaállományra stb. A szövetkezetek egy országos központba volnának összefoglalandók, ennek 3 millió korona biztosítéki alapja lenne, amit az állam nyújtana.

Ezzel a tervvel s egyáltalában a közraktári szövetkezetekkel szemben újabban erősen agitálnak az *ingó jelzáloghitel* intézménye mellett, ami minden építkezés és állami áldozat nélkül tudná megvalósítani külföldi példák nyomán a gazdaember üzemi hiteligényeinek kielégítését mezőgazdasági ingóságainak zálogul való lekötésével. A mezőgazdasági warrantok, mint forgatható értékpapirosok behozatalával elérhető lenne a termények mozgósítása s ha ezeket az értékpapirosokat a pénzüintézetek leszámítolnák, bankszerű fedezetképpen pótolnák azok a földbirtokos gazdasági életében a kereskedelem és ipar áruváltóját. (Beck.) Hogy pedig ez az intézmény mennyire előnyös lenne a gazdaembernek, mutatja az a németországi számítás, amely szerint ha a gazda félévvel a termés előtt kénytelen köl-

csönt kérni a kisebb kereskedőtől, akinek termését majd eladja, akkor átlagban a rendes árfolyamhoz viszonyítva, métermázsánként 10.6% értékvesztést szenved. De e kölcsön után még 6%-os kamatot is kell fizetnie, ez megint növeli kiadásait. Ha ellenben az ingó jelzáloghitel országosan szerveztetnék s így kölcsönhöz 5% mellett juthatna a gazda, anélkül, hogy gabonáját 10.6%-os árvesztéssel kellene eladnia, úgy összesen 11.6% öt takarítana meg.

A földjára emelkedését csak a közlekedés nagyarányú fejlesztése gátolhatja meg, de ez nem a földbirtokosnak, hanem a földdel nem bíró egyéneknek áll érdekükben. Még hatalmasabb akadályára szolgálhatna a mezőgazdasági jaraadék emelkedésének a mai agrárvamos politika helyett a teljesen szabad kereskedelmi politika inaugurálása, amire persze a közel jövőben sok remény nem lehet. Nálunk egyébként is kicsiny a szabad kereskedelmi rendszert kívánók csoportja, bár legközelebről ismét néhány államférfiünk nyilatkozott ezen irány mellett.

Ami pedig a városi telekjaraadékot illeti, úgy ennek is csak a közlekedés nagyarányú fejlesztése, a város körüli telepeknek a város belsejével olcsó villamos vagy más vasutak útján való összeköttetése áll az útjában. Igaz, hogy az elővárosok területét is rendszeren nagy telekspekulánsok szerzik meg mindenhol. E tényen pedig a kisajátítási jog kiterjesztésén, az állam vagy a községek által építendő lakások intézményén kívül (mint pl. nálunk is az 1908. évi **XXIX.** t.-c.-kel Budapesten és környékén állami költséggel létesítettek munkásházak, az 1912. évi **XXXVII.** t.-c.-kel pedig az államvasúti alkalmazottak részére létesített lakóháztelap), – eltekintve attól a Wagner féle tervtől, hogy a város szerezzze meg a területén levő összes telkeket s ő építsen lakóházakat, – ma csak az u. n. *értéknövekedési* (betterment) *adó* segít. Ez az adó le akarja foglalni a község számára az u. n. meg nem érdemelt értéknövekedés (unearned increment) egy részét. A városrendezés, utcanyitás, középületek emelése stb. következtében, tehát konjunkturális tények miatt emelkedhetik a telkeknek és a házaknak az értéke anélkül, hogy a tulajdonos a maga munkájával a legkisebb mértékben is hozzájárult volna az értékelkedés létesítéséhez, amit pedig eladás vagy bérbeadás esetén jól tud a maga számára gyümölcsöztetni. Ez elméletileg teljesen igazságos, csak az a kérdés,

hogy válik be a gyakorlatban? Egyes vidéki városok nálunk is tervezik ennek a behozatalát s elvben már is elfogadták a betterment adót.

104. §. A szociális reform a tőke terén.

A tőke terén főleg az uzsora kérdése az, ami bennünket érdekel. Ha a kölcsönért aránytalanul magas kamatot kíván a hitelező vagy ha az adós kényszerhelyzetét a maga javára kihasználja, uzsorával van dolgunk. Ez lehet nemcsak pénz-, hanem áruzsora is, amelynek elkerülését akarja a mezőgazdaság terén a szövetkezeti gabonaraktár s az ingó jelzáloghitel.

A mai állam közhatósági *kamatmegállapítás*, illetve *uzsora-törvények* útján gondoskodhatik arról, hogy az adóst ki ne zsákmányolja a hitelező. A kamatvételt régebben az egyház is tilalmazta (nummus nummum non parit). II. József császár tette először szabaddá a kamatvételt s ily alapon állt az 1868. évi XXX. t.-c., amely a kamatokról való szerződést a felekre bízta, de az uzsora túltengése nálunk az 1877. évi VIII. és az 1883. évi XXV. t.-c. megalkotására vezette a törvényhozást. Ezek szerint a 8%-nál magasabb kamatvétel nincs eltiltva, – a lefolyt válság idején még ennek a kétszerese sem állapíthatta meg egyes esetekben az uzsora tényálladékát, – de a bíróság, ha perre kerülne a dolog, ennél magasabb kamatot nem ítél meg. Az 1895. évi XXXV. és XXXVI. t.-c.-ek a törvényes kamatot 5% rá mérsékelik.

Az állami és községi adósságok helyébe egyesek – legalább is külföldön – oly adókat kívannak léptetni, amelyek elsősorban a földbirtokot terheljék. A fokozatos, progresszív adó is ennek a célnak áll annyiban a szolgálatában, hogy a nagyobb vagyont vagy jövedelmet erősebben adóztatja meg s magasabb kulcs alá veszi, mint a kisebbet, amelyek egy, bizonyos színvonalon alól maradó részére – létminimum – adómentességet biztosít. (Nálunk a még életbe nem léptetett 1909. évi X. t.-c. a jövedelemadóról.)

A kereskedelem a mai piaci gazdaságban egyedül csak a szervezkedés útján küszöbölhető ki. A pénzzel való kereskedelem, a banküzlet kiküszöbölésére szolgálnak a *hitelszövetkezetek*, az árukereskedelem kiküszöbölésére pedig a *fogyasztási szövetkezetek*.

A szövetkezeti eszme Angliából indult ki s eltekintve az Owen kezdeményezéseitől (1828 – 1836), Rochdaleben egyszerű takácsmesteremberek alakították meg 1844-ben az első fogyasztási szövetkezetet. Ennek célja volt, hogy jó és hamisítatlan árút teljes súlyban, készpénzfizetés mellett a szokásos helyi árakon adjon el s az üzleti tiszta nyereségből tagjait azok bevásárlása arányában részesítsen.

Ez a sikeres példa a kontinensen is kedvező talajra talált. Németországban főleg Schulze-Delitzsch (1808-1883) és Raiffeisen (1818-1888) ösztönzésére létesültek szövetkezetek, amelyek azonban hitelnyújtás céljaira alakultak s az előbbiek iparosok, az utóbbiak pedig földművelők részére nyújtanak olcsó kamat mellett kölcsönöket.

Az 1898. évi XXIII. t.-c. foglalkozik a szövetkezetek kérdésével. A fogyasztási szövetkezetek központjaképpen a magyar gazdaszövetség 1898-ban megalapította a „Hangya” című fogyasztási és értékesítő szövetkezetet, amely ily szövetkezetek alapításánál közreműködik s azokat árúkkal ellátja. 1910-ben már 1582 fogyasztói szövetkezet volt a Magyarbirodalomban 307 ezer taggal, akik rí millió korona értékű üzletrészt jegyeztek. Fogyasztási és gazdasági cikkekben e szövetkezetek összesen közel 100 millió korona értéket árusítottak el.

A hitelszövetkezetek száma 1910 végén az egész birodalomban 3685-öt tett. Ezek központja részben az Országos Központi Hitelszövetkezet, amelynek kötelékébe 2270 hitelszövetkezet 614 ezer taggal tartozott, részben pedig az erdélyi szászok körében a „Verband Raiffeisenscher Genossenschaften”, amelyhez 163 „takarékosági és előlegegylet” s több mint 12,000 tag tartozik. Hasonló szervezetök van a román, szerb, német szövetkezeteknek Magyarországon.

105. §. A szociális reform a munkáskérdés terén.

Az állami beavatkozás s a társadalmi intézmények létesítése a gazdasági életnek talán egyetlen egy terén sem haladt annyira előre, mint a munkásügy s a munkáskérdés mezején. De ez érthető is: egyetlen egy társadalmi réteg sem szorul annyira támogatásra, mint a proletariátus s viszont semmi oldalról sem fenyegeti annyi baj a mai társadalmi és államot

egyaránt, mint épp a proletariátus oldaláról. Minden javulás a proletariátus helyzetében tulajdonképpen az állami és társadalmi berendezkedés biztosítását is jelenti, mert így azon nagy küzdelmeknek élet igyekszik elvenni az állam, amelyek a tőke és munka, kapitalizmus és proletariátus között fennálló vagyoni és jövedelmi különbségek nyomán mindenhol létrejönnek.

Az állami tevékenységnek két főiránya van: a *munkásvédelem* és a *munkásbiztosítás*.

a) A munkásvédelem modern értelemben az a szociálpolitikai tevékenység, amelyet az állam azért fejt ki, hogy a munkásosztályt a foglalkozásából és függő helyzetéből eredő sajátos veszedelemekkel szemben megvédje. A munkásvédelem egészségügyi, gazdasági és társadalmi munkásvédelemre különül el.

Az *egészségügyi védelem* törvényhozásilag vagy általános szabályozást tartalmaz, amikor kimondja, hogy a vállalkozó tartozik teljesíteni mindazokat a feltételeket, amelyek a munkások egészségének megóvását célozzák. Ilyen és épp ezért szociálpolitikailag értéktelen a mi ipartörvényünk (1884. évi XVII. t.-c.), mert itt a védelem valósággal nincs meg s annak az elbírálása is önkényes, hogy mi szükséges a munkások egészségének teljes megóvására,

Az 1898. évi XXI. t.-c., amely az 01 szagos betegápolási pótadót hozza be, általában és nemcsak a munkásokra vonatkozólag, intézkedik a szegénysorsú népesség gyógyításáról s a betegápolási költségek viselését több tényező közt osztja meg. A kórházi és a beszállítási költségeket a beteg csak akkor viseli, ha érette sem a betegsegítő pénztár, sem pedig, mint cselédért, a gazdája nem tartozik fizetni. A hatóság által igazolt szegényekért az eltartásra kötelezeti hozzátartozók viselik a költségeket. Ha ezek is szegények, akkor az illetőségi község gondoskodik róluk, az állam pedig viseli az egyetemi kórházakban ápolt szegény betegek költségeit. Egyéb esetekben pedig az országos betegápolási alap fedezi a nyilvános és magánápolás gyógyszerköltségeit és a kórházakban szülő nők költségeit is.

De történhetik az egészségügyi védelem részletes kodifikáció alakjában, amikor a telepek létesítéséről, építkezésekről, bányaberendezésekről, a munkauzemek összes technikai kérdéseiről (szellőztetés, hőfok, gázok vagy por ártalmatlanítása stb.) mind részletes szabályok készülnek. Erre egyik példának

volna vehető nálunk az 1911. évi V. t.-c., amely a fehér- vagy sárgafoszforsal való gyújtógyártást tiltja el nemzetközi egyezmény alapján. Ide tartozik a baleset elleni védelem, ami ma már nagyrészt technológiai eljárást alkot és szinte önálló az a tudományág, amelyik ezzel foglalkozik. Az egészség védelme körébe vág az idővédelem. A régi 14-16 órás munkanapokat ma már 10, 9, sőt 8 órás munkaidő váltotta fel, főleg azon az alapon, hogy a hosszú munkaidő egyáltalában nem szolgál annyira a termelés növelésére, mint ahogy azt eleinte gondolták. Rövidebb idő alatt is lehet többet termelni. A munkaidőnek törvényi szabályozása rendszerint abba az akadályba ütközik, hogy a célszerű és egészségileg megengedhető leghosszabb munkaidő nagyon különböző az egyes foglalkozási ágakban. Angliában, 1847-ben 11 órában állapították meg a munkanapot. Ilyen törvényes normál-munkanap van több államban. A szocialisták 1890 óta a 8 órás munkanapot kívánják. Természetesen más megítélés alá esik a mezőgazdasági munkások munkanapjának kérdése, mint az ipari munkásoké. Amott, főleg a sürgős munkának elvégzésénél (aratás, hordás, cséplés) nem is lehet megállapítani normál munkanapot, pláne amikor a részes aratónak épp oly érdeke az esetleges időjárástól is fenyegetett munka mielőbbi elvégzése, mint magának a gazdának. A vásár- és ünnepnap munkaszünet Magyarországon is ki van mondva (1891. évi XIII. t.-c.), de rendeleti úton annyi kivételt állapítottak meg, hogy tulajdonképp alig nagyobb az a szünet, amelyet a munkásság a törvény parancsa folytán élvez, mint amilyen neki azelőtt törvény nélkül is részéül jutott. Csak annak a vásárnap munkaszünetnek van értéke, amely legalább is szombat este vagy már délutáni kezdődik és hétfőn reggelig tart. Legmesszebb megy a munkaszüneti védelemben Amerika és Ausztrália, ahol évenként 2–3 heti szabadságot nyernek a munkások anélkül, hogy bérüket elvesztenék.

Az egészségügyi védelem alapján a gyermekek, fiatalok és a nők fokozottabb védelemben részesülnek, ami természetes is. Az efajta törvényhozás körébe tartozik nálunk az 1908. évi JLIII. t.-c., amely a berni egyezményt iktatta be a nőknek az iparüzemekben való munkája szabályozásáról s az 1911. évi XIX. t.-c., amely a nők éjjeli munkáját egyes iparüzemekben eltiltotta.

Az egészségügyi védelem körébe vág még az u. n. erkölcsi védelem, ami tulajdonképpen a nagy hőségben és nem teljes ruházatban végzendő munkánál a két nem együtt alkalmazását tiltja el s elrendeli az öltözők, árnyékszékek és esetleges fürdők kellő számban való berendezését.

A *gazdasági védelem* fő problémája a bér kérdése. Az alaki bérvédelem elsősorban is arra vonatkozik, hogy árúban (terményben) vagy pénzben kapja-e a munkás a maga bérét? A mezőgazdasági munkás vagy cseléd nagyrészt terményekben kapja a bért; e terményeket fel tudja használni háztartásában minden veszteség nélkül s nincsen semmi kára a részes föld használatában álló bérfizetési módból sem. Ha azonban az ipari munkást nem készpénzzel, hanem oly áruval fizetik, melyet az illető ipar nem állít elő, akkor az árút neki előbb el kell adnia, hogy pénzhez juthasson. Mivel pedig eladnia vagy csak olcsón, vagy pedig csak magának a gyárosnak a számára lehet, nagyon könnyen érzékeny veszteség érheti. Ezt az u. n. truck rendszert s az u. n. jancsi-bankókkal való fizetést, ami utalványokban való bérfizetést jelent, amelyek csak a vállalkozó boltjában vagy a vele szerződéses viszonyban álló kereskedésekben való vásárlásra jogosítanak, az államok tiltják s a kikötött bérnek minden korlátozás nélkül készpénzben való fizetését írják elő.

Az anyagi bérvédelem tulajdonképp az alsó bérhatár törvényes megállapítására vonatkozik. A felső bérhatár megállapítása miatt nem szükséges, mivel a legtöbb árképző tényező csak csökkentő irányban hat. A bér minimuma különben is ismert intézmény a nyereségrészesedési rendszernél, ahol a munkás megállapított munkabért, mint minimumot s ezenfelül egy hányadilag meghatározott részt kap, mint osztalékot a tiszta nyereségből (participation aux benefices, profit sharing). A magas bérek gazdaságossága szól a bérminimum megállapítása mellett, ami a gyakorlatban nem ugyan az állam beavatkozása folytán, hanem a kollektív bérszerződések alakjában meg is valósul. Itt a munkások szervezete állapítja meg a munkáltatók szervezetével együtt a béreket és azok minimumát s az ilyen kollektív bérszerződés és tarifális egyezség az egyéni bérszerződés helyébe kötelező erővel lép.

A *társadalmi munkásvédelem* a munkaszerződés körüli védelmet, a munkásoknak a gyárügyek intézésében való rész-

vételét s a munkások egyesülési szabadságának védelmét foglalja magában. Idetartozik a munkarend kérdése, ami a munkaszerződés összes részleteinek feltüntetése. Ezt a törvényhozások kifüggeszteni kívánják, hogy egyfelől a munkások ismerjék a feltételeket, másfelől pedig ennek alapján a gyárak ellenőrzése is lehetséges legyen. A munkások részvétele a gyárügyek intézésében főleg a munkások és munkáltatók közti béke fentartása céljából fontos (munkásválasztmányok, bizalmiférfiak, kik a munkások megbírságolása, vagy kihágása kérdésében döntenek). Idevág a sztrájk, vagyis a tömeges munkabeszüntetés kérdése is. Erről ma már el van ismerve, hogy a sztrájk megengedett és jogos fegyver a munkásság kezében, legfeljebb akkor tilalmazható büntetőjogilag, ha a közérdeket veszélyezteti (pl. a városok világitása. A mi 1898. évi II. t.-cikkünk is közérdekű munkának mondotta ki az aratási munkálatokat, ezek elvégzése épp ezért közigazgatási kényszer igénybevételével is kényszeríthető.). Az egyesülés kérdése csak annyiban bír itt jelentőséggel, hogy a törvényhozások megakadályozni kívánják a munkaadók azon befolyását, amelyet azok munkásaiknak valamely egyesületbe való belépése vagy abból való kilépése tekintetében gyakorolnak. Nálunk az egyesülési jog ezideig nincs törvényileg szabályozva s így a munkások egyesülésére is csak a miniszteri rendeletek irányadók.

A munkásvédelmi törvények végrehajtását a gyár-, vagy mint nálunk nevezik, iparfelügyelők (1893. évi XXVIII. t.-c.) teljesítik. Ez az intézmény minálunk csak halvány mása a külföldinek, csak névleges átültetése, meghamisított tartalommal. (Mandelló.)

Nem tartozik ugyan szoroson ide, de itt emlékezhetünk meg arról, hogy a cselédkérdéssel a régi 1876. évi XIII. t.-c. mellett a mezőgazdasági cselédekre vonatkozólag az 1907. évi XI. V. t.-c. foglalkozik. Eszerint a gazda cselédjének és a cseléd családjának külön lakószobát és kamarát köteles adni a törvény életbeléptetését követő 10 év alatt, az iskolaköteles gyermekek iskolába járatásáról, a beteg cselédnek, feleségének és 12 éven alóli gyermekeinek orvosi kezeltetéséről, orvosságairól 75 napig gondoskodni tartozik; a cseléd felesége és gyermekei érdekében tett kiadások bizonyos csekély részét levonhatja s a kórházi gyógyíttatás költségeivel meg nem terhelhető.

b) *A munkásbiztosítás lehet betegség esetére való biztosítás, amely a beteg munkásnak bizonyos időn át táppénzt, orvost és orvosi szereket nyújt, baleset esetére való biztosítás, amely a munkást az üzemi balesetek következményei ellen biztosítja s kártalanítja őt a bekövetkezett baleset nagyságához képest és családját a munkás halála esetén, aggkor, vagy rokkantság esetére való biztosítás, amely nyugdíjt ad a munkásnak bizonyos kor elérte esetén, munkanélküliség esetére való biztosítás, mely segílyt nyújt, ha a munkás segíly és kereset nélkül van.*

A munkásbiztosítás helyes formája az állami kényszerbiztosítás, amikor is sem a munkásnak, sem a munkaadónak nincs joga arra, hogy legyen-e, vagy ne legyen az illető munkás biztosítva, hanem az kötelezve, kényszerítve van rá. Nálunk az 1891. évi XIV. t.-c. rendezi először a munkásbiztosítást betegség esetén az ipari és gyári alkalmazottak részére.

Ennek a helyébe lépett az 1907. évi XIX. t.-c., amely már a baleset esetére való biztosítást is magában foglalja az ipari és kereskedelmi alkalmazottak számára. A járulékot a betegsegélyezésnél a munkaadók és a munkások egyenlő arányban, a balesetbiztosításnál pedig teljesen a munkaadók viselik.

Egyébként az 1907. évi XIX. t.-c. keretén kívül álló munkásbiztosítási intézményeink még a bányatársulások, a dohánygyári betegsegélyező pénztárak és az országos gazdasági munkás és cselédsegélypénztár. Ez utóbbi a mezőgazdasági munkások biztosítására szolgál. (1900. évi XVI. t.-c., 1902. évi XIV. t.-c. és 1912. évi VIII. t.-c.) A pénztár célja a gazdasági munkásokat, cselédséget, a gazdasággal foglalkozó és önként jelentkező egyéneket és azok családtagjait baleseti, rokkantsági, nyugdíj- és haláleseti segítségben részesíteni. A munkáltatók kötelesek gazdasági cselédeiket, a szegődvényes iparosokat, a cséplő- és szecskavágó és más gépeknél foglalkozókat baleset és betegség esetén való ellátásra a maguk költségén biztosítani. A pénztár aránylag nagyon csekély segítséget nyújt, de már mai állapotában is jelentős szociálpolitikai intézményt alkot.

Az aggkor és rokkantság esetére való állami biztosítási az ipari munkásoknál a mi törvényhozásunk nem ismeri. Legfejlettebbek e tekintetben a nyugateurópai népek, főleg az angolok és a németek ily intézményei. A munkanélküliség esetére való állami biztosítás nálunk még nincs meg, a nyugaton is

inkább községi és városi intézmény alakjában (Gand, Strassburg, Köln) fejlett ki ez, bár Nagybritannia az 1912. évi jul. 15-iki törvénnyel állami kényszerbiztosítás formájában behozta ezt a szakszervezetek által végzett önkéntes biztosítás mellé. Norvégiában törvényileg szabályozott önkéntes biztosítás van, úgyszintén Dániában is. Franciaország pedig köztámogatásban részesíti a tagjaikat munkanélküliség esetére önként biztosító szakszervezeteket.

106. §. Társadalmi munkásjóléti intézmények.

A társadalom egyes tagjai vagy szervezetei, mint az egyesületek, a községek, az egyházak s aztán a munkaadók, maguk is fejthetnek ki szociálpolitikai tevékenységet, amennyiben a munkásjóléti intézményekkel, a munkások háztartási, egészségügyi, erkölcsi, gazdasági, kulturális s szórakozási szükségletei kielégítésében tevékenykednek.

A jó és olcsó munkáslakások építése, étkezők, napközi otthonok, népfürdők, tornajáték- és szórakozó-termek, népkönyvtárak, takarékpénztárak létesítése, továbbképző tanfolyamok (szabadiskolák, munkásgimnáziumok, népies főiskolák, nép-egyetemek stb.), olcsó, vagy ingyenes hangversenyek és színelőadások rendezése, ingyenes tanácsadás az élet mindennapi jogi kérdéseiben (népirodák), háztartási iskolák s a társadalmi gyermekvédelem, (anya- és csecsemővédő-egyesületek), a leánykereskedelem elleni egyesületek stb. stb. – mind a társadalom részéről alkotott munkásjóléti intézmények. A társadalom ilyen irányú tevékenységét szokták általában *patronázs-rendszernek* is nevezni.

Ha valahol, úgy ezen a téren fejthetnek ki az egyházak is nagy tevékenységet. Az egyházak ezen munkássága tulajdonképpen a *keresztyén szocializmus*. Ez az Angliából kiinduló mozgalom azt hirdeti, hogy a másvilágért való élés s munkánk jutalmának a másvilágon való elnyerése utáni törekvés mellett, már e földön kell igyekeznünk Isten országát megalapítani. A keresztyén vallás a keresztyén társadalomban testesül meg. Ennek pedig arra kell szolgálni, hogy nagy arányokban s az egész világ által teljesítse az emberi felszabadítás és megváltás ama munkáját, amelyet a Jézus Krisztus kicsinyben és példád

által Palesztinában végezett. A keresztség szentsége, valamint az úrvacsoráé is, nem varázsformulák, hanem igen racionális intézmények, amelyek ezt az igazságot tanítják. A keresztség azt, hogy minden emberi lény embervolta alapján egyenlő jogú minden más emberrel, az úrvacsora pedig azt, hogy az egész emberi életet át kell hatnia a vallásos testvériségnek. (Herkner.)

Ezekon az alapokon dolgozott fáradhatatlanul az angol keresztyén szocializmus, melynek munkáját a testvéri és keresztyéni alapokon nyugvó szövetkezeti eszme vezérelte. Az egyházak ezen tevékenysége áttűtődött a kontinensre is, de itt már sokszor nem tudta magát távol tartani a felekezetieség exkluzív jellegétől.

Egyet azonban le lehet szögezni és ez az, hogy a keresztyénség nemcsak mint dogma, hanem a maga legbensőbb szociológiai magja szerint, mint az embertársaink iránti szeretet a mai gazdasági élet előtt idegen elem. Egy ember sem teheti valósággá a keresztyénség szellemét a mai üzleti életben. A szabad szerződés, amit a saját haszon alapján kötnek, alkotja ama vonatkozások összességét, melyek közé bennünket a piaci gazdaság állít. Ebben kevés tér nyílik a szeretet szellemének és annak az adásnak, ami boldogítóbb, mint a vevés. A gazdasági élet manapság arra kényszeríti az embert, hogy egoisztikusan viselkedjék másokkal szemben. A keresztyénség ebben mindaddig, amíg a mai gazdasági élet megmarad, csak nyomorúságos létre, mintegy a mai világonkívüliségre van ítélve.

És mégis a cserével, a szabad szerződéskötéssel való szövetségben a keresztyénség a természetjog neve alatt sok minden durva erőszakot elűzött már e világból s a szövetkezeti gazdálkodás új szellemével való szövetségben még inkább közelebb fog érni a saját maga céljához. Hiszen a mai egoisztikus gazdálkodás ellentéteit ellensúlyozhatja a közös előnyökért egymás támogatásában kifejtett kooperatív munka s ha az „egymással, egymásért” elve lép az „egymással szemben” elvének helyébe, az már is közelebb viszi a világot az evangélium szelleméhez.

Igaz, hogy nehéz ez az út és nagyon rögzös. Sok veszély fenyeget, amíg egy új, bensőbb organizáció léphet a mai helyébe és nem is alakulhat át máról-holnapra a világ. De az bizonyos, hogy a szövetkezeti eszme s maga a szövetekezés magasabb fok,

mint a múlt durva erőszakja és a jelen rideg egoisztikus üzleti forgalma, de egyszersmind előfoka annak a magasabb rendű építménynek is, amely felé a keresztyénség szociális ideálja törekszik. (Wilbrandt.) Ha pedig valahol, úgy e téren van igen jelentős szerepe a falusi lelkésznek, aki így az evangéliumi ideálok gyakorlati megvalósításának terére léphet s a maga körében végezheti az építés ama nagy munkáját, ami mindazoknak emberi kötelessége, akiket sorsuk nagyobb, vagy kisebb körben embertársaik élére állított.

Tartalomjegyzék.

	Oldal
<i>Előszó</i>	III
<i>Bevezetés</i>	1
1. §. Gazdasági jelenségek és problémák	1
2. §. A társadalmi gazdaságtan és annak gyakorlati feladatai	2

Első könyv.

Társadalmi gazdaságtan.

Első rész. A gazdasági fejlődés tényei Magyarországon és azok magyarázata.

Első fejezet. Magyarország közgazdaságának földrajzi alapjai.

3. §. Az ország földrajzi egysége, éghajlata, világgazdasági helyzete	4
---	---

Második fejezet. Magyarország népességének változása a: idők folyamán.

4. §. A népesség szaporodása	7
5. §. A népsűrűség, a fejenkénti fogyasztás és a nemzetvágyon növekedése	9

Harmadik fejezet. A mai magyar mezőgazdaság.

I. A mezőgazdasági termelés növekedése.

6. §. A termőterület változása	12
7. §. Az őstermelő népesség változása	13
8. §. A művelési ágakban beállott eltolódások	14
9. §. A terméseredmények összehasonlítása	16

II. Az állattenyésztés fejlődése.

10. §. Az állattenyésztés adatai	20
11. §. A statisztika tényeinek megítélése	21

III. A mezőgazdasági haladás tényezői.

12. §. A földművelési rendszerek változása	22
13. §. Az okszerű gazdálkodás történeti feltételei	25
14. §. A különböző birtok-kategóriák	26
15. §. A nagy- és kisbirtok szerepe a mezőgazdasági termelés fokozásában	27
16. §. A mezőgazdasági termelés fokozásának határa	29

17. §. A csökkenő hozadékképességi törvény végleges formulázása s érvényessége beálltának kitolása a technika haladása folytán.....	30
18. §. A mezőgazdaság pótlása az iparral.....	34
19. §. A föld kiegészítése idegen országok termekéinek igénybevételével. A magyar föld évi termésének értéke.....	35

Negyedik fejezet. Az ipar.

I. Magyarország iparosodásának tényei.

20. §. Az iparos népesség s ennek iparágak szerinti megoszlása.....	39
21. §. Az iparüzemek s ezek változásai.....	43
22. §. A magyar nagyipar, a) A bányászat és kohászat, b) A tulajdonképpeni nagyipar.....	44
23. §. A magyar ipar motorereje.....	47
24. §. Az ipari termelés eredménye.....	47

II. Az ipari haladás tényezői.

25. §. A munkamegosztás.....	49
26. §. A technikai munkamegosztás a manufaktúrában.....	51
27. §. A technikai munkamegosztás a gyárban.....	52
28. §. A technikai találmányok és ezek létrejövetele.....	53
29. §. A nagyüzem és annak előnyei.....	54
30. §. Az ipari munka intenzitása.....	56

III. Iparfejlesztési politikánk és az ország iparosodásának akadályai.

31. §. Nagyiparfejlesztés állami támogatással.....	59
32. §. Az ipar településének kérdése.....	62

Ötödik fejezet A közlekedés.

33. §. Az utak.....	64
34. §. A belvizek.....	67
35. §. A tenger.....	68
36. §. A vasutak.....	68
37. §. A posta, távíró és távbeszélő.....	72

Második rész. A piaci gazdaság.

Első fejezet. A piaci gazdaság kialakulása és szervezete.

38. §. A piaci gazdaság.....	74
39. §. A pénz.....	76
40. §. A kereskedelem.....	77
41. §. A tőzsde (börze).....	79
42. §. Az árütemelés fejlődése.....	80
43. §. A vállalat és a tőke.....	83
44. §. A hitel és a bankok.....	85

Második fejezet. A piaci gazdaság kialakulásának következményei.

I. A pénz, mint az állam intézménye.

45. §. A pénz, mint törvényes fizetési eszköz.....	87
46. §. Az érmerendszer.....	88

	Oldal
47. §. Az érmefajok.....	87
48. §. A valutarendszerek és a magyar valuta rendezése.....	90
49. §. A pénz a piaci gazdaságban	94
II. A kapitalizmus az ipar terén.	
50. §. A kapitalizmus lényege	95
51. §. A kapitalista árútermelés.....	96
52. §. A kapitalista és a prekapitalista iparüzem-alakzatok összeütközése.....	100
53. §. A kapitalista nagyüzemek versenye és a tömegfogyasztás.....	102
54. §. Az ipari kartellek.....	105
55. §. A trösztök	107
III. A kapitalizmus a bankügy terén.	
56. §. A bankügyletek.....	108
57. §. A bankjegy-kibocsátás és a jegybankok.	
58. §. A bankok az állami hitelügy s az ipari vállalkozások szolgálatában. A bankokrácia	
IV. A kapitalizmus a kereskedelem terén.	
59. §. A kereskedelem és a kapitalizmus.	119
60. §. Az áruházak.....	120
V. A földművelés és a piaci gazdaság.	
61. §. A közlekedés fejlődése és a tengerentúli gabonatermelés. Az agrárválság	122
62. §. Az agrárválság elleni védekezés. A valutakérdés.....	127
63. §. A papirosbuza.....	128
64. §. Az agrárvámok	130
VI. A család és a piaci gazdaság.	
65. §. A család gazdasági funkciója	134
66. §. A család gazdasági tevékenysége szűkülésének okai.....	136
67. §. A cselédkérdés	137
68. §. A nőkérdés	139
<i>Harmadik fejezet. A válságok.</i>	
69. §. A válságok története.....	142
70. §. A válságok elmélete	144
<i>Negyedik fejezet. A gazdasági élet szervezése.</i>	
71. §. A szervezés gondolata.....	145
72. §. A mai társadalom részleges szervezése	147
<i>ötödik fejezet. A népeség és a népesedés kérdése.</i>	
73. §. Malthus népesedési elmélete.....	149
74. §. A tényleges fejlődés vázolója	150

Második könyv.

A szociális kérdés.

Első fejezet. Alapvetés.

75. §. A kiindulási pont.....	153
76. §. A jövedelmi statisztika adatai.....	156

Második fejezet. Az áralakulás tényezői.

77. §. Szabad verseny és áralakulás.....	158
78. §. A szubjektív értékelés.....	161
79. §. Monopolhelyzetek.....	162
80. §. A konjunktúrák.....	163
81. §. A pénz értékének hullámzása.....	164
82. §. Áralakulás és szociális kérdés.....	166

Harmadik fejezet. A birtok és a munka a piaci gazdaságban.

I. A földbirtok.

83. §. A magyar földbirtok megoszlása	166
84. §. A hitbizományok.....	167
85. §. Az egyházi földbirtok.....	169
86. §. A birtokmegoszlás hatása a gazdasági és társadalmi életre. A kivándorlás.....	170
87. §. A tengerentúlra irányuló magyarországi kivándorlás	171
88. §. A mezőgazdasági földjáraadék.....	175
89. §. A városi telekjáraadék és a lakáskérdés.....	176
90. §. A földjáraadék gazdasági és szociális jelentősége.....	178

II. A tőke.

91. §. A tőkejáraadék és tőkekamat.....	178
92. §. A tőkekamat forrása.....	181
93. §. A profit: tőke- (vállalkozói) nyereség.....	184

III. A munka.

94. §. A proletariátus kialakulása.....	184
95. §. A proletariátus arányszáma.....	186
96. §. A munkabér.....	186
97. §. Munkabérstatisztika.....	189
98. §. Balesetstatisztika.....	192
99. §. Összefoglalás.....	194

Negyedik fejezet. A szociális reform, különös tekintettel a kisebb gazdasági egzisztenciákra.

100. §. A szociális reform kérdése.....	196
101. §. A szocializmus.....	197
102. §. A szociális reform.....	200
103. §. A szociális reform a földbirtok terén.....	201
104. §. A szociális reform a tőke terén.....	208
105. §. A szociális reform a munkáskérdés terén.....	209
106. §. Társadalmi munkásjóléti Intézmények.....	215